ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM EUROPAEA
MXM

ALMA MATER
PRESS

PRAVIČNOST IN POLITIČNA UREDITEV
dr. Luka Đekić

Alma Mater Press, Maribor

Recenzenta: dr. Marinka Lukšič Hacin, dr. Mitja Velikonja

Urednik: dr. Gašper Pirc

Oblikovanje in prelom: Tjaša Pogorevc

Izdala in založila:
Maribor: Univerza Alma Mater Europaea, Alma Mater Press, 2025

Za izdajatelja: dr. Ludvik Toplak

Tisk: PODOBA d. o. o., Rogaška Slatina

Naklada: 200 izvodov

Publikacija je izšla ob finančni podpori Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) na podlagi rezultatov

Javnega razpisa za (so)financiranje izdajanja znanstvenih monografij v letu 2024.

@ 2025 AMEU

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

PRAVIČNOST IN POLITIČNA UREDITEV

2025

Kazalo

Uvod ... 7

Številke ali vrednote? Normativna politična teorija in politična ekonomija danes ... 13

Ekonomske neenakosti: največji problem našega časa ... 31

(Ne)moč politike: prezirana, a nujna ... 45

Demokracija: med vladavino ljudstva in pravičnostjo ... 67

V iskanju pravične družbe: zakaj potrebujemo Rawlsa danes? ... 81

Trije zlomi: etatizem, kapitalizem blaginje in (neo)liberalni kapitalizem ... 121

Liberalni socializem kot možnost 177

Zaključek ... 215

Literatura ... 217

Uvod

Na začetku 21. stoletja se človeštvo na globalni, regionalni, državni in lokalni ravni sooča z vrsto kriz – političnih, socialnih, zdravstvenih, gospodarskih, finančnih, kulturnih in okoljskih. Te niso več izolirane, temveč so prepletene in se medsebojno krepijo. Že bežen pogled na mestna središča po svetu, spremljanje medijev in analize raziskav razkrivajo velike socialne in ekonomske razlike, ob tem pa naraščajočo revščino.

Stéphane Hessel, humanist, aktivist in eden ključnih snovalcev *Splošne deklaracije o človekovih pravicah*, je to stanje opisal z zanj značilno ostrino: »Velikanski prepad, ki zija med zelo revnimi in zelo bogatimi, se samo še povečuje. ... Dirka za denarjem in tekmovalnost nikoli nista bili deležni tolikšne spodbude. ... To je novost 20. in 21. stoletja« (Hessel 2011, 25, 31–32). Svoj zapis zaključi z moralnim imperativom: takšnega prepada ne smemo dopuščati — že sama ugotovitev zahteva ukrepanje.

Hesselov poziv dopolni Antonio Gramsci, ki je v *Zaporniških zvezkih* opozoril: »Največkrat prihaja do kolektivnih (političnih) polomov zato, ker se nihče ni skušal ogniti nepotrebnim žrtvam ali pa se je izkazalo, da se nihče ni zmenil za tujo žrtev in da so vsi igrali za tujo kožo« (Gramsci 1987, 109). Njegova misel je splošno opozorilo, da se politični red brez občutka za solidarnost in brez pripravljenosti, da se izognemo nepotrebnim žrtvam, prej ali slej sesuje sam vase.

Toda 21. stoletje ni obsojeno zgolj na ponavljanje polomov. Mathew Flinders v knjigi *Defending Politics* opozarja, da bo pripadalo tistim skupnostim, državam in posameznikom, ki bodo pripravljeni

preseči pesimizem, zavrniti cinizem in graditi politiko optimizma. To pa bo mogoče le, če si bomo zastavili najtežja vprašanja o pravičnosti, pravicah, dolžnostih, odgovornosti, demokraciji in samem bistvu politike (Flinders 2012, viii).

Ta knjiga je poskus, da ta vprašanja ponovno premislimo. Njeno izhodišče je preprosto, a zahtevno: pravičnost ni samoumevna, zato jo moramo vedno znova na novo utemeljevati in iskati političnoekonomske ureditve, ki jo lahko v praksi omogočijo.

Od normativne teorije k vprašanju neenakosti

Prvi korak je premislek o vlogi normativne politične teorije in normativne politične ekonomije. Dolgo časa sta bila oba pristopa v senci pozitivizma in realizma, ki poudarjata empirične podatke in razmerja moči. Vendar brez normativnega horizonta ni mogoče odgovoriti na vprašanje, kakšna bi morala biti skupnost in katere institucije so upravičene. Pozitivizem, realizem in normativna teorija niso medsebojno izključujoči pristopi, temveč različni zorni koti, ki se dopolnjujejo. Normativna teorija opozarja na cilje, pozitivizem analizira podatke, realizem pa razkriva razmerja moči. V času, ki ga zaznamuje »idejni mrk«, odsotnost širšega konsenza in hude neenakosti, je takšna trojna perspektiva še posebej nujna. Temu je posvečeno prvo poglavje (*Številke ali vrednote? Normativna politična teorija in politična ekonomija danes*).

Drugi korak je razumevanje ekonomskih neenakosti, ki so v zadnjih desetletjih močno narasle. Ne gre le za dohodkovne razlike, temveč za poglabljanje premoženjskih neenakosti, ki določajo življenjske možnosti posameznikov. Te razlike niso le ekonomske narave, ampak imajo tudi politične in socialne posledice: vplivajo na dostop do zdravstva in izobraževanja, na kakovost bivanja, na politično participacijo in celo na razumevanje državljanstva.

Thomas Piketty je pokazal, da kapital v sodobnem svetu proizvaja koncentracijo bogastva, ki brez politične intervencije postaja neizogibna. Zato vprašanje pravičnosti neizbežno vodi k vprašanju politične ekonomije. To je predmet drugega poglavja (*Neenakosti: največji problem našega časa*).

Politika, demokracija in pravičnost

Tretji korak je ponovno premisliti bistvo politike. Sodobni pogled jo pogosto reducira na boj za oblast in zasebne interese. Ta diagnoza je glede na delovanje politike razumljiva, a je preozka. Politika je mnogo več: je dejavnost, ki omogoča ureditev skupnega življenja, ki oblikuje identiteto skupnosti in ki se ji ne moremo odpovedati. Državna oblast ima pri tem ključno vlogo. Njena naloga ni zgolj regulirati trg ali izvajati socialne politike, temveč zagotavljati, ohranjati in po potrebi spreminjati temeljno političnoekonomsko ureditev. Razmerje med državno oblastjo in gospodarstvom zato ni nikoli povsem ločeno; vedno gre za preplet, kjer mora politična skupnost usmerjati in omejevati ekonomsko moč v skladu z načeli pravičnosti. Tretje poglavje (*[Ne]moč politike: prezirana, a nujna*) zato rehabilitira politiko kot nujno in konstitutivno človeško dejavnost.

Četrti korak je razprava o demokraciji. Je pravičnost zgolj stvar procedur, ki jih zagotavlja neposredno odločanje vseh? Ali pa je več kot to – zahteva vsebinske varovalke, ki preprečujejo, da bi volja večine poteptala temeljne svoboščine ali izničila enake možnosti? Knjiga pokaže, da neposredna demokracija sama po sebi ne zagotavlja pravične vsebine in da je v sodobnih družbah pogosto težko izvedljiva. Posredna demokracija je nepopolna, a ostaja edini realni okvir za učinkovito vladanje. To pa pomeni, da jo je treba prenoviti: narediti bolj odgovorno, reprezentativno in odpornejšo na vpliv kapitala in interesnih skupin. To razčlenjuje četrto poglavje (*Demokracija: med vladavino ljudstva in pravičnostjo*).

Rawls, tri ureditve in možnost liberalnega socializma

Peti korak se osredotoča na politično pravičnost in na vprašanje, katera načela lahko sodobnim družbam ponudijo ustrezen okvir. Kljub pluralizmu teorij je mogoče zagovarjati, da so reformulirana Rawlsova načela politične pravičnosti – iz njegove pozne knjige *Pravičnost kot poštenost* (2001) – najprimernejše izhodišče. Njegovi dve načeli – enake temeljne svoboščine ter načelo razlike skupaj z načelom enakih možnosti – ponujata orientacijo, ki se neposredno navezuje na vprašanja lastnine, trga, redistribucije in enakih življenjskih možnosti. S tem Rawlsovo delo preseže golo teoretsko razpravo in vstopi v polje institucionalnih rešitev. To je predmet petega poglavja (*V iskanju pravične družbe: zakaj potrebujemo Rawlsa danes?*).

Šesti korak je kritična analiza treh obstoječih političnoekonomskih ureditev – etatizma, kapitalizma blaginje in neoliberalnega kapitalizma. Etatizem je pokazal, kako lahko centralizirana birokracija in izkrivljena apropriacija marksizma ustvarita hude nepravičnosti. Kapitalizem blaginje je kljub razvitim socialnim politikam dopuščal velike premoženjske razlike in se zapletal v strukturne konflikte med socialno državo in kapitalom. Neoliberalni kapitalizem pa je s poveličevanjem trga in zmanjševanjem vloge države spodkopal socialne mehanizme in poglobil neenakosti, ki razjedajo same temelje demokracije (Held 1989; Rizman 1992; Schiller 2001; Polanyi 2008; Harvey 2012). To obravnava šesto poglavje (Trije zlomi: etatizem, kapitalizem blaginje in neoliberalizem).

Končno, knjiga poskuša artikulirati alternativo. Tu se nasloni na Norberta Bobbia, ki je opozoril, da mora nova ureditev temeljiti na liberalnih distributivnih načelih in biti združljiva s tradicijo socializma (Bobbio 1987; 1992), ter na Johna Keana, ki je izpostavil pomen novih oblik sodelovanja med državno oblastjo in civilno družbo (Keane 1990). V tem horizontu se razvije koncept liberalnega socializma – poskus sinteze političnega liberalizma in ekonomske-

ga socializma. Liberalni socializem vključuje dosledno ločitev vej oblasti in odgovorno predstavniško demokracijo, javno financiranje politike in medijskega prostora, univerzalno zagotavljanje temeljnih socialnih storitev ter družbeno lastnino in delavsko soodločanje kot protiutež koncentraciji ekonomske moči. To je predmet sedmega poglavja (*Liberalni socializem kot možnost*).

Raziskovalna vprašanja, metodološki okvir in namen knjige

Kaj torej ta knjiga prinaša? Najprej vrača normativno politično teorijo in politično ekonomijo v središče razprave, kjer sta bila v zadnjih desetletjih pogosto zanemarjena. Nato ponovno premisli bistvo demokracije in pokaže, zakaj neposredna oblika brez vsebinskih varovalk ni zagotovilo pravičnosti. Rehabilitira politiko kot neizogibno človeško dejavnost in opozori na njene tri razsežnosti – oblast, identiteto in ureditev. Poglobljeno obravnava Rawlsovo pozno teorijo politične pravičnosti in jo poveže z vprašanji lastnine, trga in redistribucije, ki so bila doslej pogosto zapostavljena. In končno, nakazuje možnost liberalnega socializma kot normativne možnosti, ki presega pogosto očitano vrzel med načeli in institucionalno realizacijo (Buckler 2010; Kymlicka 2015).

Metodološki okvir knjige združuje analitično-normativni pristop s kritično refleksijo. Gre za kombinacijo teoretske analize (Rawls, Sen, Mouffe, Habermas, Kymlicka in drugi) ter kritične interpretacije zgodovinskih in sodobnih institucionalnih praks. Knjiga se ne ustavlja pri empiričnem opisu, temveč vztraja pri normativnem vprašanju: katera ureditev je pravična? Pri tem ne gre za oblikovanje dokončnega modela, temveč za razvijanje idejnih nastavkov, ki lahko usmerjajo razpravo o prihodnosti politike in ekonomije.

Pri tem se knjiga zaveda lastnih omejitev. Ne ponuja popolnega načrta, temveč normativno orientacijo, ki odpira prostor za nadaljnje razprave, empirične preizkuse in pravno-ekonomske elaboracije. Toda prav to je naloga politične teorije, ko prevladujoči modeli izgubljajo legitimnost: iskati alternative, povezovati načela s konkretnimi institucijami in utemeljevati pogoje pravičnega političnega reda. Pravičnost ni retorična vrlina, ampak temelj politične skupnosti. Brez nje se demokracija prazni, oblast izgublja legitimnost, družbeno zaupanje pa razpada. Govoriti o pravičnosti danes pomeni govoriti o pogojih možnosti našega skupnega jutri. Ta knjiga je povabilo k takšnemu premisleku — k pogovoru, kako urediti institucije, da bo politična pravičnost postala realen horizont našega časa.

Številke ali vrednote? Normativna politična teorija in politična ekonomija danes

V času, ko družbene vede vse bolj stremijo k merljivosti, učinkovitosti in metodološki strogosti, se zdi, da temeljna vprašanja – o pravičnosti, politični ureditvi, svobodi, odgovornosti in smislu – izginjajo iz intelektualnega obzorja. Politika postaja predmet tehničnih analiz, ekonomija pa igra številk. Ali lahko politiko in politično ureditev sploh mislimo brez vprašanja pravičnosti? In ali lahko ekonomijo razumemo, če odmislimo produkcijo, menjavo in razdelitev kot normativna vprašanja? To poglavje v središče postavlja razmerje med normativno politično teorijo in politično ekonomijo – dvema pristopoma, ki ne iščeta le razlage sveta, temveč tudi njegovo presojo in preobrazbo. Normativna misel ni ostanek preteklosti, ampak orientir, brez katerega se razprava o pravični ureditvi in dobri družbi razkraja v tehnokratsko administriranje sedanjosti.

(Normativna) politična teorija – razumevanje in pomen

Politična znanost se na različne načine ukvarja s preučevanjem politike in političnega – političnih procesov, institucij, idej, sistemov odločanja in razmerij moči, ki oblikujejo družbo. Kot pravi David Easton, njena naloga ni le v tem, da ugotovi, kakšna politika je, temveč tudi kakšna bi morala biti, kako jo uresničujemo in kako jo ustvarjamo (Easton 1997, 90). Med številnimi pristopi, ki so danes v rabi, Stoker in Marsh (2010) navajata osem ključnih smeri: behavio-

rizem, racionalno izbiro, (neo)institucionalizem, konstruktivizem in interpretativno teorijo, politično psihologijo, feminizem, marksizem, (normativno) politično ekonomijo ter (normativno) politično teorijo. Izbira pristopa je s tem vselej tudi izbira ontološkega in vrednostnega horizonta.

Med temi pristopi ima normativna politična teorija posebno mesto – tako zaradi svoje zgodovinske globine kot tudi zaradi aktualne analitične ostrine. Gre za najstarejšo tradicijo političnega mišljenja, saj sega v čas antične Grčije, kjer so Protagora, Sokrat, Platon in Aristotel postavljali temelje politične filozofije. V ospredju njihovega razmišljanja ni bilo le vprašanje, kako oblast deluje, temveč predvsem – kako bi morala delovati. Prav v tej razliki med »je« in »naj bi bilo« tiči bistvo normativnega pristopa. Zato normativna teorija ni zgolj deskriptivna rekonstrukcija, temveč presoja in priporočilo.

Osnovna naloga (normativne) politične teorije je iskanje odgovorov na vprašanje kolektivnega reda – politične ureditve, ki bo pravična, stabilna in moralno vzdržna. Rawls (2011, 19) tak red razume kot skupek institucij, povezanih z uresničevanjem določene koncepcije pravičnosti. Tudi Aristotel pravi, da je pravičnost temeljna naloga politične znanosti (Aristotel 2002, 49). V ospredju razmišljanja so tako koncepti, kot so politika, pravičnost, politična ureditev, svoboda, enakost, demokracija, blaginja, legitimnost in avtoriteta (List in Valentini 2016). Vse to so pojmi, ki niso zgolj analitični, temveč tudi preskriptivni – opredeljujejo, kakšna bi morala biti družba oziroma kako bi morala biti zasnovana politična ureditev. Politični teoretik pri tem ni zgolj opazovalec, temveč aktiven udeleženec v družbeni razpravi. Njegovo delo zajema tako analizo kot tudi predpisovanje: raziskuje norme in vrednote, odkriva standarde pravičnosti (Cohen 2003), prepoznava cilje in sredstva oblasti (Strauss 1999), ponuja reformne predloge (Boucher in Kelly 2003) in raziskuje politične ukrepe, s katerimi bi bilo mogoče doseči pravično družbo (Meiksins Wood 2016).

(Normativna) politična teorija je zato obenem refleksivna in dejavna: ne samo da razmišlja o tem, kako bi svet moral biti urejen, temveč tudi kako naj človek v njem ravna. Njena moč ni v empirični napovedi, temveč v argumentirani normativni presoji. Kot pravi Beyme (2007), ima pomembno vlogo pri zmanjševanju iracionalnih odločitev v politiki. V ospredju ni opisovanje dejanskega stanja, temveč vrednotenje – torej razmislek o tem, kaj je dobro, pravično in moralno sprejemljivo.

Kritika pozitivizma in realizma

Od sredine 20. stoletja, zlasti s t. i. behavioristično revolucijo, se je politična znanost začela jasno deliti na dva velika tabora: tiste, ki stremijo k empiričnemu, »znanstvenemu« raziskovanju politike, ter tiste, ki menijo, da brez vrednotne in normativne presoje razumevanje politike ostane okrnjeno (Ball 2007; Baubock 2008; Goodin 2009; Meiksins Wood 2016). Prvi tabor zagovarja stališče, da mora znanstvena analiza politike izhajati iz opazovanja, merjenja in testiranja hipotez na podlagi empiričnih podatkov.

Za pozitiviste je temeljno merilo resnice opazovanje – tisto, kar ni merljivo in preverljivo, zanje ne more biti predmet resne znanstvene razprave (Hollis 2002). Empirične metode so edine, ki omogočajo znanstveno napoved in razlago političnih pojavov kot so: rezultati volitev, oblikovanje javnega mnenja, vedenje volivcev ali zakonodajno delovanje (List in Valentini 2016). Toda prav pri vprašanjih pravičnosti je takšna redukcija nezadostna. V okviru filozofije prava in normativne politične teorije je ključnega pomena razmislek o tem, ali je zakon tudi pravičen, ne zgolj veljaven. Tako na primer Hans Kelsen (2005) pravi, da bi morali sovjetski pravni red obravnavati enakovredno kot red fašistične Italije ali demokratične Francije. Vsi pravni redi so zanj formalno nevtralni – bistveno je le, da so notranje konsistentni. Takšna

formalna nevtralnost pa odpira možnost, da se pravo legitimira brez moralnega testa.

Kot ugotavlja Hollis (2002, 209), nam lahko pozitivizem pove, kaj politika je ali bo, ne more pa povedati, kaj bi morala biti. Lewis (1998, 24) še doda, da iz trditev o dejstvih ne moremo nikoli izpeljati trditev o normativnih dolžnostih ali ciljih. Igor Lukšič je to razmerje med meritvijo in spreminjanjem lepo povzel z opažanjem, da se že med dvema glasovanjema v parlamentu razmerja tako spremenijo, da je težko napovedovati bodoče dogajanje zgolj na osnovi preteklih dejstev (Lukšič 2000). Zaznavanje namreč nikoli ni povsem nevtralno: vključuje presojo, interpretacijo in kontekstualizacijo, ki jih oblikujejo pojmi, kulturni horizont in izkušnje (Hollis 2002, 77). Vrednotna nevtralnost v družboslovju ni izvedljiva (Weber 1904). Zmotno bi bilo misliti, da bo politična znanost nekoč postala eksaktna naravoslovna znanost - politične odločitve se ne oblikujejo na podlagi podatkov ampak tudi na podlagi vrednostnih sodb (Duverger 1997, 76).

Še več – že od Machiavellija naprej se v politični misli pojavlja tendenca, da se razmislek o tem, kako naj bi bilo, zamenja s hladno analizo tega, kar je. V njegovih delih prevlada logika, da so v politiki cilji, zlasti pridobitev in ohranjanje oblasti, pomembnejši od normativnih idealov. Kot zapiše: »Primernejše je odkrivati tisto, kar je dejansko res, ne pa tisto, kar si glede tega kdo izmisli.« (Machiavelli 1966, 41) Ta logika lahko vodi v moralni nihilizem in politični cinizem. Normativna teorija zato ni tekmica pozitivizmu, temveč njegova nujna nadgradnja. Pod trdo znanstveno racionalnostjo, ki se vse bolj podreja logiki trga in kapitala (Schreiner 2019), se izgublja prostor za kritično refleksijo. Dolžnost do pravičnosti ima primat pred dolžnostjo do učinkovitosti: etika, morala in normativna presoja niso ostanki zastarele filozofije – so temelji vsake humane družbe.

Aktualnost normativnega pristopa danes

V dobi političnih, ekonomskih, okoljskih, moralnih in institucionalnih kriz se vprašanje, kaj je pravično, znova vrača v središče politične misli. V nasprotju z Laslettovo tezo o »smrti« politične filozofije (Laslett 1956) je danes očitno, da brez vrednotne orientacije ni mogoče razmišljati o družbeni pravičnosti, pravičnih ureditvah, odgovornosti in legitimnosti političnega delovanja. Strauss opozarja, da družboslovje, ki ne pozna »pravih ciljev«, izgublja svojo funkcijo - namesto arhitekture politične vizije postane zbiratelj podatkov (Strauss 1999, 51). Ravno zato je naloga normativne teorije, da odpira vprašanja o smislu, ciljih in odgovornosti politike. V tem pogledu ostaja misel Karla Marxa, izražena v enajsti tezi o Feuerbachu, aktualna: »Filozofi so svet le različno razlagali, gre pa za to, da ga spremenimo.« (Marx 2008, 25) Ta imperativ se v celoti nanaša tudi na politično teorijo. Njena vloga ni zgolj v interpretaciji sveta, temveč predvsem v njegovi preobrazbi – v artikulaciji alternativ in utemeljevanju novih možnosti.

Zato ni naključje, da sodobni avtorji, kot sta Ian Shapiro in Donald Green, pozivata k premiku od metodološke zaprtosti k problemski orientaciji - teoretsko razmišljanje je usmerjeno v razreševanje konkretnih vrednostnih dilem (Green in Shapiro 1994). Vrednotenje ni več luksuz, temveč nuja. Claus Offe opozarja, da mora vsaka resna politična teorija odgovoriti na dve temeljni vprašanji: kakšna naj bo oblika družbene organizacije in državne oblasti, ter kako takšno vizijo uresničiti (Offe 1985, 91). Brez odgovora na ti vprašanji ostane politična znanost brez prave teže. Na podlagi tega lahko zatrdimo, da je normativna politična teorija danes nujna ne zgolj kot filozofski diskurz, ampak kot orodje za politično odgovornost. Brez normativnih okvirjev ni mogoče presoditi, katera politika je zgolj zakonita in katera tudi pravična.

V času, ko se vprašanja glede različnih velikih neenakosti, politične moči in globalnih kriz pojavljajo z vse večjo ostrino, moramo na

novo premisliti, kakšna družba si sploh zasluži naziv »pravična«. Ni dovolj, da razumemo, kako svet deluje – vprašati se moramo, ali deluje pravično. Prav zato normativna politična teorija v 21. stoletju ne izgublja aktualnosti, ampak jo pridobiva. Vsaka odločitev v politiki je odločitev o tem, kakšna naj družba bo – in če ne postavljamo tega vprašanja, ga bodo postavili drugi – pogosto brez refleksije, brez morale, brez pravičnosti. Zato je politična teorija danes bolj kot kadarkoli doslej poklicana, da premisli meje mogočega in potrebno vizijo pravične družbe.

Povezava z empirijo in realnostjo

Ko govorimo o vlogi (normativne) politične teorije danes pa ne moremo prezreti njene povezanosti z dejanskim svetom – z empiričnim, zgodovinskim in družbenim kontekstom. Čeprav je normativna teorija usmerjena v to, »kako bi moralo biti«, to še ne pomeni, da zavrača vprašanje, »kako je«. Karl Rohe opozarja, da med tistim, kar trenutno je, in tistim, kar bi moralo biti, vedno obstaja določena vez (Rohe 1997, 42). Zato tudi normativno mišljenje nujno potrebuje uvid v realnost, ki jo želi preseči. Normativna politična teorija ne more obstajati v izolaciji od družbenih podatkov, kulturnega konteksta in vprašanj o izvedljivosti. Empirične študije, ki podajajo dejanske podatke o političnih vedenjih, dohodkovni neenakosti, volilni participaciji ali institucionalnem delovanju, lahko normativni teoriji ponudijo realno podlago za razvijanje argumentov in za konkretizacijo političnih vizij. Kot poudarjata Gerring in Yesnowitz, so empirične raziskave brez normativnega okvira pogosto brez pomena – in obratno, normativna teorija brez empirične podlage tvega, da ostane v svetu neuresničljivih idej (Gerring in Yesnowitz 2006, 133). Zamisel, da naj bi bila teorija bodisi normativna bodisi empirična, vodi v napačno dihotomijo. Namesto tega bi morali misliti politično znanost kot prostor stalnega dialoga med ideali in dejstvi. Bauböck upravičeno poudarja, da

dobre empirične raziskave skorajda ni mogoče izvesti brez ustrezne teoretske podlage. Brez normativne orientacije bi empirični podatki ostali neobdelani – množica številk brez pomena (Bauböck 2008, 40).

Po drugi strani pa normativna politična teorija, ki bi ignorirala dejanske razmere, hitro zdrsne v utopizem brez osnove. Kot ugotavlja Gilabert skupaj z Lawford-Smith, ne moremo razviti zamisli o pravični ureditvi družbe, ne da bi razumeli, kako družba dejansko deluje (Gilabert in Lawford-Smith 2012). Zato mora vsak politični teoretik hkrati delovati kot filozof in opazovalec realnosti – kar pomeni, da mora vedno znova preverjati, ali je njegovo razmišljanje ukoreninjeno v praktične možnosti. Normativna teorija je zato vedno vsaj delno tudi realistična. Platon in Aristotel sta že razumela, da mora politična misel izhajati iz dejanske družbene izkušnje, da bo lahko nudila smerokaz. Justin Weinberg se v tej tradiciji sprašuje, ali morajo biti načela politične pravičnosti tudi praktično izvedljiva (Weinberg 2013). Rawlsov odgovor je jasen: vsako načelo, ki želi biti politično relevantno, mora biti združljivo z realnimi možnostmi implementacije (Rawls 1999, 398). Hkrati morajo norme, ki želijo vplivati na resničnost, izhajati iz izkušenj ljudi in duha časa (Rohe 1997, 42). Normativne ideje niso brezčasne konstrukcije, temveč odziv na zgodovinske okoliščine in konkretne izzive. Noben politični teoretik ne deluje v vakuumu – njegovo razmišljanje je prepojeno s kulturnim, socialnim in zgodovinskim kontekstom (Meiksins Wood 2016, 4). Politična teorija mora zato znati oboje: videti onkraj dejanskega in hkrati razumeti, zakaj dejansko obstaja.

(Normativna) politična ekonomija – razumevanje in pomen

Politična ekonomija se ukvarja z razmerjem med gospodarstvom in politiko, institucionalnimi ureditvami, ki določajo način delova-

nja družb, ter s kolektivnimi problemi ekonomskega in političnega sobivanja. Kot poudarjajo Meehan s sodelavci (2015, 35), gre pri politični ekonomiji za analizo proizvodnih odnosov, političnoekonomskih struktur in institucij ter za preučevanje, kako družbe urejajo svoje ekonomsko življenje, da zagotovijo pogoje za obstoj in razvoj. Po Kosti (2001, 284) je bistvo politične ekonomije prav v raziskovanju razmerja med politiko in gospodarstvom - torej kako se ti dve sferi prepletata in sooblikujeta.

Normativna dimenzija politične ekonomije jo loči od klasične ekonomije kot zgolj empirične in deskriptivne discipline. Čeprav se ukvarja z merjenjem, analizo in napovedovanjem gospodarskih pojavov, je njena osrednja naloga normativna - sprašuje se, katera ekonomska ureditev je pravična, kako naj družbe ohranjajo red in hkrati zasledujejo politične, kulturne in socialne cilje (Meehan, Mosco in Wasko 2015, 35), kakšne institucionalne alternative bi lahko zagotovile boljše rezultate (Anderson 2017, 41) ter kakšna je idealna vloga države pri oblikovanju pravične in trajnostne družbene ureditve (Piketty 2015, 742).

Politična ekonomija je empirična, analitična in normativna. Po Moscu (2009, 23) in Andersonu (2017, 41) se njeno delovanje ne konča pri opisovanju ekonomskih pojavov, temveč vedno vključuje tudi vprašanja vrednot, morale in politične odgovornosti. Piketty (2015, 742) posebej opozarja, da politična ekonomija ni nevtralna disciplina – vedno znova se dotika vprašanj moči, redistribucije in pravičnosti, torej temeljnih dilem političnega življenja. Pravičnost je od nekdaj ključni pojem politične ekonomije. Že Proudhon je s provokativno izjavo, da je »lastnina tatvina«, opozoril na normativno vprašanje - kdo ima pravico do posedovanja in obvladovanja gospodarskih virov. Marx je kapitalizem obsodil kot sistem, ki temelji na izkoriščanju dela, s čimer je ekonomijo vrnil v središče politične in moralne kritike. Pri pravičlnosti kot pravi Walzer (1997, 355), ne gre le za posedovanje, temveč tudi za način delovanja, identiteto in status posameznika v družbi.

Politična ekonomija se zato ukvarja z vprašanji, ki segajo onkraj golo tehničnih problemov učinkovitosti in rasti. Njeno bistvo je iskanje normativnih odgovorov: kako naj se organizira produkcija, kako naj se razdeli ustvarjeno bogastvo, kako naj delujejo trgi in kako naj poteka poraba. Vse to so vprašanja, ki imajo neposreden vpliv na človeško življenje, saj določajo, kdo bo imel dostop do virov, kdo bo nosil bremena in kdo bo užival koristi.

V tem smislu (normativna) politična ekonomija presega klasično ekonomijo, ki se pogosto omejuje na statistične modele in kvantitativne kazalce. BDP kot glavni kazalec uspešnosti gospodarstva skorajda ničesar ne pove o kakovosti življenja, enakosti ali socialni koheziji (Stiglitz 2012). Robert F. Kennedy je že leta 1968 opozoril, da bruto domači proizvod ne meri stvari, ki so za življenje resnično pomembne – zdravja otrok, kakovosti izobraževanja, varnosti, sočutja ali radosti – meri vse, razen tistih stvari, zaradi katerih je vredno živeti (Kennedy 1986). Posledično lahko države dosegajo visoke ravni BDP, hkrati pa vztrajajo globoka revščina in velike razlike med ljudmi - kar potrjuje, da potrebujemo normativne kriterije, ki presežejo številke in utemeljijo, kaj razumemo kot družbeno blaginjo (Stiglitz 2012, 24; 2014, 388). Normativna politična ekonomija je zato hkrati kritika in vizija: kritika obstoječih ekonomskih ureditev, ki pogosto proizvajajo nepravičnost, in vizija alternativnih institucionalnih možnosti, ki bi omogočile bolj pravično družbo. V tem pogledu se politična ekonomija srečuje s politično teorijo – obe stremita k vprašanju, kako bi moralo biti, ne le, kako je.

O produkciji in kritiki neoklasičnega pristopa

Produkcija je temelj človeškega obstoja in razvoja. Kot poudarjata Arendt (1996, 125) in Bauman (1999, 30), gre za kolektivno dejavnost, ki oblikuje osnovo vsake družbe. Vključuje delo in produkcijska sredstva, brez katerih ni mogoče misliti niti menjave, niti razdelitve, niti potro-

šnje (Sfiligoj 1985; Fulcher 2010; Hahnel 2014). Produkcija tako ni zgolj tehnični proces, temveč družbeni odnos, v katerem se razporejajo vloge, dolžnosti in koristi. Ko se ukvarjamo s produkcijo, se pojavljajo temeljna vprašanja: kako naj bo organiziran produkcijski proces, kdo ima lastništvo nad produkcijskimi sredstvi, kaj pomeni učinkovitost in rast, in kako naj se oblikuje povezava med produkcijo na ravni podjetij ter širšimi nacionalnimi in globalnimi strukturami. Na ta vprašanja je v zadnjih dveh stoletjih odgovarjala predvsem neoklasična ekonomija, ki pa se pri tem osredotoča skoraj izključno na rast in učinkovitost.

V skladu s prevladujočim pogledom je rast gospodarstva edino pravo merilo uspešnosti. Yuval Noah Harari (2014, 311) satirično pravi, da sodobno gospodarstvo »raste kot najstnik, ki uživa hormonske dodatke«. Vse druge dimenzije – od lastništva nad produkcijskimi sredstvi do pravične razdelitve – so potisnjene na rob. Robert Lucas (2003, 20) je šel celo tako daleč, da je osredotočanje na vprašanje distribucije razglasil škodljivo za ekonomijo. Po njegovem mnenju je edino merilo ekonomske znanosti neomejeni potencial rasti, medtem ko naj bi se vprašanja pravičnosti prepustila »naravnim« zakonitostim trga. Toda prav v tem tiči temeljna hiba neoklasičnega pristopa. Ko se ekonomija razume kot avtonomna sfera, ločena od politike, etike in družbe, se izgubi vprašanje pravičnosti. Kot poudarjata Horvat (1984, 10) in Polanyi (2008, 136), takšno ločevanje ni naravno, temveč ideološko. Ekonomija ni nikoli bila povsem neodvisna od družbenih in političnih odločitev. Nasprotno – prav institucije, zakoni in politične ureditve določajo, kdo ima dostop do virov, kdo nosi bremena in kdo uživa koristi.

Neoklasični ekonomisti so se pogosto sklicevali na Adama Smitha in njegov opis sebičnosti kot gonilne sile, ki naj bi posredno koristila vsem. A kot opozarja Harari (2014, 317–318), je ta logika v absolutnem smislu nevarna, saj vodi do ideje, da zasebna sebičnost avtomatično ustvarja skupno dobro. Kuznetseva krivulja, ki je v 20. stoletju obljubljala, da se bodo neenakosti z gospodarsko rastjo same

od sebe zmanjšale, se je v sodobnem času izkazala za mit. Empirični podatki, ki jih navaja Piketty (2015, 23–27), kažejo prav nasprotno: neenakosti se povečujejo, kljub gospodarski rasti in tehnološkemu napredku. Posledice takšne miselnosti so lahko dramatične. Če rast in bogastvo postaneta najvišji družbeni cilji brez etičnih omejitev, lahko družba zdrsne v sistem, kjer dobički postanejo pomembnejši od človeškega življenja – mar temu nismo danes priča? Harari (2014, 337) ugotavlja, da je kapitalizem »prostega trga«, čeprav ne temelji na odkrito sovražnih ideologijah, kot fašizem ali nacizem, povzročil številne žrtve zaradi pohlepa in brezbrižnosti. Zato je naloga normativne politične ekonomije, da preseže ozko osredotočenost na rast in učinkovitost ter v središče postavi vprašanja o načinu organizacije dela, lastništvu, razdelitvi in pravičnosti. Podatki in modeli so pri tem nujno orodje, ne pa nadomestilo za normativno presojo.

O potrošnji

Potrošnja je posebna dimenzija politične ekonomije, saj ni kolektivna dejavnost, kot je produkcija, temveč predvsem individualna praksa. Arendt (1996, 125) in Bauman (1999, 30) opozarjata, da je prav v tem njena dvojna narava: po eni strani je izraz osebnih preferenc in življenjskih slogov, po drugi strani pa odločilno vpliva na delovanje gospodarstva kot celote. Brez ustrezne ravni potrošnje tudi produkcija izgubi svoj smisel – izdelki, ki ostanejo neprodani lahko vodijo v propad podjetij, izgubo delovnih mest in upad davčnih prihodkov.

Za kapitalistična gospodarstva je značilno, da je uspešnost njihovega delovanja v veliki meri odvisna od stopnje potrošnje. Harari (2014, 354) poudarja, da podjetniki in investitorji propadejo, če izdelkov ne uspejo prodati, ne glede na njihovo kakovost ali količino. Če se potrošnja zmanjša, gospodarstvo zapade v krizo. Paul Krugman (2012, 28) ob tem opozarja, da nezadostno povpraševanje pogosto vodi v depresijo, ki prizadene vse družbene sloje.

A stopnja potrošnje ni odvisna le od individualnih preferenc. Povezana je s širšo zasnovo politično-ekonomske ureditve, zlasti z vprašanjem razdelitve bogastva. Kot ugotavlja Piketty (2015, 371), so ekonomske neenakosti neposredno prispevale k finančni krizi leta 2008. Če ima večina ljudi prenizke dohodke, da bi zadovoljila celo osnovne potrebe, se skupna raven potrošnje zniža. Posledično upade tudi produkcija, poveča se brezposelnost in podjetja propadajo. Vprašanje potrošnje je torej hkrati tudi vprašanje pravične razdelitve. Če je bogastvo skoncentrirano v rokah manjšine, ki sicer lahko kupuje luksuzne dobrine, to ne zadošča za ohranjanje širšega gospodarskega ravnotežja. Večina prebivalstva mora imeti dostop do zadostnih sredstev, da lahko sodeluje v potrošniški ekonomiji. V nasprotnem primeru pride do strukturnih neravnovesij, ki ogrožajo celoten sistem.

Zato je med političnimi ekonomisti stalno prisotna dilema: ali naj se raven potrošnje zagotavlja tudi s povečano javno porabo in fiskalno stimulacijo, kot to zagovarjajo (neo)keynezijanci, med njimi Krugman (2012, 49) in Stiglitz, ali pa je treba ubrati restriktivno pot, značilno za neoklasično in neoliberalno paradigmo, ki jo zastopata Hayek (2012) in Friedman (2011). Prvi menijo, da država s povečanimi izdatki lahko ublaži recesije in ohranja povpraševanje, drugi pa svarijo pred nevarnostmi inflacije, zadolževanja in fiskalne neodgovornosti.

V tej razpravi se normativna politična ekonomija pokaže kot nujni korektiv. Ne gre le za vprašanje, kako spodbuditi potrošnjo, temveč predvsem za vprašanje, kako zagotoviti, da bo potrošnja temeljila na pravični porazdelitvi dohodkov in bo prispevala k trajnostnemu razvoju. Če potrošnja postane privilegij peščice, medtem ko večina životari, se izgubi osnovni družbeni konsenz. Če pa se poraba ohranja na račun nenehnega zadolževanja in rezanja socialnih izdatkov, se ruši dolgoročna stabilnost. V tem smislu potrošnja ni le gospodarski kazalec, temveč tudi moralno-etično vprašanje.

Odraža družbeni dogovor o tem, kdo si lahko kaj privošči, kakšna je raven enakosti in solidarnosti, ter ali gospodarstvo služi ljudem ali ljudje gospodarstvu.

O razdelitvi

Vprašanje razdelitve bogastva je eno izmed osrednjih vprašanj normativne politične ekonomije. Gre za vprašanje, ki presega tehnične izračune in sega v samo jedro pojma pravičnosti. Razdelitev ustvarjenega bogastva namreč ni nevtralno dejstvo, temveč posledica konkretne političnoekonomske ureditve, ki določa, kdo ima dostop do virov, kdo in kakšne dohodke prejema ter kdo nosi bremena. John Rawls (2011, 64) je na to opozoril z ugotovitvijo, da temeljna struktura družbe odločilno vpliva na razporeditev koristi in bremen. Narava institucij, lastniških režimov in pravnih ureditev neposredno oblikuje stopnjo družbene enakosti ali neenakosti. Podobno Robin Hahnel (2014, 15) poudarja, da način delovanja gospodarstva ustvarja privilegirane in prikrajšane razrede, kar pomeni, da ne gre zgolj za posledico individualnih prizadevanj, temveč za rezultat sistemskih pravil igre.

Razdelitev ni pomembna zgolj z vidika pravičnosti, temveč tudi z vidika učinkovitosti. Anthony Atkinson (2015, 16) ugotavlja, da neenakosti neposredno vplivajo na produktivnost, inovacije in raven potrošnje. Če bogastvo pripade zgolj manjšini, se zmanjša skupna kupna moč večine prebivalstva, kar zavira gospodarski razvoj. Piketty (2015) je v svojih obsežnih raziskavah pokazal, da dolgotrajne neenakosti ne samo destabilizirajo družbo, temveč tudi spodkopavajo demokracijo in pravičnost. Že David Ricardo je opozoril, da je prav razdelitev industrijskega proizvoda tista, ki je ključna za razumevanje družbenih odnosov. Medtem ko rast bogastva in učinkovitost nista podvrženi trdnim zakonom, je razmerje neenakosti nekaj merljivega in realnega (Heinrich 2013,

23). S tem je odprl prostor za razpravo, ki jo danes nadaljujejo sodobni politični ekonomisti: kako zagotoviti pravično porazdelitev, ki bo omogočala stabilnost in blaginjo celotne družbe.

Ena izmed ključnih dilem, ki se tu pojavlja, je, kaj storiti z naraščajočimi dohodkovnimi in premoženjskimi razlikami. V zadnjih desetletjih se je ta problem poglobil do te mere, da ga številni avtorji obravnavajo kot največjo grožnjo sodobnim družbam. Normativna politična ekonomija se zato ne ustavlja pri ugotavljanju dejstev o obstoječih razlikah, temveč zastavlja dve ključni vprašanji. Prvič, kako omejiti pretirane razlike v dohodkih in premoženju, ki ogrožajo družbeno kohezijo in demokratične institucije? In drugič, kako razdeliti ustvarjeno bogastvo med vse tiste, ki so sodelovali pri njegovem nastanku, da bo razdelitev pravična in legitimna? Tu se jasno pokaže normativna moč politične ekonomije: gre za oblikovanje vizije družbe, v kateri blaginja ni privilegij, temveč skupno dobro. Neenakosti niso naravni pojav, temveč posledica političnih odločitev. Zato tudi njihovo zmanjševanje zahteva politični pogum in institucionalne spremembe.

O menjavi

Menjava predstavlja ključno vez med produkcijo in potrošnjo. Brez produkcije ni menjave, brez menjave pa ne moremo zagotoviti učinkovite porabe. Gre za fazo, ki je značilna za blagovno gospodarstvo, v katerem se oblikujejo vedno bolj kompleksne mreže povezanosti in odvisnosti med posameznimi ekonomskimi akterji (Sfiligoj 1985, 49–53). Menjava je prostor, kjer se srečujejo interesi producentov in potrošnikov, podjetij in držav, kapitala in dela.

Osrednje prizorišče menjave je trg. Toda, kot opozarja Colin Crouch (2006, 115), trg ni naravni mehanizem, ki bi bil enkrat za vselej dan, temveč družbena institucija, ki jo vedno znova obliku-

jejo politične odločitve in regulacije. Zato se normativna politična ekonomija ukvarja z vprašanjem, kako naj trg deluje in do katere mere naj bo reguliran. Na eni strani imamo pogled neoliberalnih teoretikov, kot sta Milton Friedman (2011) in Friedrich Hayek (2012), ki zagovarjata idejo samoregulativnega trga. Po njunem prepričanju trg deluje najbolje, kadar ga politika pusti pri miru, njegova logika ponudbe in povpraševanja pa lahko nadomesti vse druge oblike družbene koordinacije. V tem smislu je trg razumljen kot antihierarhičen mehanizem, ki je od človekove intervencije neodvisen. Na drugi strani pa Karl Polanyi (2008) opozarja, da svobodnega trga v čisti obliki sploh ni. Trg je vedno vpet v širše družbene in politične odnose, njegova deregulacija pa praviloma vodi do kriz, socialnih pretresov in povečanih neenakosti. Po njegovem mnenju je naloga države ravno v tem, da regulira delovanje trga, ga omejuje in usmerja tako, da služi širšemu družbenemu dobremu. Thomas Piketty (2015) dodaja, da trg vsebuje tako sile konvergence kot divergence. Po eni strani lahko širi znanje in omogoča mobilnost, po drugi strani pa zaradi koncentracije kapitala in dedovanja spodbuja rast neenakosti, ki ogrožajo demokracijo in politično stabilnost (Piketty 2015, 387–388, 739). To pomeni, da je razprava o trgu hkrati razprava o pravičnosti in o tem, kakšno družbo si želimo.

Zato je eno ključnih vprašanj sodobne politične ekonomije, kako uravnotežiti svobodo tržnih akterjev s potrebo po družbeni regulaciji. Prepuščanje trga samemu sebi lahko vodi do monopolov, izkoriščanja in poglabljanja razlik, pretirana regulacija pa lahko zavira inovacije in gospodarsko dinamiko. Potrebno je najti ravnotežje, ki bo zagotavljalo tako gospodarsko učinkovitost kot družbeno pravičnost. V tem smislu menjava ni zgolj ekonomski proces, temveč politično vprašanje par excellence. Gre za vprašanje, kdo določa pravila igre in v čigavo korist. Normativna politična ekonomija pri tem zahteva, da se trgi presojajo ne le po učinkovitosti, temveč tudi po njihovem prispevku k enakosti, svobodi in skupnemu dobremu.

Sklep

Če je normativna politična teorija tista, ki zastavlja vprašanja o pravičnosti, svobodi, enakosti in demokraciji, potem je normativna politična ekonomija njen najtesnejši zaveznik pri konkretizaciji teh idealov na področju gospodarstva. Skupaj ne predstavljata zgolj nostalgičnih ostankov preteklosti ali predmodernih filozofskih sistemov, temveč ključna orientacijska pristopa sodobnega političnega mišljenja in razumevanja družbenih pojavov. V času, ko postajata politika in ekonomija vse bolj tehnokratski, ujeti v jezik številk, modelov in učinkovitosti, je toliko pomembneje znova premisliti vprašanja o pravičnosti, političnih ureditvah, demokraciji, odgovornosti in smislu.

To poglavje je pokazalo, da brez normativnega mišljenja ni mogoče razumeti politike kot etičnega projekta; brez politične ekonomije, ki obravnava produkcijo, menjavo, razdelitev in potrošnjo, pa ni mogoče misliti pravične politične ureditve. Brez refleksije o tem, kaj bi moralo biti, ostajamo ujeti v to, kar je – in s tem pogosto legitimiramo obstoječe neenakosti, nepravičnost ter cinizem moči. V tem smislu se politična teorija in politična ekonomija ne le dopolnjujeta, temveč sta medsebojno soodvisni: brez teoretskih razprav o pravičnosti ekonomija tvega, da postane orodje za reprodukcijo neenakosti, brez empirične podlage ekonomskih procesov pa politična teorija tvega, da obstane v svetu neuresničljivih idealov. Njuna povezava omogoča, da politiko in gospodarstvo mislimo kot skupen projekt – projekt ustvarjanja družbe, ki je hkrati učinkovita in pravična, svobodna in solidarna.

Sklepno lahko rečemo, da normativna politična teorija in normativna politična ekonomija presegata golo analizo obstoječega stanja. Njuna naloga je, da odpirata vprašanja, kako bi moralo biti, in ponujata alternative k prevladujočim paradigmam. V svetu, ki se sooča z neenakostmi, krizami in izgubo etičnega kompasa, to

ni le akademska vaja, temveč nujnost. Zato danes potrebujemo več politične filozofije: več poguma za razmišljanje o alternativah, več prostora za razpravo o pravičnosti in več zavedanja, da vsaka politična odločitev oblikuje svet, v katerem živimo. Normativna politična teorija in politična ekonomija pokažeta svojo moč prav tam, kjer ju soočimo z največjimi izzivi sodobnega časa – zlasti z ekonomskimi, političnimi in socialnimi neenakostmi. Prav na tem primeru postane jasno, da brez normativne presoje zdrsnemo v legitimacijo obstoječih razlik, z njo pa odpremo prostor za razmislek o pravičnejši politično-ekonomski ureditvi.

Ekonomske neenakosti: največji problem našega časa

(Ekonomske) neenakosti so v 21. stoletju postale eden največjih globalnih izzivov. Čeprav so določene razlike med ljudmi legitimne in lahko spodbujajo ustvarjalnost ter inovativnost, pa ekscesne ravni dohodkovnih in premoženjskih razlik rušijo občutek pravičnosti, omejujejo enake izhodiščne možnosti in spodkopavajo družbeno ureditev. Podatki kažejo, da se bogastvo vse bolj koncentrira v rokah peščice, medtem ko večina prebivalstva stagnira, kar ustvarja trajne delitve in nezaupanje. Neenakosti zato niso zgolj ekonomsko vprašanje, temveč tudi politično in moralno. To poglavje bo razjasnilo, zakaj so prav ekonomske neenakosti največji problem 21. stoletja, kakšne so njihove oblike in posledice ter katere rešitve se danes ponujajo za njihovo obvladovanje. Če smo v prejšnjem poglavju ugotovili, da brez normativne presoje politike in ekonomije ni mogoče misliti pravične družbene ureditve, se ta zahteva najjasneje pokaže prav pri vprašanju neenakosti. Neenakosti niso le številke ali statistični kazalci, temveč neposreden preizkus zmožnosti politične teorije in ekonomije, da odgovorita na temeljno vprašanje pravičnosti.

Velike ekonomske neenakosti danes predstavljajo enega glavnih virov nepravičnosti v družbi (Atkinson 2015, 14), temeljno oviro univerzalnemu človeškemu tovarištvu, sestrstvu in bratstvu (Wilkinson in Pickett 2012, 54) ter enega največjih problemov, s katerim se bo človeštvo moralo soočiti in ga razrešiti v tem stoletju (Bauman 2013, 9; Stiglitz 2014, 379). »Ekscesnih ravni ekonomskih neenakosti« (Atkinson 2015, 9) enostavno ne moremo več ignorirati ali relativizirati: njihove politične, socialne in gospodarske posledice so preveč

pomembne, da bi jih razumeli zgolj kot postranski pojav sodobnega kapitalizma (Stiglitz 2012, 27). Neenakosti tako niso zgolj ekonomski kazalnik, temveč vprašanje politične legitimnosti: ali lahko institucije, ki dopuščajo ekstremne razlike, sploh še veljajo za pravične?

Oblike in razsežnosti neenakosti

Za natančnejše razumevanje je koristno razlikovati med različnimi oblikami in ravnmi neenakosti. Ekonomska neenakost kot krovni pojem vključuje tri razsežnosti: dohodkovno, premoženjsko in neenakost v potrošnji, pri čemer se slednja pogosto uporablja kot sopomenka za dohodkovno (Dowd 2009). Neenakosti lahko proučujemo na več ravneh – globalno med posamezniki ali gospodinjstvi, med regijami, med državami ali znotraj posameznih držav (Dowd 2009; Milanović 2013). V tej knjigi neenakosti obravnavam ožje – kot razlike v dohodku in premoženju med posamezniki – in analitično predvsem znotraj bogatih, zahodnih družb. Ne gre za poglobljeno statistično analizo vseh ravni, temveč za obravnavo neenakosti kot izhodiščnega politično-normativnega problema, ki zahteva premislek o pravičnosti in institucionalni zasnovi politično-ekonomskih ureditev. Pri tem velja poudariti, da so podatki o premoženju zaradi skritih finančnih struktur, davčnih oaz in lastniških mrež vedno bolj negotovi kot podatki o dohodkih, kar pomeni, da so realne razlike pogosto še podcenjene.

Trend rasti neenakosti po letu 1980

Vse od t. i. neenakostnega obrata leta 1980, kot ga imenuje Anthony Atkinson (2015, 3), se razlike v dohodku in premoženju povečujejo skoraj povsod po svetu. Najbolj izrazite so v razvitih zahodnih državah – zlasti v ZDA, Veliki Britaniji in Kanadi –, v postsocialističnih državah, kot je Rusija, ter v hitro rastočih azijskih gospodarstvih,

kot sta Kitajska in Indija (Therborn 2017, 74). Evropska celina, ki je po drugi svetovni vojni veljala za egalitarno družbo, pri tem ni izjema (WIR 2022).

V zadnjih desetletjih lahko opazujemo dvojni trend. Na eni strani se globalne razlike med državami zmanjšujejo zaradi pospešene gospodarske rasti v novih industrializiranih in tehnološko napredujočih gospodarstvih – med drugim v Koreji, Tajvanu, Singapurju, na Kitajskem in v Indiji, pa tudi v nekaterih državah nekdanje Sovjetske zveze (Giraud 2006; Milanović 2013; Atkinson 2015; WIR 2022). Na drugi strani pa se neenakosti znotraj držav povečujejo skoraj povsod, tudi v razvitih demokracijah. Izjema so bile v določenih obdobjih nekatere države Latinske Amerike (Atkinson 2015, 42). Ta kontrast – konvergenca med državami in divergenca znotraj držav – preusmerja analizo k nacionalnim institucijam in politikam, ki odločilno oblikujejo porazdelitvene učinke sodobnega kapitalizma.

Milanović (2005) ugotavlja, da je na začetku 21. stoletja pet odstotkov najbogatejših prejelo tretjino svetovnega dohodka – enako kot 80 % najrevnejših prebivalcev. Finančna kriza leta 2008 je hkrati razgalila stagnacijo realnih dohodkov večine prebivalstva, medtem ko so se dohodki na vrhu premoženjske piramide ohranili ali povečali. V obdobju 1980–2016 si je najbogatejši en odstotek prisvojil približno 27 % svetovne rasti, spodnjih 50 % pa le polovico tega dohodka; dohodek srednjega sloja pa je stagniral (WID 2018). Leta 2017 je bila slika še bolj dramatična: 1 % najbogatejših je prejel 82 % novo ustvarjenega bogastva, medtem ko skoraj štiri milijarde ljudi na dnu od tega niso imele koristi (Oxfam 2018). Pandemija covida-19 in inflacijska kriza sta razlike še dodatno poglobili. Po podatkih Oxfama se je premoženje najbogatejših posameznikov v času pandemije skoraj podvojilo, medtem ko se je položaj večine prebivalstva poslabšal (Oxfam 2023). Leta 2024 se je bogastvo milijarderjev povečalo za več kot dva bilijona dolarjev, kar pomeni v povprečju 5,7 milijarde dolarjev na dan – približno trikrat hitreje kot leto prej (Oxfam 2025).

Eden najzgovornejših kazalnikov velikih neenakosti so plačna razmerja med izvršnimi direktorji in delavci. Leta 2024 je bilo v podjetjih S&P 500 povprečno razmerje med plačo direktorjev in zaposlenih 285:1; povprečni izvršni direktor je prejel približno 18,9 milijona dolarjev na leto (AFL-CIO 2025; Equilar 2025). Za primerjavo: leta 2014 je bilo razmerje v ZDA celo med 354:1 in 361:1, v Švici 148:1, v Nemčiji 147:1, v Franciji 104:1, v Združenem kraljestvu 84:1, v Avstraliji 93:1, medtem ko so bile najmanjše razlike na Poljskem (28:1), v Avstriji (36:1), na Danskem (48:1), na Norveškem (58:1) in na Japonskem (67:1) (Statista 2014; AFL-CIO 2017). Predsedniki uprav podjetij iz indeksa FTSE 100 so leta 1980 prejemali »zgolj« približno 20-kratnik povprečne plače, do leta 2013 pa že kar 133-kratnik (Bauman 2013, 18). Ta razkorak ponazarja, kako močno se porazdelitev dohodkov premika v korist menedžerske in lastniške elite.

Najbolj skrajne oblike dohodkovnih neenakosti najdemo v ZDA. Med letoma 2010 in 2013 je en odstotek najbogatejših obvladoval približno petino nacionalnega dohodka, desetina najbogatejših pa polovico (Atkinson 2015; Rosanvallon 2013). Do leta 2016 se je položaj še poslabšal: delež najbogatejšega enega odstotka je narasel, delež spodnjih 50 % pa padel z 20 % na 13 % (WID 2018). Piketty (2015, 245) opozarja, da tretjina rasti dohodkovne neenakosti v ZDA izvira iz dohodkov, povezanih s kapitalom – tako novim kot podedovanim.

V Evropi so razlike manjše, a trend podoben. Leta 2016 je najbogatejši en odstotek ljudi prejel okoli 12 % nacionalnega dohodka, najbogatejših deset odstotkov pa približno 37 % (WID 2018). Največjo podobnost z ameriškimi razmerami kaže Velika Britanija, kjer je zgornjih 10 % v prvem desetletju 21. stoletja obvladovalo več kot 40 % narodnega dohodka (Atkinson 2015; Piketty 2015). V Franciji se je med letoma 1998 in 2006 dohodek zgornjega 0,01 % najbolj premožnih povečal za skoraj 100 %, medtem ko je dohodek spodnjih 90 % v istem obdobju zrasel le za 4 % brez upoštevanja inflacije (Rosanvallon 2013, 2). V Nemčiji in Avstriji so se razlike prav tako povečevale (Schreiner 2019).

Če so dohodkovne razlike velike, so premoženjske še izrazitejše. Piketty ugotavlja, da so globalne neenakosti v razporeditvi bogastva v drugem desetletju 21. stoletja primerljive s stanjem v Evropi okoli leta 1900 (Piketty 2015, 245). Najpremožnejših 0,1 % ljudi ima v lasti približno petino vsega svetovnega premoženja, 1 % okoli polovico, 10 % pa med 80 in 90 %. Nasprotno ima spodnja polovica človeštva manj kot 5 % vsega premoženja (Piketty 2015, 552). Leta 2018 je 26 najbogatejših posameznikov posedovalo toliko premoženja kot spodnja polovica svetovnega prebivalstva – torej 3,8 milijarde ljudi. Za nameček se je v desetih letih po finančni krizi 2008 število milijarderjev podvojilo, leta 2018 pa se je bogastvo milijarderjev povečevalo za približno 2,5 milijarde dolarjev na dan, medtem ko se je bogastvo najrevnejše polovice zmanjšalo za 11 % (Oxfam 2019, 28). Najnovejša poročila potrjujejo, da se trend krepi: premoženje milijarderjev je leta 2024 naraslo za več kot 2 bilijona dolarjev (Oxfam 2025).

V ZDA ima zgornjih 10 % približno 70 % vsega premoženja, zgornji 1 % približno tretjino, spodnjih 50 % pa komaj 2–3 % (Piketty 2015, 322–323; FRB DFA 2025). V Evropi so razlike nekoliko manj izrazite, a še vedno velike: zgornjih 10 % ima približno 60 % premoženja, najrevnejša polovica pa skoraj nič. Najbolj izstopajo Nemčija, Velika Britanija, Francija in Italija. Trend je jasen: bogati postajajo bogatejši, revni revnejši, srednji sloj pa se krči. To ni zgolj statistična ugotovitev, temveč proces, ki vpliva na same temelje družbenega delovanja.

Socialne, gospodarske in politične posledice

V socialnem smislu se ekonomske neenakosti kažejo kot zmanjšanje enakih izhodiščnih možnosti. V praksi to pomeni vse večje razslojevanje, manjšo socialno kohezijo, povečano nezaupanje med ljudmi in vse več konfliktov. Empirični podatki kažejo na povezave med višjimi ravnmi neenakosti ter višjo stopnjo kriminala, nasilja,

uživanja drog in alkohola, prezgodnjih nosečnosti, samomorov, slabimi prehranjevalnimi navadami, nižjo življenjsko dobo, slabšo izobrazbo in več duševnimi boleznimi. Dodati velja še upad zaupanja v družbo ter večjo pogostost razvez, ki so prav tako povezane z naraščajočimi razlikami (Wilkinson in Pickett 2012). Rawls (2011, 171) poudarja, da neenakosti vplivajo tudi na samodojemanje: tisti z nižjimi dohodki se pogosto počutijo manjvredne, kar vodi k ponižnosti ali gospostvu.

V gospodarskem smislu velike neenakosti povzročajo nestabilnost, nižjo produktivnost, manjšo učinkovitost, počasnejšo rast in zmanjšano povpraševanje (Ortiz in Cummins 2011; Stiglitz 2012). To pomeni tudi manj javnih prihodkov in večje zadolževanje, pa tudi manj investicij v izobraževanje, zdravstvo in infrastrukturo. Muinelo-Gallo in Roca-Sagales ugotavljata, da imajo velike razlike prej negativen kot pozitiven vpliv na rast (Muinelo-Gallo in Roca-Sagales 2011, 91).

Politične posledice so še posebej izrazite. Stiglitz opozarja, da se ekonomske neenakosti hitro pretvorijo v politične, te pa nazaj v ekonomske, kar ustvarja začarani krog (Stiglitz 2014, 389). Učinkovitost in legitimnost demokracije sta odvisni od razporeditve ekonomskih virov (Solt 2008, 50). Že Lindblom (1977), Offe (1984) in Bloch (1988) so pokazali, da imajo lastniki in nadzorniki produkcije privilegiran položaj pri dostopu do političnih odločitev. Kot opozarja Wolfgang Merkel, koncentracija kapitala lahko determinira odločitve do te mere, da demokracija izgublja svojo vsebino (Merkel 2014, 114). Ameriški primer Citizens United (2010), ki je korporacijam omogočil neomejeno financiranje kampanj je legaliziral vpliv kapitala na politiko (George 2014, 142). Posledično so ameriške volitve postale še bolj odvisne od donacij, politika pa se je oddaljila od državljanov. Patrick Schreiner dodaja, da interesne skupine že desetletja finančno podpirajo politike, ki koristijo peščici in škodujejo večini (Schreiner 2019, 110). Če interesnim skupinam

svojih ciljev ne uspe uresničiti, se pogosto poslužujejo t. i. »vrtljivih vrat«, neposrednega političnega angažmaja ali celo groženj vladam: z umikom proizvodnje, prodajo podjetij tujim korporacijam in množičnimi odpuščanji, kar državi povzroči nove socialne in fiskalne težave. Hessel (2011, 25) je to povzel slikovito: moč denarja še nikoli ni bila tako predrzna, velika, vase zazrta, poleg tega pa še nikdar ni imela toliko služabnikov, ki segajo v najvišje sfere države.

Odzivi javnosti in globalna gibanja

Da je temu res tako gre razbrati tudi iz množičnih odzivov javnosti po svetu. Protesti in gibanja jasno kažejo, da vedno več ljudi obstoječi sistem doživlja kot nevzdržen. V Londonu so protestniki že leta 2001 zahtevali, naj kapitalizem nadomesti nekaj prijaznejšega (Callinicos 2004, 117). Po finančni krizi 2008 so se pod geslom »Mi predstavljamo 99 odstotkov« protesti iz ZDA razširili po Evropi in na Bližnji vzhod. Podobno so leta 2017 v Istanbulu množice vzklikale: »Pravičnost je pravica! Milijoni zahtevamo novo družbeno pogodbo!« (Gall 2017).

Nezadovoljstvo ljudi pa ne ostaja le na ravni ulic, temveč ga potrjujejo tudi empirične raziskave. Pew Research Center je leta 2014 ugotovil, da prebivalci Evrope in ZDA kot eno največjih groženj vidijo prav velike dohodkovne in premoženjske razlike. Še izrazitejše so ugotovitve mednarodne raziskave, ki jo je AFL-CIO izvedla v 16 državah. Kar 85 % vprašanih je menilo, da svet potrebuje nova pravila glede delovanja politike in gospodarstva – tako globalno kot nacionalno. Po njihovem prepričanju bi morale vlade v ospredje postaviti dostojno delo, zaščito ranljivih skupin, spoštovanje človekovih in delavskih pravic, demokratične svoboščine, skupno blaginjo in soočanje s podnebnimi spremembami (ITUC 2017).

Iz teh protestov in raziskav je mogoče razbrati nekaj skupnih točk. Prvič, prepričanje, da sta obstoječi politični in ekonomski

sistem nevzdržna in temeljno nepravična. Drugič, da trgi ne delujejo dobro – niso niti učinkoviti niti stabilni. Tretjič, da je politika odpovedala pri regulaciji trga in omejevanju njegovih negativnih učinkov (Stiglitz 2012, xi, 127). In četrtič, da so dohodkovne in premoženjske razlike prevelike, neupravičene in moralno neutemeljene (Hahnel 2014, 17).

Ljudje po vsem svetu tako zaznavajo, da je družba močno razdeljena, razlike pa razumljene kot moralno neupravičene in nevarne za temelje demokracije (Stiglitz 2014, 1). Axel Honneth opozarja, da se je nelagodje zaradi gospodarskega stanja in delovnih pogojev v zadnjih desetletjih izrazito povečalo – »verjetno nikoli po koncu druge svetovne vojne ni bilo toliko ljudi hkrati ogorčenih nad družbenimi in političnimi posledicami nebrzdane tržne ekonomije« (Honneth 2016, 17). Neenakosti, ki nekatere potiskajo v revščino in celo smrt, druge pa v naveličano razmišljanje, kako oplemenititi že obstoječe bogastvo, so daleč od pravičnosti. Stiglitz zato opozarja, da je za večino Američanov pravičnost pomembnejša od golo pojmovane učinkovitosti: ljudje raje sprejmejo neučinkovite kot pa nepravične rezultate (Stiglitz 2012, 126–127). A ob tem, kot dodaja Honneth, še vedno primanjkuje jasne vizije, kakšna naj bi bila družba onkraj obstoječega kapitalističnega reda (Honneth 2016, 18).

Ideološki mrk in iskanje alternativ

Na ravni idej gre zaznati praznino, ki jo je težko spregledati. Z besedami Jacquesa Rancièra smo se na začetku 21. stoletja znašli v položaju brez velikih političnih in družbenih idealov (Rancière 2005, 139–157). Tudi Claus Leggewie je že v devetdesetih letih opozoril, da je normativni politični konsenz tako oslabljen, da se zdi možno strinjanje le glede postopkov, ne pa glede vsebin (Leggewie 1997, 227). Zaupanje in vera v boljši svet na nek način spodkopana (Stiglitz 2014, 391). Anthony Atkinson ob tem ugotavlja, da družbe

nimajo več jasne predstave o tem, kakšen naj bo legitimni razpon ekonomskih razlik med ljudmi (Atkinson 2015, 9). Vse to ustvarja stanje »ideološkega mrka«, ki ga je treba preseči.

Kljub slavljenju konca zgodovine, o katerem je pisal Francis Fukuyama (1992), ko naj bi s padcem berlinskega zidu in propadom etatizma izginil spopad med liberalizmom in socializmom, se je pokazalo, da politično-ekonomska alternativa liberalni demokraciji in tržnemu kapitalizmu ni le mogoča, ampak nujna. Patrick Schreiner opozarja, da je razširjeno pojmovanje globalizacije kot samodejnega in brezalternativnega procesa zmotno: globalizacija je vedno rezultat zavestnih političnih odločitev (Schreiner 2019, 22). Enako velja za znani slogan TINA (There is no alternative), ki ga je v osemdesetih letih uveljavila britanska premierka Margaret Thatcher in ga je sprejel tudi ameriški predsednik Ronald Reagan.

Zavedati se moramo, da dokler imamo ljudje vest, občutek za pravičnost in sposobnost kritičnega premisleka, bodo alternative vedno obstajale – če ne v praksi, pa vsaj v idejah. Andrew Gamble opozarja, da je trditev, da v sodobnem svetu ni več velikih ideoloških tem, povsem nenavadna, če jo uporabimo za države, v katerih prevladuje liberalni kapitalizem (Gamble 2006, 115). Maurizio Lazzarato dodaja, da tak sistem krha družbeno sodelovanje in omejuje reprodukcijo kolektivnih in individualnih zmožnosti (Lazzarato 2004, 203).

Na tej podlagi se odpirajo tri ključna vprašanja glede prihodnje obravnave neenakosti. Prva možnost je, da jih sprejmemo kot naravne in sestavni del tržno-kapitalističnega gospodarstva – celo kot nujne za razvoj. Tak pogled zagovarjajo tisti, ki menijo, da bodo koristi na dolgi rok kapljale navzdol in da so posamezniki sami odgovorni za svoje ekonomsko stanje. Takšno miselnost je nazorno ponazoril Mitt Romney, ko je predlagal, naj se o neenakostih govori potiho in za zaprtimi vrati (Hertzberg 2012). Druga možnost je, da poskušamo neenakosti regulirati zgolj z davčnimi politikami in socialnimi transferji, torej s popravki »ex post«, ki le delno ubla-

žijo izhodiščne nepravičnosti. Tretja, in morda najpomembnejša možnost pa je, da razmišljamo širše in presežemo okvir obstoječih paradigm, pri čemer zasnujemo novo politično-ekonomsko ureditev, ki temelji na načelih pravičnosti. Takšna ureditev bi po eni strani omejila prevelike razlike med ljudmi, po drugi strani pa bi jih – v legitimnem obsegu – dopustila.

V knjigi sledim tretji možnosti. Prevladujoča miselnost, da so neenakosti naravne, nujne in celo koristne, sproža resno zaskrbljenost. Še posebej, ker prevladujoča ideologija pogosto krči socialno državo in poveličuje neomejeno zasebno lastnino, deregulirane trge ter neomejeno konkurenco, ob tem pa obljublja širšo blaginjo in enakost pred zakonom. Susan George nas opozarja, da neenakosti niso le neprijetne za revne, temveč so nadležne in drage tudi za bogate (George 2014, 32, 36). Anthony Atkinson je zato upravičeno poudarjal, da mora biti zmanjševanje neenakosti prednostna naloga vseh – od vladnih predstavnikov do delavcev, podjetnikov, študentov in upokojencev (Atkinson 2015, 3, 12).

Neenakosti so del naše družbene in politične dejanskosti, zato jih moramo obravnavati celostno, z različnih zornih kotov. To pa pomeni ponoven premislek vprašanj o temeljih pravičnejše ureditve – o načinu produkcije, razdelitve, menjave ter o vsebini socialnih, davčnih in gospodarskih politik, ki naj bi jih oblikovala država. Prav ta razmislek nas vodi k vprašanju alternativne politično-ekonomske ureditve, ki bi lahko zagotovila večjo pravičnost in zmanjšala razlike med ljudmi.

O obstoječih rešitvah

Ker empirični podatki in družbeni odzivi jasno kažejo, da ekscesne razlike spodkopavajo pravičnost in legitimnost institucij politične ureditve, se razprava ne more izogniti vprašanju, katere

rešitve so bile doslej ponujene za omejevanje neenakosti – in zakaj se kljub njihovi množici problem poglablja. Ko se oziramo k zasnovi alternativne politično-ekonomske ureditve, je utemeljeno biti zadržano kritičen do zakasnelih in pogosto neučinkovitih *ex post* pristopov – prerazporeditvenih ukrepov in davčnih politik, ki prevladujejo v praksi in literaturi. Gre za rešitve, ki želijo omiliti posledice razmerij moči in bogastva, ne da bi posegle v njihove izvorne mehanizme. Med najbolj odmevnimi je univerzalni temeljni dohodek (UTD), ki ga Philippe Van Parijs zagovarja kot zagotovljen, nepogojen znesek za vsakega posameznika, ne glede na zaposlitveni status, financiran z javnim obdavčenjem (Van Parijs 1995). Toda prav njegova univerzalnost razkrije dve temeljni zadregi. Prvič, UTD ne spreminja izvorne delitve moči in lastnine, temveč deluje kot post festum korekcija v obstoječem okviru. Drugič, odpira vprašanje pravičnosti in ekonomske racionalnosti: visoko financiranje iz obdavčitve lahko dodatno obremeni delovne ljudi in njihove dohodke, ob odsotnosti robustnih cenovnih in tržnih zavor pa lahko agregatna likvidnost povzroča inflacijske pritiske. To ne pomeni, da je UTD načeloma zavrgljiv – v svetu visoke tehnološke substitucije dela se lahko uveljavi kot dopolnilni ukrep –, vendar bi njegova učinkovitost predpostavljala drugače zasnovano institucionalno okolje.

Sorodno logiko zasleduje predlog delniške družbe Brucea Ackermana in Anne Alstott, po katerem bi vsak državljan pri enaindvajsetih letih prejel enkratno »državljansko dediščino« v višini 80.000 USD, financirano z davkom na premoženje (Ackerman in Alstott 1999). Prednost je jasna: povečuje enake začetne možnosti. Vendar predlog sproži tri temeljna vprašanja. Prvič, ne preoblikuje razmerij produkcije, razdelitve in menjave; ostaja *ex post* dodelitev v nespremenjenem okviru. Drugič, bremeni legitimnost financiranja – visoka obdavčitev delovnih dohodkov zaradi univerzalnega enkratnega transferja, tudi tistim, ki dela zavestno ne zasledujejo, mnogim zveni nepravično. Tretjič, vgrajena je hazarderska komponenta: pri delu prejemnikov je možnost neoptimalne porabe realna.

Še bolj »tržno purističen« pristop je deležniški kapitalizem brez socialne varnosti, ki znižuje davčne obremenitve, privatizira socialno-zdravstvene sheme in sredstva prenese neposredno na posameznike, ki naj bi jih investirali v sklade in delnice (Du Pont 1999, v Rus 2009, 19). Ideja utrdi obstoječa razmerja in izključi tiste brez presežnih dohodkov ali prihrankov.

Med sistemskimi, a mehkejšimi predlogi je vlaganje v izobraževanje, spretnosti in veščine (Drucker 1993; Piketty 2015, 392). Ukrep je civilizacijsko zaželen, toda – kot opozarja Patrick Schreiner – ne more nadomestiti socialne politike in sam po sebi ne zagotavlja niti višjih niti bolj enakomerno razporejenih dohodkov (Schreiner 2019, 40).

Najbolj klasičen sklop predlogov tvorijo davčne politike: svetovni progresivni davek na premoženje (Piketty 2015, 662; Zucman 2016, 4), evropska progresivna obdavčitev premoženja, dohodkov in dobičkov podjetij (Zgroženi ekonomisti 2010, 33–34; Manifesto for the Democratization of Europe 2018, čl. 9) ter progresivna obdavčitev dohodkov fizičnih in pravnih oseb na nacionalnih ravneh (Stiglitz 2012; Krugman 2012; Atkinson 2015). K temu se pridružujejo koncepti svetovne finančne uprave (Malhotra 2002) in planetarne pogodbe s Tobinovim davkom (George 2001). Piketty zato upravičeno zapiše: »Obdavčevanje ni tehnično vprašanje: je predvsem politično in filozofsko vprašanje, nemara najbolj bistveno od vseh. Brez davkov družbe ne bi imele skupne usode« (Piketty 2015, 625).

Toda zadržki javnosti so naslednji: Kymlicka beleži razširjeno percepcijo, da mnogi redistributivni programi predstavljajo neučinkovito porabo z omejenimi učinki (Kymlicka 2015, 236), Heclo pa opozarja na vgrajen cinizem glede sposobnosti vladnih programov glede produkcije željenih socialnih sprememb (Heclo 1995, 684). Strukturne omejitve so štiri: (1) prerazporeditveni učinki so odvisni od konjunkture, sposobnosti pobiranja davkov in mednarodne davčne tekmovalnosti; (2) mnogim malim akterjem se breme zdi nesorazmerno; (3) prenos sredstev »od zgoraj navzdol« ne odpravi

izvornih nepravičnosti v načinu produkcije, razdelitve in menjave; (4) obstoječe sheme lahko generirajo percepcijo nepravičnosti pri nizko- in srednjeplačanih.

Prevladujoče rešitve tako ostajajo na ravni posledičnih *ex post* korekcij (Kymlicka 2015, 132–133). Zato velja prisluhniti že starim opozorilom: John Stuart Mill je imel prav, ko je zapisal, da je velika napaka človekoljubja zanašati se na zmanjševalne učinke, če izvira nepravične moči ne izravnamo na začetku – *ex ante* (Mill 1965, 953). Dalajlama poudari podobno in sicer, da se ne smemo boriti za drobtinice sočutja, temveč za spremembe, ki odpravljajo izkoriščanje (Dalajlama 2012, 24). To zahteva vrnitev k materialnim vprašanjem: k prepletu ekonomskih in političnih hierarhij, ki vzdržujejo podrejenost siromašnih, žensk, nezaposlenih, študentov, rasnih manjšin in prekarcev – ter k odpravi odnosov gospodar–hlapec (Kymlicka 2015, 142–144). V kantovskem duhu je normativna smer jasna: človek nikoli ne sme biti zgolj sredstvo ciljev drugega, saj smoter svoje biti nosi v sebi (Kant 1790, v Furlan 1937).

Iz tega sledi preusmeritev težišča: od *ex post* blaženja k *ex ante* pravičnosti. Namesto sprejemanja danih razlik in naknadnega glajenja njihovih učinkov se je treba zavzeti za zmanjšanje neenakosti v začetni razdelitvi lastnine in premoženja, za enake deleže družbenih sredstev in izenačevanje obdarjenosti z veščinami pred vstopom v tržne in politične arene.

Neenakosti kot osrednje vprašanje politične ureditve

Ekonomske neenakosti so eden največjih preizkusov pravičnosti v sodobnih družbah. Ne izražajo se le v statističnih kazalcih, temveč predvsem v razmerjih moči, ki oblikujejo življenjske možnosti, vplivajo na družbeno kohezijo in odločajo o legitimnosti institucij. Pretirane razlike niso zgolj ekonomsko neučinkovite, temveč tudi politično nevarne in moralno nevzdržne.

Neenakosti pa niso naravna danost. So rezultat političnih odločitev, institucionalnih ureditev in vrednostnih usmeritev, ki določajo, kdo ima dostop do virov, kdo nosi bremena in kdo uživa koristi. Zato razprava o neenakostih nikoli ni zgolj empirična, temveč vselej normativna: gre za vprašanje, kaj je pravično in kje so meje razlik, ki jih je mogoče legitimno sprejeti. Brez vrednotne presoje razlike postanejo samoumevne, z njo pa odpremo prostor za premislek o alternativnih ureditvah.

V zadnjih desetletjih so bili predstavljeni različni predlogi – univerzalni temeljni dohodek, državljanska dediščina, deležniški kapitalizem, reforme izobraževanja. Toda vsi ti ukrepi se pokažejo kot nezadostni in večinoma posledični: ne posegajo v mehanizme nastajanja razlik, temveč zgolj delno omilijo njihove posledice. A tudi te omejene rešitve ne morejo obstati brez politike – zahtevajo politično voljo, institucionalno podporo in širši družbeni konsenz. Brez politike ni mogoče uresničiti niti delnih, kaj šele sistemskih sprememb. Politika je nepogrešljiva, a hkrati prezrta – prav v tem se skriva izziv, ki ga v naslednjem poglavju raziščemo.

(Ne)moč politike: prezirana, a nujna

Politika je danes eden najbolj protislovnih fenomenov sodobnega časa. Po eni strani jo spremlja občutek nemoči: v javnosti prevladuje vtis, da ne zmore več reševati ključnih vprašanj in da je postala predvsem arena zasebnih interesov. Pogosto se jo dojema kot nepotrebno, celo škodljivo dejavnost, ki si zasluži prezir. Po drugi strani pa ostaja nepogrešljiva, saj brez nje ni mogoče urejati skupnega življenja, iskati pravičnosti ali oblikovati odločitev, ki zadevajo vse člane skupnosti. Prav v tem razkoraku – med preziranjem in nujnostjo – se razkriva bistvo sodobne razprave o politiki.

Ta dvojnost odpira temeljno vprašanje: kako razumeti politiko v času, ko je hkrati zavrnjena in nepogrešljiva? Da bi nanj odgovorili, je treba najprej osvetliti sodobno percepcijo politike, nato razčleniti njen pojem in razsežnosti ter premisliti, zakaj politika tudi danes ostaja ključni pogoj skupnega življenja.

Sodobni pogled na politiko: antipolitični čas

V zahodnih demokracijah je politika v zadnjih desetletjih močno izgubila ugled in moralno kredibilnost. V javni imaginaciji se pogosto skrči na sinonim za korupcijo, klientelizem, dvoličnost, pohlep, partikularne interese, neučinkovitost in neskončen boj za oblast. Colin Hay jo je označil kot »v najboljšem primeru nujno zlo, v najslabšem pa zlonamerno silo, ki jo je treba nadzorovati in omejevati« (Hay 2008, 153). Politične institucije in vlade se pogosto

dojemajo kot instrument korporativnih elit, ki neučinkovito troši javna sredstva in ignorira skupne potrebe državljanov (Hay 2008, 42–43; Flinders 2012).

Russell Dalton opozarja, da ključni izziv sodobnih demokracij ne prihaja več od zunanjih groženj, temveč od znotraj - državljanov samih, ki postajajo nezaupljivi do politikov, skeptični do institucij in razočarani nad političnimi procesi (Dalton 2007, 1). Andrew Gamble to stanje imenuje antipolitični čas – čas, ko usiha vera v politiko in se krči prostor političnega, s tem pa tudi sposobnost zamišljanja alternativ (Gamble 2006, 7).

To potrjujejo tudi empirični podatki. Raziskava Pew Research Centra iz leta 2019 je pokazala, da je bilo v 27 državah 51 % ljudi nezadovoljnih z delovanjem demokracije. Leta 2024 je v 31 državah takšno nezadovoljstvo izrazilo že 54 %, leta 2025 (23 držav) pa 58 % vprašanih (Pew Research Center 2019; 2024; 2025). Čeprav je raziskava merila zadovoljstvo z demokracijo, pa se to nezadovoljstvo pogosto razlaga tudi kot širši izraz razočaranja nad politiko in njenimi akterji. Tudi OECD je leta 2023 ugotovil, da v 30 državah članicah svoji nacionalni vladi zaupa le 39 % državljanov, medtem ko jih 44 % izraža nizko ali nikakršno zaupanje (OECD, 2024: Survey on Drivers of Trust in Public Institutions). Dolgotrajni upad članstva v političnih strankah in stagnirajoča volilna udeležba dodatno potrjujeta slabljenje strank kot osrednjih institucij predstavništva (van Biezen, Mair & Poguntke 2012; 2014).

Ta razočaranost se v praksi izraža v apatiji, ciničnem odmiku od formalne participacije in stigmatizaciji političnega poklica. Poklic politika, ki je bil nekoč razumljen kot javna služba, je danes pogosto predmet posmeha in prezira. Trend je posebej izrazit pri mlajših in bolj izobraženih generacijah, ki vse pogosteje zavračajo tradicionalne oblike politične udeležbe, ter iščejo nove, neinstitucionalne načine izražanja (Dalton 2007; Flinders 2012).

Antipolitičnost in depolitizacija

Sodobna antipolitičnost se napaja iz širšega ideološkega okvira, ki ga Nicola Matteucci opisuje kot vrhunec »endizmov« – diskurzov o koncih politike, države, ideologije, zgodovine, avtoritete in javne sfere (Matteucci 1999, 463). Andreas Schedler to povzame v tri trditve: politika je nepotrebna, ker naj bi kompleksne probleme reševala tehnokracija ali trg; politika je nemogoča, ker naj bi bil obstoječi red brez alternativ; in politika je nezaželena, ker naj bi izgubila legitimnost nalagati obveznosti (Schedler 1997, 107–109). Rezultat je depolitizacija: normativno sporna vprašanja se preoblikujejo v navidez tehnične dileme ali naravne nujnosti, ki naj bi bile zunaj dosega političnega. Colin Crouch ta proces poimenuje postdemokracija: politične odločitve so formalno še vedno sprejete v demokratičnih okvirih, a se vsebinsko prenašajo na agencije, odbore, trge in lobije, kjer je prostor za javno deliberacijo in politične vplive bistveno ožji (Crouch 2004). Fritz Scharpf dodaja, da če demokratična legitimnost temelji zgolj na učinkovitih rezultatih, ne pa na vključevanju, politika postane tehnično upravljanje, kar dolgoročno spodkopava zaupanje (Scharpf 1999).

V takšnem kontekstu se utrjuje predstava politike kot »umazanega posla«. Boj za oblast meče »tako veliko senco, da prekriva vse druge momente političnega delovanja« (Rohe 1997, 39). Posledica je redukcija politike na igro moči in partikularnih interesov, ob tem pa se zasenčijo njene bistvene razsežnosti: oblikovanje skupnih ciljev, varovanje javnih dobrin, urejanje konfliktov in zagotavljanje pravičnega reda – ureditve (Bibič 1997, 189; Lukšič 2003, 251). Andrew Gamble opozarja na paradoks: sistematično diskreditiranje politike spodkopava že samo zmožnost zamišljanja alternativ. Brez te imaginacije tudi formalno urejeni postopki ostanejo brez vsebinske smeri (Gamble 2006).

Vprašati se je treba tudi, kdo ima od tega korist. Maurice Duverger je opozoril, da imajo od depolitizacije največ koristi pri-

vilegirane skupine, ki načrtno širijo predstavo, da je politika nepotrebna, nevarna in inherentno pokvarjena. Tako utrjujejo status quo in odmikajo razpravo od vprašanj pravičnosti in porazdelitve (Duverger 1997, 77; Crouch 2007). Paradoks pa je očiten: isti akterji, ki politiko javno omalovažujejo, se z njo aktivno ukvarjajo – le stran od oči javnosti. Pri tem pa ni odgovorna le »oligarhija interesov«: pomemben del nosijo tudi politične elite same, ki s škandali, klientelizmom, nepreglednostjo in minimalizmom pri reševanju temeljnih družbenih problemov reproducirajo razloge za ciničen odmik (Münkler, 1997, str. 307; Beck 1997, 188–189). Namesto da bi se lotile resnih eksistencialnih vprašanj, pogosto ponujajo le minimalistične rešitve brez konkretnega učinka na življenje ljudi. Pravičnost ostaja v večini primerov zgolj prazna floskula, najpogosteje uporabljena v predvolilnem času, nato pa hitro odrinjena iz političnega prizorišča.

Politika kot prostor upanja

Toda politika ni izginila. Ostaja temeljna dejavnost, kjer urejamo skupne zadeve, tehtamo konflikte in oblikujemo pravila skupnega bivanja (Woods 2016, 59). Ulrich Beck opozarja, da je sodobna politika izgubila svoj oblikujoči in utopični značaj – a to ne pomeni, da so meje mogočega določene enkrat za vselej. Ellen Meiksins Wood dodaja, da že sama možnost dvoma v obstoječo ureditev temelji na spoznanju, da lahko človeštvo kroji svoje življenjske pogoje in da je družbeni svet ločen od naravne nujnosti (Woods 2016, 59–60). Stéphane Hessel nas opominja, da je treba ohraniti upanje: »Smo na prehodu, pred nami so priložnosti, ki jih ponujajo prihodnja desetletja novega tisočletja. Toda treba je upati, upanje ne sme nikoli zamreti« (Hessel 2011, 44).

Prevladujoča negativna percepcija politike tako bolj zakriva kot pojasnjuje. Če politiko omejimo zgolj na tekmo za oblast in partikularne interese, spregledamo njeno vsebinsko in funkcionalno

bistvo. Ključ današnjega trenutka ni v odpovedi politiki, temveč v njenem preoblikovanju. To pa zahteva, da natančneje razčlenimo sam pojem politike – njegovo bistvo, razsežnosti in različna pojmovanja, ki so se oblikovala v teoriji in praksi.

O pojmu in razumevanju politike: pluralnost definicij

Če želimo preseči ozko razumevanje politike kot »umazanega posla«, moramo najprej pojasniti, kaj sploh mislimo s pojmom politika. Že dolgo velja, da gre za enega najbolj izmuzljivih pojmov v družboslovju. Obstaja namreč množica različnih definicij in razlag (Dahl 1997a; Lukšič 1997; Rohe 1997; Della Porta 2003; Gamble 2006), ki se včasih prekrivajo, pogosto pa so si popolnoma nasprotujoče in izključujoče. Amartya Sen je zato politiko označil kot pojem, ki »temelji na veliki zmešnjavi« (Sen 2002, 32). John Heywood dodaja, da je toliko definicij, kolikor je avtoritet in pogledov nanjo (Heywood 1998, 25). Thomas Piketty pa gre še dlje, ko pravi: »Vsak človek se po svoje gre politiko« (Piketty 2015, 743).

Karl Rohe opozarja, da do te raznolikosti ne prihaja po naključju. Različne konceptualizacije politike so lahko posledica družbenih interesov, ideoloških pozicij, kulturnih razlik, zgodovinskih okoliščin ali celo osebnih izkušenj s politiko (Rohe 1997, 38). Politika je torej fenomen, ki nikoli ne nastopa z enotnim pomenom. To ima dvojni učinek: po eni strani otežuje jasno opredelitev (Matteucci 1999, 434), po drugi pa pluralnost bogati razpravo in omogoča, da politiko mislimo iz različnih zornih kotov.

V znanstveni tradiciji se je izoblikovalo več glavnih skupin pojmovanj politike (Rohe 1997, 43). Najbolj razširjeno je pojmovanje politike kot moči in oblasti, kjer je v ospredju boj za prevlado in razmerje avtoritete ter dominacije. Dahl jo na primer razume kot razmerje med tistimi, ki odločajo, in tistimi, ki jim je odločitev

zavezujoča (Dahl 1997a, 47), medtem ko Schmitt politiko opredeli skozi razlikovanje med prijateljem in sovražnikom (Schmitt 1994, 84). Druga skupina pojmovanj razume politiko kot urejanje skupnih zadev. V tem okviru se poudarja njena vloga pri vodenju javnih zadev in iskanju skupnih rešitev. Palonen jo označuje kot »umetnost možnega« (Palonen 1997, 84), Bell pa kot »zavestno umetnost pogajanj« (Bell 1992, 245). Duverger jo dodatno opredeli kot prizadevanje za skupno dobro, red in pravičnost (Duverger 1997, 74), Easton pa kot sistem zavezujočih vrednot, ki urejajo sobivanje v skupnosti (Easton 1997, 96). Tretja skupina pojmovanj izpostavlja politiko kot proces in konflikt. Poudarjajo se njena dinamična narava in spopad interesov. Politika se lahko razume kot razredni boj ali kot konflikt med posebnimi interesi (Bibič 1997, 188), lahko pa tudi kot celota praks razdelitve oblasti (Ricoeur 2011, 356). Končno obstajajo tudi integracijske in funkcionalne definicije, ki politiko opisujejo kot kompleksno dejavnost. Bernard Crick jo razume kot posebno obliko človeškega delovanja, ki presega zgolj boj za oblast (Crick 1997, 66), Beyme pa jo primerja z vzajemnim zavarovalnim sistemom družbe, ki skrbi za stabilnost in predvidljivost skupnega življenja (Beyme 1997, 212).

Sklepna ugotovitev je, da vsaka definicija zajame le del celote, nobena pa ne more izraziti vse kompleksnosti političnega. Politika je hkrati odnos moči, prostor konflikta, urejanje skupnih zadev in prizadevanje za pravičnost.

Pri razumevanju teh razsežnosti je potrebna pojmovna previdnost. Antonio Gramsci nas uči, da vlada predstavlja le del državnega aparata, ki vključuje tudi civilno družbo in sfero zasebnosti. Če politiko rutinsko zreduciramo na vlado, parlament in strankarske igre – to, kar Gramsci imenuje mala politika –, legitimiramo ločitve, ki politiki jemljejo širši domet. Razlika med malo in veliko politiko je bistvena: mala politika se nanaša na vsakodnevne spopade za oblast, koalicijske igre in kadrovske kalkulacije, velika

politika pa odpira temeljna vprašanja pravičnosti, porazdelitve in legitimnosti skupnega reda (Gramsci 1987, 186; Gamble 2006; Bibič 1987). Sodobnost nam ponuja preobilje male politike, medtem ko je velika politika – razprava o legitimnem družbenem redu – vse bolj potisnjena na rob.

Pri tem je potrebno poudariti, da se definicije politike skozi čas spreminjajo. Novi problemi, ideološki spori in družbeni premiki vedno znova preoblikujejo meje političnega. Palonen opozarja, da se koncept politike nenehno na novo problematizira in redefinira (Palonen 1997, 85–86). Rémond dodaja, da politični prostor nikoli ni fiksiran: včasih se razširi, odvisno od aktualnih izzivov (Remond 1997, 275). Današnji globalni izzivi – podnebne spremembe, migracije, digitalizacija, neenakost – dokazujejo, da ozko razumevanje politike kot strankarskega tekmovanja ni več zadostno.

Pluralnost pojmovanj zato ni zgolj teoretična posebnost, temveč ima tudi konkretne praktične posledice. Če politiko razumemo preozko, ostanemo ujeti v malo politiko; če pa jo odpremo kot prostor skupnega urejanja in pravičnega reda, ji vračamo širino in normativno moč. Prav v tem razlikovanju se kaže tudi pot iz današnje krize politike: ne v odpovedi politiki, temveč v njenem ponovnem razumevanju in preoblikovanju.

(Neo)liberalno razumevanje politike

Čeprav smo v prejšnjem razdelku pokazali pluralnost pojmovanj politike, je v praksi prevladujoče ozko razumevanje, ki ga lahko opišemo kot (neo)liberalno. Politika se po (neo)liberalni miselnosti nanaša na specifično sfero formalnega delovanja državne oblasti in njenih institucij. V ospredju so predvsem strankarski boji za oblast, delovanje vlad, vključevanje in izključevanje, kadrovske menjave ter spremembe znotraj liberalno-parlamentarne politike (Stoker in

Marsh 2005, 8; Gamble 2006, 106). Politika v tem smislu obstaja bolj ali manj le znotraj državnih institucij, medtem ko so civilna družba, gospodarstvo in zasebnost razumljeni kot zunajpolitični prostori.

Judith Squires to logiko povzame zelo jasno: civilna družba je dojeta kot zasebna sfera, »osvobojena omejitev političnega«, kjer vlada večja avtonomija kot v državno reguliranem prostoru. Politika, razumljena kot uporaba moči države nad posamezniki, postane nujno zlo, ki ga je treba omejevati in krotiti, da bi varovalo svobodo civilne družbe (Squires 2009, 39–40). Ta pogled izhaja iz klasičnega liberalizma, ki je skušal zamejiti vpliv države in zaščititi posameznikove individualne svoboščine.

Toda v praksi se pokaže, da državna oblast, civilna družba in sfera zasebnosti nikoli niso povsem ločene niti avtonomne. Že obstoj javnih politik to dokazuje. Socialna, gospodarska, finančna, kulturna, družinska, okoljska politika ali politike do tujcev vedno posegajo v civilno družbo in deloma tudi v zasebnost. Gre za skupek zavezujočih pravil obnašanja, ki jih oblast oblikuje na podlagi vrednot in jih uresničuje prek svojih institucij (Fink Hafner 2007, 15). Enako velja za različne pravne panoge: ustavno, kazensko, civilno, obligacijsko, gospodarsko, delovno in družinsko pravo. Gre za produkt političnih odločitev – političnih predstavnikov v parlamentu, vlad, birokracije, interesnih skupin in posameznikov.

John Rawls priznava razliko med političnim, združenjskim, družinskim in osebnim, vendar poudarja, da politične vrednote opredeljujejo temeljno strukturo družbe in zato vplivajo na vse druge sfere. »Če je zasebna sfera prostor, ki naj bi bil izvzet pravičnosti, tedaj tak prostor ne obstaja« (Rawls 2011, 214). Načela pravičnosti namreč nalagajo omejitve tudi družini in združenjem, saj so odrasli člani teh skupin najprej državljani s svojimi temeljnimi pravicami.

Chantal Mouffe na podoben način opozarja, da se naše individualne izbire vedno odvijajo v okvirih, ki jih sooblikuje država.

Državna oblast zagotavlja »slovnico vedenja državljanov« (Mouffe 2005, 72). To pomeni, da posameznik nikoli ne more preprosto ločiti svoje identitete kot državljana in kot zasebne osebe – obe sta v trajni napetosti, ki se nikoli povsem ne razreši. Ne moremo reči: »Tukaj končam svoje dolžnosti kot državljan in začnem živeti kot zasebna oseba.« (Mouffe 2005, 72).

Paradoksalno se v ozkem pojmovanju politike srečata liberalna in marksistična tradicija. Liberalci politiko vidijo kot nujno zlo, omejeno na zagotavljanje reda in varovanje lastnine (Gramsci 1987, 129). Marksisti pa jo pogosto razumejo kot orodje razredne dominacije, kot krinko v rokah ekonomsko vladajočega razreda (Stres 1996, 73; Harvey 2011, 329; Heinrich 2013, 222). Čeprav izhajata iz različnih izhodišč, se obe perspektivi srečata v isti redukciji: politiko zvedeta na državno oblast, ločeno od širših družbenih dimenzij.

Kot opozarja Julien Freund, politiko napačno razumemo, če jo iztrgamo iz celotnega življenjskega konteksta. »Če bi jo skušali povsem ločiti od etike, prava, gospodarstva in družbe, bi pokazali, da ne razumemo zapletenosti medčloveških odnosov« (Freund 1997, 104). Adrian Leftwich in David Held dodajata, da »dejansko ni nič bolj političnega kot so nenehni poskusi, da bi nekatere tipe vprašanj izključili iz politike« (Leftwich in Held 1984, 144). Judith Squires zato opozarja, da je (neo)liberalna logika pravzaprav strategija depolitizacije, ki določenim vprašanjem preprečuje vstop v javno razpravo (Squires 2009, 19).

Podobno ugotavlja tudi Wendy Brown, ki analizira neoliberalizem kot proces, v katerem je politika podvržena ekonomskim logikam: družbene odnose se prevaja v kategorije konkurenčnosti in učinkovitosti, politika pa izgublja avtonomijo in postane menedžerski aparat (Brown 2015). Demokracija v takšnem okviru formalno ostaja, vsebinsko pa je izpraznjena, saj se ključne odločitve sprejemajo v zasebnih krogih, zunaj javne deliberacije (Crouch 2004). Prevlada neoliberalnega okvira ima zato resne posledice: ključna

vprašanja, kot so podnebne spremembe, digitalna regulacija ali globalna neenakost, se pogosto predstavljajo kot tehnična ali tržna vprašanja, ne kot politični problemi. Politika tako izgublja sposobnost obravnave najpomembnejših izzivov sodobnosti.

S tem se politika izgublja pojmovno globino, normativno težo in osrednji pomen (Beyme 1997, 206; Matteucci 1999, 465). Rešitev je, da politiko na novo premislimo – postavimo na nove temelje in ponovno opredelimo njeno bistvo, razsežnosti, funkcije in usmeritve (Remond 1997, 287; Leggewie 1997). To zahteva, da zapustimo stare okvire in se lotimo ustvarjalnosti – kot je že pred desetletji zapisal Beck – »novega izumljanja političnega« (Beck 1987, 191).

Poskus ponovne opredelitve politike

Ko želimo politiko na novo premisliti, si moramo zastaviti tri temeljna vprašanja: katera je njena glavna naloga, katere razsežnosti pokriva in zakaj je nepogrešljiva človeška dejavnost. Da bi na ta vprašanja odgovorili, je – kot opozarja Igor Lukšič – nujna sprememba izhodiščnega pogleda: politiko moramo nehati dojemati kot medijsko praznorečje ali pozerstvo, ki poveličuje zgolj formo brez vsebine (Lukšič 2000, 19). Namesto tega jo moramo razumeti kot funkcionalno, vsebinsko, procesno in formalno dejavnost – kot eno temeljnih sestavin človeškega izkustva in zmožnosti. Andrew Gamble poudarja, da svet politike tvorijo tri razsežnosti: politika kot državna oblast, kot identiteta in kot državna ureditev. Vsaka država potrebuje vse tri, če naj obstaja kot politična skupnost (Gamble 2006, 10).

V nadaljevanju se posvetim poglobljeni predstavitvi teh razsežnosti, z namenom pokazati, zakaj je politika ne le potrebna, ampak osrednja za razumevanje skupnega življenja.

Politika kot državna oblast in pravičnost

Ko govorimo o politiki kot državni oblasti, imamo v mislih eno najstarejših in najbolj razširjenih razlag politike. Že od Machiavellija, Bodina in Hobbesa do Webra in Schmitta je veljalo, da je politika pravzaprav država oziroma njena oblast (Bell 1992, 232; Duverger 1997, 74). Država je, kot pravi Anton Stres, »najpomembnejša politična organizacija vseh časov« (Stres 1996, 76). Danes jo razumemo kot instrumentalni vidik političnega, ki ga sestavljajo parlament, vlada, sodstvo, birokracija in druge institucije.

V liberalno-demokratičnih ureditvah državna oblast pomeni moč svobodnih in enakih državljanov, ki jo kot kolektivno telo izvajajo nad seboj in drug nad drugim (Rawls 2011, 64–65, 233). Državna oblast je torej orodje, ne cilj sam po sebi. Toda zgodovina in praksa kažeta, da oblast ni nujno usmerjena v pravičnost: lahko postane instrument represije, privilegijev ali golega ohranjanja moči. Prav zato jo je treba vedno znova presojati z vidika njene najvišje dolžnosti – zagotavljanja pravičnih družbenih odnosov (Offe 1985, 9). Če tega ne počne, se oblast nevarno približa tolpi roparjev ali mafiji, ki ravna po logiki gole moči.

Zgodovina politične misli opozarja, da načelo »cilj posvečuje sredstva« ni zadostno. Kdo določa cilj? Ali je vsak cilj že sam po sebi dober? In katera sredstva so zanj upravičena? (Bobbio 1997, 343–344). Kant je zato jasno zapisal: »Resnična politika ne more narediti nobenega koraka, ne da bi se poprej poklonila morali.« Politika mora »upogniti koleno pred pravico«, saj je pravica sveta, tudi če zahteva žrtve vladajočih (Kant 1937, 93). To pomeni, da oblast ni zgolj vprašanje učinkovitosti, temveč moralne in etične orientacije.

Politična oblast je po svoji naravi ambivalentna: lahko je instrument zatiranja ali prostor pravičnosti. To, katera možnost prevlada, je odvisno od tega, ali oblast izpolnjuje svojo normativno dolžnost. Pravičnost je tisti element, ki povezuje državljane in ob-

last, ji daje legitimnost in jo utemeljuje (Miller 2007, 83). Habermas poudarja, da zakone spoštujemo ne le iz strahu pred kaznijo, temveč zato, ker jih priznavamo kot pravične (Habermas 1998, 1049).

Pravičnost je hkrati zgodovinska in družbena: ni je brez zakonov, kulture in politične organizacije (Sponville 2002, 102). Je »vrlina reda« (Sponville 2002, 92) in »prva vrlina družbenih institucij« (Rawls 1971, 3). Zato pravičnost presega individualno moralo vladarjev – je predvsem družbena zahteva po urejenih institucijah, zakonih in politikah, ki množico ljudi preoblikujejo v politično skupnost (Mill 2007, 83). Ravno zato potrebujemo institucije in zakone, ki ustvarjajo pogoje za pravičnost. Kantov obrat je jasen: pravičnih ureditev ne moremo pričakovati od moralnosti ljudi; šele pravične ureditve vzgajajo ljudi k moralnosti (Kant 1973, 78). Zato ni dovolj, da oblast zgolj obstaja; obstajati mora kot pravična oblast, sicer zdrsne v golo razmerje moči.

Norberto Bobbio loči med politiko načel in politiko rezultatov. Politika načel postavlja normative pravičnosti, politika rezultatov pa preverja, ali so cilji v praksi doseženi. Učinkovitost sama po sebi ne pomeni pravičnosti. (Bobbio 1997, 338, 344). Rawls dodaja, da je osnovna naloga politike določiti poštene pogoje sodelovanja, opredeliti temeljne pravice in dolžnosti, uravnavati delitev koristi in bremen ter zagotavljati stabilnost skozi generacije (Rawls 2011, 26). Na tej osnovi lahko politiko opredelimo kot dejavnost, ki stremi k pravičnemu redu: ustvarja pogoje za enakost, socialno pravičnost, svobodo, spravo in harmonijo (Crick 1962; Miller 1967; Leftwich & Held 1984; Duverger 1997). Althusius jo je imenoval simbioza: umetnost združevanja ljudi v skupno življenje, ki naj bo pravično in varno, saj noben človek ni samozadosten (Althusius 1964, 12).

Državna oblast je legitimna le, dokler zagotavlja pravičnost v družbi (Stres 1996, 86). To pomeni, da mora biti utemeljena na ustavi oziroma pravilih, ki jih lahko razumno sprejmejo vsi državljani (Rawls 2011, 65). Weber je opozarjal, da oblast temelji na

monopolu legitimne sile (Weber 1990, 126). Njena učinkovitost pa je odvisna od predanosti državljanov, discipline administracije in dejanske sposobnosti izvrševanja predpisov (Wright 2011, 102). Zgolj legalnost (zakonitost) in postopkovna pravilnost še ne zagotavljata legitimnosti oblasti. Nacistični režim je bil po eni strani legalen, a hkrati nelegitimen. To potrjuje, da pravo in politika temeljita na družbenem »(spo)razumu«, ne na naravi (Strauss 1999, 21). Če oblast ni prisotna, nastane stanje hobbesovskega »boja vseh proti vsem« (Miller 2007, 31). Polanyi je jasen: »Družba, ki izključuje moč in prisilo, ni mogoča« (Polanyi 2008, 370). Luhmann dodaja, da je oblast univerzalija družbenega obstoja; brez nje posameznik ne more živeti pravično (Luhmann 2013, 101). Strauss opozarja, da je bolje živeti v urejeni družbi kot v divjaštvu (Strauss 1999, 115). Popolna svoboda je iluzija, anarhija pa neizvedljiva (Friedman 2011, 24).

Na tej osnovi lahko državno oblast opredelimo kot zmožnost zagotavljanja, ohranjanja in spreminjanja reda, institucij in zakonodaje. Gre za temeljno vprašanje: kdo dobi kaj, kdaj in kako (Lasswell 1964; Rohe 1997, 41; Gamble 2006, 10). Naloge oblasti so določanje obsega delovanja, vključevanje in izključevanje, razdeljevanje virov, oblikovanje pravil in njihovih sprememb, gradnja koalicij, preoblikovanje institucij ter vplivanje na ekonomske procese (Held 1989; Gamble 2006; Fink Hafner 2007).

Politika in gospodarstvo: razmerje moči in vpetost trga

Ko govorimo o razmerju med državno oblastjo in gospodarstvom, ima oblast – kljub (neo)liberalni želji po ločitvi – ključno vlogo (Gamble 2006, 115). Na ekonomske dinamike vpliva prek pravil in zakonov, usmerjanja institucij in investicij, davkov, transferjev, državne potrošnje, pa tudi prek politično-ekonomske ureditve (Giraud 2006, 46–47; Piketty 2015, 600).

Karl Polanyi opozarja, da je »ideja trga, ki se sam regulira, skrajno utopična. Taka institucija ne bi mogla dolgo obstajati, ne da bi razkrojila človeško in naravno substanco družbe« (Polanyi 2008, 52, 138). Trg brez političnih okvirov bi bil destruktiven, saj bi razgradil naravne vire, ogrozil varnost in destabiliziral družbo.

Iz tega izhaja koncept »vpetosti«: gospodarstvo je vedno podrejeno družbenim odnosom in politiki (Block 2008, 26). Trg ni naraven mehanizem, temveč konstrukcija pravil in kompromisov, ki jih določa oblast (Piketty 2015, 385). Prav tako ne more obstajati brez socialne dimenzije, v kateri ljudje oblikujejo vezi in ustanove za medsebojno podporo (Rifkin 2007, 45; Polanyi 2008, 295).

Ključno vprašanje je: ali naj primat pripada državi, ki ureja gospodarstvo, ali logiki »svobodnega trga«? In kje so legitimne meje državnega poseganja? Odgovori so odvisni od ideologije in politične moči akterjev.

Kot je pokazal Schmitt (1994, 119), je problematično podrediti politiko individualistični morali in egoistični ekonomiji. Politika ima primarno dolžnost zagotavljati pravičnost, zato mora z zakonodajo in intervencijami upravljati gospodarstvo. Gramsci je ta proces opisal kot prehod od »ekonomsko-egoističnega« k »etično-političnemu momentu« (Bibič 1987, 23).

Kapitalistično gospodarstvo ne more delovati zgolj na podlagi lastnine, dobička in konkurence. Potrebuje podporo političnih institucij: pravosodja, policije, zakonodaje, pa tudi subvencij, jamstev, regulacij in zaščitnih ukrepov (Hall 1992, 259). Giraud dodaja: »Kapitalizem je vedno preplet ekonomskih dinamik, izpostavljenih državnim posegom, ki jih ni mogoče zvesti zgolj na ekonomsko logiko« (Giraud 2006, 16). Zato ne obstaja »čisti kapitalizem«, temveč različne oblike kapitalističnih gospodarstev, ki se razlikujejo glede na državne posege (Giraud 2006, 46; Wright 2011, 41).

Daniel Bell ugotavlja, da razlog za ekspanzijo države v ekonomijo ni le ideološki, temveč strukturna nuja kompleksnih sistemov (Bell 1992, 236). To se pokaže zlasti v krizah, ko kapital brez državne pomoči ne preživi: oblast nacionalizira podjetja, subvencionira panoge, prevzema rizike ali ščiti gospodarstvo s protekcionizmom. Žižek opozarja na protislovje: sodobni kapitalizem hkrati temelji na logiki deregulacije in na krepitvi državnih aparatov, ki zagotavljajo pogoje za njegovo delovanje (Žižek 2012, 60).

Sklep: gospodarstvo ni ločeno od politike, temveč vanjo vgrajeno. Kapitalistična ekonomija potrebuje oblast, oblast pa svojo legitimnost potrjuje tudi s tem, kako ureja gospodarstvo. Če se politika ukloni logiki kapitala, izgubi svoje bistvo; če pa ekonomijo vgradi v okvir pravičnosti in skupnega dobrega, postane gospodarstvo sredstvo, ne cilj političnega reda.

Politika kot identiteta

Identiteta predstavlja izrazno razsežnost političnega, ki zastavlja vprašanje: »Kdo smo mi?« Politika v tej razsežnosti pomeni prostor, v katerem se posamezniki in skupine opredeljujejo glede temeljnih vrednot in načel ter oblikujejo razumevanje tega, kdo sploh so. Izbira identitete je hkrati izbira pogleda na življenje in svet. Identitete se skozi čas vedno znova vzpostavljajo in spreminjajo v odnosu do drugih (Gamble 2006, 11).

Obstaja več vrst kolektivnih identitet, ki jih poleg individualne subjekt nosi v sebi: nacionalna, etnična, kulturna, zaposlitvena, izobraževalna, regionalna, poklicna in politična (Kovačev 1996, 55). V kontekstu tega poglavja dajem poudarek prav politični identiteti. To oblikujejo starost, spol, narodnost, vera, razred, ideologija in etnija. Za politične identitete je značilno, da se lahko po eni strani med seboj prekrivajo, po drugi pa so lahko povsem nasprotne in celo sovražne (Kovačev 1996).

Najznačilnejša identiteta, ki jo pogosto umeščamo v kategorijo političnih (Južnič 1993, 322; Kovačev 1996, 57), je državna identiteta. Ta se vzpostavlja prek državne oblasti, ki ima moč in možnost zapovedovanja. Identiteta tako ni prepuščena zgolj svobodni izbiri posameznika, temveč je velikokrat določena že z rojstvom v etno-kulturno politično skupnost (Kovačev 1996, 57). Država z izgradnjo državne oziroma nacionalne identitete stremi k politični enotnosti. To počne s pomočjo številnih ideoloških aparatov (Južnič 1993), ki so vedno tudi do določene mere prisilne narave in v rokah politične elite na oblasti. Vsaka politična elita poskuša skozi oblikovanje državne identitete utrditi svojo ideologijo in legitimirati oblast. Vendar pa so v liberalno-demokratičnih ureditvah politični akterji pri tem omejeni z institucijami in pravom, četudi politika lahko tudi te okvirje spreminja. Kot pravi Cerar (2006, 186): »Politični akterji težijo k neomejeni pravici do uveljavljanja svoje ideologije, pri čemer jih na institucionalizirano prisilen način omejuje le pravo.«

To pomeni, da se državna identiteta po eni strani razlikuje od specifičnih političnih identitet, ki jih oblikuje aktivna participacija posameznika v politični stranki (Kovačev 1996), po drugi strani pa se v totalitarnih ali avtoritarnih režimih, kjer je dovoljena zgolj ena stranka, politična identiteta lahko povsem zlije z državno. Takšna popolna identifikacija vodi v hegemonijo in monopolizacijo političnega prostora, pogosto doseženo z zatiralsko rabo državne oblasti.

Ena izmed bistvenih funkcij politike je torej njena sposobnost ustvarjanja politične identitete, na podlagi katere se določajo dolgoročni skupni interesi, katerim se morajo v določeni meri podrediti individualne koristi (Della Porta 2003, 24). Glede obstoja različnih identitet v družbi pa je treba poudariti, da so posledica raznolikih vrednot in hierarhij vrednot posameznikov. Dokler imamo ljudje različne poglede in izkušnje, bodo obstajale tudi različne identitete, ki se razvijajo, prekrivajo in spreminjajo ter imajo vedno tudi političen pomen (Gamble 2006).

John Rawls (2011, 22, 44, 57) omenjeno raznolikost imenuje »dejstvo umnega pluralizma«: gre za obstoj globokih in nepremostljivih razlik med državljani glede religioznih, filozofskih, moralnih in estetskih pogledov na življenje. Po drugi strani pa Rawls poudarja, da je na političnem področju mogoče iskati umno prekrivajoče soglasje, ki bi omogočalo sobivanje različnih nazorov. To naj bi državljani dosegli z metodo širokega refleksivnega ravnovesja (Rawls 2001, 54–56). Če bi nam to uspelo, bi se oblikovala skupna politična (državna) identiteta, ki bi omogočala sobivanje različnih in sicer nespravljivih pogledov na svet.

Kot opozarja Frisch (v Soban 2011, 63), identiteta ne nastane zgolj z lenobnim pripadanjem skupnosti, temveč predvsem z delovanjem zanjo, za njeno prihodnost in razvoj. Politična identiteta je torej proces, ki se ne konča s pripadnostjo, temveč se uresničuje skozi aktivno participacijo in odgovornost za skupnost.

Politika kot ureditev

Državna ureditev predstavlja regulativno razsežnost političnega – tisto, kar določa »kako naj živimo« (Gamble 2006, 12). Della Porta (2003, 18) jo opredeljuje kot skupek vrednot, ki določajo, kaj je v politiki dopustno; kot predpise, ki določajo sprejemljive postopke in norme (zakone); ter kot oblastvene strukture, povezane s porazdelitvijo vlog, na podlagi katerih se izvaja državna oblast. Državna ureditev tako določa okvir vseh družbenih dejavnosti in postavlja pravila, ki so zavezujoča za vse člane skupnosti.

Vanjo sodijo vzpostavitev države in pravnega reda, ki določa moč različnih vej oblasti, pravice in dolžnosti, mehanizme predstavljanja in postopke odločanja (Gamble 2006, 12). Gre za način, kako politične in družbene institucije skupaj tvorijo sistem sodelovanja, ki ureja delitev pravic, dolžnosti in koristi (Rawls 2011, 29). Rawls poudarja:

»Temeljna struktura družbe je način, kako poglavitne politične in družbene institucije skupaj tvorijo en sistem družbenega sodelovanja in kako dodeljujejo temeljne pravice in dolžnosti ter urejajo delitev ugodnosti, ki izhajajo iz družbenega sodelovanja skozi čas. Politična ureditev z neodvisno zakonodajno oblastjo, pravno priznane oblike lastništva in struktura gospodarstva (denimo sistem konkurenčnih trgov z zasebnim lastništvom nad proizvodnimi sredstvi), pa tudi družina v tej ali oni obliki, vse to sodi k temeljni strukturi. Temeljna struktura je ozadnji družbeni okvir, v katerem se odvijajo vse dejavnosti združenj in posameznikov« (Rawls 2011, 29).

Državna ureditev je zato najvišjega pomena izmed treh razsežnosti politike, saj po eni strani podpira politiko kot oblast (institucije, pravila, postopke), po drugi strani pa je nepogrešljiva za upravljanje družbe in gospodarstva (Gamble 2006, 12). Njena vsebina je odvisna od prevladujoče politične ideologije, pa tudi od ljudi, ki ureditev legitimirajo in znotraj nje delujejo. Državna ureditev zato ni nespremenljiva, temveč se lahko prilagaja in spreminja. Vsako nasprotovanje obstoječemu redu se sklicuje na predstavo o pravičnejšem redu (Duverger 1997, 78).

V bolj specifičnem smislu državna ureditev obsega različne oblike upravljanja družbe, ki vključujejo (Gamble 2006, 109–110):

- hierarhije (agencije, vladne oddelke, javna podjetja),
- trge (finančne, proizvodne, trge delovne sile),
- socialna omrežja (politična gibanja, raziskovalne skupnosti, civilne iniciative),
- konstitutivne temelje države (zakoni, volilni sistem, delitev oblasti, postopki in pravice),
- temeljne družbene in ekonomske strukture,
- pravila in institucije, ki utelešajo norme in vrednote ter določajo tipe vladanja in vzdrževanja oblasti s formalnimi in neformalnimi procesi.

Državna ureditev je torej prostor, kjer se oblikujejo temeljne institucije in pravila, ki omogočajo urejeno družbeno življenje. Odraža razmerje med pravnim, političnim in ekonomskim, hkrati pa določa okvir, znotraj katerega se lahko razvijajo identitete in izvaja oblast.

Od prezira k nujnosti – zakaj politiko nujno potrebujemo danes

Na podlagi povedanega lahko zaključimo, da politika predstavlja eno izmed najpomembnejših dejavnosti organiziranega življenja v družbi. Skozi politiko se ohranjajo, oblikujejo in spreminjajo splošna načela ter pravila, po katerih živimo kot skupnost. Politika preči formalne in neformalne institucije, sega tako v javno kot v zasebno življenje, izraža pa se v pogajanjih, sodelovanju in boju za razdelitev virov ter moči. Pogojuje vse vidike naših življenj in je v središču kolektivnih prizadevanj za razreševanje družbenih problemov (Held 1989, 260; Stoker in Marsh 2005, 8).

Politika kot oblast, ureditev in identiteta zato nikoli ne izgine. David Held (1989, 253) je jasen: »Možnosti, da bi izbrali brez politike, nimamo.« Podobno meni tudi Karel Kosik (v Ćimić 1981, 18), ki politiko imenuje »usoda«, saj nam pomaga razumeti smisel eksistence. Politika je podobna spolnosti: je dejavnost, ki je ni mogoče zanikati, temveč se ji je treba vedno znova posvečati. Človek se ne odloči, da bo vstopil v politiko – vanjo je vpet že zaradi svojega človeškega položaja in eksistencialne nuje po preživetju. Lahko se ji sicer izogiba, jo prezira ali zavrača, a izogniti se ji ne more (Crick 1997, 67; Ćimić 1981, 19). Če se mi ne ukvarjamo s politiko, se politika prej ali slej ukvarja z nami.

Politični odnos je poseben: vanj vstopamo z rojstvom in ga zapustimo šele s smrtjo. Politična družba je »nesvobodna« v tem smislu, da vanjo ne vstopamo in iz nje ne izstopamo prostovoljno

(Rawls 2001, 22, 42, 233). Že dejstvo, da živimo pod določeno jurisdikcijo, pomeni, da smo vselej del politike. Država in njena ureditev določata okvir, znotraj katerega oblikujemo svoje cilje, vrednote in življenjske poti – vplivata na naš značaj, priložnosti in zmožnosti že od rojstva (Rawls 2011, 30, 42).

Torej, vse, kar počnemo, je na nek način politično dejanje. Brez politike danes ni mogoče reševati nobenega ključnega vprašanja (Hedžet Tóth 2015). Od izobraževanja, zaposlitve, višine plače, davkov, dostopa do dobrin in storitev, do vprašanj svoboščin, pravic in dolžnosti – vse to so politična vprašanja, četudi jih politika včasih pušča ob strani. Politika ni zunanja dejavnost, temveč neločljiv del našega vsakdanjika. Če jo ignoriramo, se pravzaprav uklanjamo prevladujočim ureditev in interesom, ki nas oblikujejo tudi brez naše aktivne privolitve.

Kot opozarja Anton Stres (1996, 26, 41): »Človek ne more doseči svojega cilja drugače kakor skupaj z drugimi. Človekovo življenje v družbi je potemtakem dialektika delovanja in sodelovanja, prejemanja in dajanja.« Podobno John Rawls družbo razume kot pošten sistem sodelovanja skozi čas – iz generacije v generacijo (Rawls 2011, 24). Sodelovanje je nujni pogoj za preživetje, zato je politika kot urejanje sodelovanja neizogibna.

Poleg tega sodobni svet kaže, da pomen politike presega okvir nacionalnih držav. Globalni izzivi – podnebne spremembe, energetske in prehranske krize, migracije, digitalna preobrazba, širjenje avtoritarizmov in naraščajoča neenakost – zahtevajo politične rešitve. Noben trg in nobena tehnokratska logika teh problemov ne more obvladovati brez političnega delovanja. Politične institucije in kolektivne odločitve so tiste, ki določajo, kako bomo kot človeštvo odgovorili na te izzive.

Na tej točki postane jasno, da politika ni luksuz, temveč pogoj preživetja. John Hall opozarja, da razvoj zahteva »dejansko moč

države, da infrastrukturno mobilizira in organizira celotno družbo« (Hall 1992, 260). Andrew Gamble (2006, 106) pa dodaja, da je potreba po politiki in kolektivnem delovanju danes večja kot kadar koli prej. Politika je dejavnost, s pomočjo katere skupnost poskuša obvladovati svojo usodo. Čeprav se občasno zdi, da se izogiba največjim vprašanjem (npr. ekonomski neenakosti), to ne pomeni, da ta niso politična. Nasprotno – ravno zato, ker gre za politična vprašanja, je nujno, da jih politika vzame resno.

Politika je dejavnost mogočega, a njeno bistvo je vedno v zagotavljanju pravičnosti. Brez pravičnosti politika izgubi svoj smisel in legitimnost. Kot opozarja David Miller (2007, 83), je eno trditi, da je pravičnost konstitutivna za politiko in dobro vladanje, nekaj povsem drugega pa je vsebinsko določiti, kaj pravičnost konkretno pomeni. Prav zato je politična razprava o pravičnosti neizogibna in trajna naloga vsake skupnosti.

Čeprav je politika nujna za urejanje skupnih zadev in iskanje pravičnosti, sama po sebi še ne določa, v kakšni obliki se ta prizadevanja uresničujejo. Vprašanje, kako ljudje odločajo o skupnem, je vedno vpeto v institucionalne okvire, med katerimi je v sodobnem svetu nedvomno najvplivnejša demokracija. Toda prav tu se odpira nova dilema: kakšno razmerje obstaja med politiko kot vsebino in demokracijo kot obliko? Ali demokracija dejansko zagotavlja prostor, kjer se lahko uresničuje politična pravičnost, ali pa je predvsem procedura odločanja, ki jo je mogoče zapolniti z zelo različnimi vsebinami?

Naslednje poglavje bo to vprašanje razčlenilo podrobneje. Pokazalo bo, da demokracijo ni mogoče razumeti kot samoumeven sinonim za pravičnost, temveč kot obliko, ki šele odpira razpravo o tem, ali in kako je mogoče politično pravičnost uresničiti v praksi.

Demokracija: med vladavino ljudstva in pravičnostjo

Demokracija je danes ena najpogosteje uporabljenih in hkrati najbolj raznoliko interpretiranih besed v političnem jeziku. Nanjo se sklicujejo politične stranke vseh barv, nacionalni režimi z zelo različnimi praksami in celo nadnacionalne institucije, kot je Evropska unija, kjer več parlamentarnih skupin poudarja svojo »demokratičnost«. Ta razširjenost razodeva dvojno naravo sodobnega razumevanja demokracije: na eni strani nastopa kot univerzalna pozitivna referenca, skoraj nevprašljivo dobro, na katerega se sklicujejo akterji vseh vrst; na drugi strani pa prav ta univerzalnost ustvarja dvome in paradokse, saj koncept v praksi pomeni zelo različne stvari.

Damir Barbarić opozarja, da demokracija predstavlja neizogibno besedo iz ust vsakega, ki pojasnjuje katerokoli politično vprašanje (Barbarić 2018, 8). V današnjem času se večina akterjev – od političnih strank do civilnodružbenih gibanj – razglaša za demokratične, čeprav so njihovi cilji, vsebine in načela pogosto popolnoma različni (Keane 1990, 217). Za demokratične se imenujejo različne ureditve v ZDA, Avstraliji, Latinski Ameriki, Zahodni in Vzhodni Evropi, pa tudi drugod po svetu, čeprav se njihove institucije in prakse močno razlikujejo (Held 1989, 13). Demokracija se je tako na nek način razvila v nekakšen »prazni označevalec«, v katerega je mogoče vpisati najrazličnejše pomene. V zahodnem svetu je postala samoumevno dobro, nekakšna najvišja politična vrednota. Toda prav zaradi te univerzalne sprejetosti odpira tri temeljna in zahtevna vprašanja, ki tvorijo hrbtenico celotnega poglavja: ali je demokracija kot posredna oziroma liberalna ureditev zgolj prazna forma skozi katero lahko

prehaja različna politična vsebina; ali lahko večinsko odločanje ljudstva zagotovi pravične in trajne politične rezultate; in ali je sploh izvedljivo, da bi vsi ljudje neposredno sodelovali pri sprejemanju odločitev o skupnih zadevah.

Ta vprašanja niso nova; spremljajo demokratično misel že od antičnih časov. Toda v sodobnem kontekstu dobivajo nove razsežnosti: razprave o legitimnosti referendumov (npr. Brexit), participativni proračuni v mestih po svetu, digitalne platforme za neposredno vključevanje državljanov in globalni trend upadanja zaupanja v predstavniške institucije.

V nadaljevanju bomo zato najprej razčistili pojem demokracije, nato premislili, kdo sploh šteje kot »ljudstvo« in kako to ljudstvo vlada. Sledi analiza neposrednih in posrednih oblik vladavine ter razmerja med večinskim odločanjem in liberalnimi omejitvami. Poglavje se sklene z osrednjo dilemo: ali je demokracija zgolj procedura brez lastne vsebine ali pa lahko predstavlja okvir, ki omogoča uresničevanje politične pravičnosti.

O pojmu in razumevanju demokracije

Kot pri vprašanju politike tudi pri demokraciji ni enotnega soglasja o tem, kaj pojem sploh pomeni. Različni avtorji ga razumejo na zelo različne načine, kar ustvarja nevarnost notranje protislovnosti in pojmovne zmede (Keane 1990, 223). Demokracijo lahko razumemo kot režim vladanja (Barber 1996), kot formo oziroma tehniko vladanja (Held 1989; Gutmann 1996; Mouffe 2000; Honneth 2016; Agamben 2012), kot politični sistem oziroma režim (Lipset 1963; Touraine 1992; Dahl 1997), kot državno obliko (Lenin 1972; Kara Murza 2005; Pitamic 2009), kot skupek normativnih idej in idealov (Heywood 1998; Crouch 2013; Dworkin 2008) ali kot obliko družbe (Keane 1990; Lefort 1999).

Čeprav ta raznolikost kaže na pluralnost pristopov, pa osnovna definicija ostaja jasna: demokracija izhaja iz grških korenov *demos* (ljudstvo) in *kratein* (vladati) ter pomeni vladavino ljudstva (Held 1989, 13). Abraham Lincoln je v znamenitem govoru leta 1863 demokracijo opredelil kot »vlado ljudi, od ljudi in za ljudi« (Lincoln 1863 v Lane 1996, 244). V tem smislu je suverenost oziroma vrhovna oblast v rokah ljudstva (Held 1989; Guggenberger 2001; Aristotel 2010). Toda ta navidezna jasnost je varljiva. Že na prvi pogled preprosta etimološka razlaga odpira dve ključni vprašanji, brez katerih je nemogoče razumeti demokracijo kot politični pojav: kdo šteje kot »ljudstvo« in kako to ljudstvo dejansko vlada. Prav tu se začne razpirati napetost med formalno definicijo in praktično izvedbo, med normativnim idealom in institucionalno realnostjo.

O ljudstvu in participaciji

Vprašanje, kdo šteje kot »ljudstvo«, je eno izmed najstarejših in hkrati najtežjih vprašanj demokratične teorije. Že Aristotel je opozoril, da politična skupnost vedno predpostavlja določene meje vključevanja in izključevanja: demokracija nikoli ne more biti absolutna v smislu univerzalne vključenosti. Zgodovina demokratične misli je prepredena z razpravami o tem, kdo naj ima status političnega državljana. Naj se za ljudstvo štejejo vsi ljudje na svetu? Naj bo to vezano na nadnacionalne entitete, kot sta Evropska unija ali Združene države Amerike? Ali naj se definira zgolj znotraj meja nacionalne države? Ali naj se kot ljudstvo štejejo zgolj polnoletni državljani – in kje določiti starostno mejo polnoletnosti? Ali naj imajo politične pravice tudi tujci po določenem času bivanja v državi? Kako zagotoviti politično enakost med moškimi in ženskami, izobraženimi in neizobraženimi, lastniki in nelastniki, bogatimi in revnimi? Gre torej za vprašanje političnega državljanstva: kdo je član politične skupnosti, kdo ima dostop do pravic, svoboščin

in ugodnosti ter kdo ostaja izključen. Definicija ljudstva je vedno hkrati vprašanje teritorija in meje participacije. V tem smislu Carl Schmitt opozarja, da vsaka vključitev nujno pomeni tudi izključitev (Schmitt 1994, 12).

Eden izmed temeljnih stebrov demokracije je načelo politične enakosti. V praksi se to udejanja skozi geslo »en človek, en glas« (Lane 1996, 245; Kara Murza 2005, 143). Vsi volilni upravičenci so v teoriji svobodni, enaki in sposobni sodelovati pri oblikovanju politične volje (Rawls 2011, 22; Honneth 2016, 112). Claude Lefort je to imenoval »enakost pogojev«, ki demokracijo definira kot odprt prostor, v katerem se nihče ne more sklicevati na privilegirano pozicijo izvora oblasti (Lefort 1999, 19). Toda že samo določanje meje vključitve razkriva paradoks: ko določimo, kdo ima pravico sodelovati pri odločanju, hkrati druge izključimo. Demokracija torej vedno stoji na meji med univerzalno obljubo in partikularno prakso.

Čeprav so formalne pravice enake za vse, se številni državljani participaciji prostovoljno odrečejo. Volilna udeležba je v večini držav nizka in daleč od polne univerzalnosti; to pomeni, da lahko že en sam volivec, ki se odloči udeležiti volitev, dejansko odloči namesto vseh, ki ostanejo doma. To odpira vprašanje legitimnosti: je odločitev res izraz volje ljudstva, če sodeluje le polovica ali celo manj volilnih upravičencev? Kot poudarja Damir Barbarić (2018, 37), demokracija dejsnsko zahteva udeležbo vseh, ne le formalno pravico. Podobno Colin Crouch opozarja, da demokracija zares zaživi šele takrat, ko imajo ljudje možnost oblikovati javno agendo – in ko to možnost tudi dejavno uporabljajo (Crouch 2013, 12).

Iz tega izhaja provokativno vprašanje: bi bilo treba pravico do politične participacije preoblikovati v dolžnost? Bi morali vse državljane zakonsko obvezati, da se udeležujejo volitev in s tem aktivno prispevajo k oblikovanju politik? Avstralija in Belgija že poznata obvezno volilno udeležbo, Švica pa je s pogostimi referendumi sku-

šala vzdrževati visoko raven stalne participacije. Toda takšna prisila odpira novo dilemo: ali je obvezna participacija sploh še združljiva z idejo svobode, ki je temelj demokratične ureditve.

Različni odgovori na vprašanje, kdo spada med ljudstvo, nam še ne povedo ničesar o politični usmeritvi ali vsebini politike. Gre za formalno-tehnično vprašanje: kdo lahko sodeluje pri odločanju. Vendar pa način, kako ljudstvo vlada, odpira drugačen sklop dilem. Zgodovina politične misli je razvila dva glavna pristopa: neposredni način vladanja – participacija vseh državljanov brez posrednikov – in posredni oziroma predstavniški način vladanja – prek izvoljenih predstavnikov. Prav napetost med tema dvema oblikama je v središču sodobnih razprav o demokraciji.

Neposredni način vladanja ljudstva

Neposredna demokracija se pogosto razume kot izvorna oziroma »prava« oblika demokracije. Zgodovinsko gledano izvira iz antične Grčije, kjer so vsi polnopravni državljani polisa neposredno sodelovali pri odločanju o javnih zadevah. Damir Barbarić (2018, 43) pravi, da je bistvo atenske ureditve v tem, da je vsak državljan osebno izvrševal svoje politične pravice. Max Pohlenz je to predstavil slikovito: »Helen je želel svoje državne pravice izvrševati osebno. Zato nikoli ni pomislil na sistem reprezentacije. Zanj država ni abstraktna organizacija, ampak skupnost ljudi, ki jo je imel živo pred očmi. Na volišče ni hodil zato, da bi pravice prenesel na neznanega človeka ali stranko, ampak je pri glasovanju dvignil roko sam.« (Pohlenz 1947, 106)

Poleg osebnega glasovanja so za neposredno demokracijo značilni tudi mehanizmi, kot so ljudska zborovanja, referendumi, ljudske iniciative in peticije (Held 1989; Schmitt 1994; Della Porta 2003; Pitamic 2009). Cilj je odprava razlike med vladajočimi in vladanimi, med državno oblastjo in civilno družbo (Heywood 1998,

43). V idealni različici neposredna demokracija pomeni, da vsi člani skupnosti enakopravno sodelujejo pri oblikovanju kolektivnih odločitev. Že na teoretični ravni se pojavijo dileme. Kdo bi v sistemu neposredne demokracije odločal o tem, katere teme pridejo na dnevni red? Bi to urejali z volitvami, žrebom ali kako drugače? Kako selekcionirati množico predlogov, ki bi prihajali od milijonov državljanov? Claus Offe (1985, 39) opozarja, da vsak politični sistem vedno deluje s pomočjo institucij, ki določajo meje možnega. Tudi neposredna demokracija ne bi mogla obstajati brez določenih struktur, ki filtrirajo in usmerjajo procese odločanja.

Druga dilema je povezana s pripravljenostjo in sposobnostjo državljanov. Ali imajo vsi ljudje čas, znanje in interes za stalno sodelovanje v političnih procesih? Paul Krugman (2012, 175) opozarja, da imajo volivci dovolj skrbi s službo, družino in vsakdanjimi obveznostmi; nimajo ne časa ne volje, da bi se poglabljali v kompleksne politične razprave. Podobno John Rawls meni, da politika v sodobnem času ni več središče življenja, kot je bila za atenske državljane. Zavedati se je namreč potrebno, da je dejavni in nepretrgani udeležbi ljudi v javnem življenju v današnjem času odrejeno manjše mesto (Rawls 2011, 186). Poleg tega, bi se s politiko res lahko ukvarjali prav vsi volilni upravičenci? Kot je ugotovil že Max Weber (1992) je politika v modernih družbah postala profesionalna dejavnost, ki zahteva posebna znanja, spretnosti in izkušnje. Ljudje imajo različne sposobnosti, preference in omejitve; večina se z demokratičnim procesom ne želi ukvarjati kot s poklicem. Zato je iluzorno pričakovati, da bi vsi državljani aktivno in trajno sodelovali pri oblikovanju politik.

Ob tem je treba dodati še en temeljni argument: politika sama po sebi ni produktivna dejavnost. Neposredno ne proizvaja hrane, ne gradi hiš in ne razvija tehnologije. Če bi vsi državljani svoje življenje posvetili zgolj politiki, bi se hitro zastavilo vprašanje, kdo bi opravljal ostale nujne dejavnosti, ki omogočajo preživetje skupnosti. Neposredna demokracija zato ni le organizacijsko težavna, ampak

tudi gospodarsko in družbeno nevzdržna. Hkrati je tudi, glede na izjemno veliko in rastoče število volilnih volilnih upravičencev v državah po svetu, neposredni način praktično izredno težko izvedljiv v praksi. Težko si predstavljamo, da bi stotine milijonov ljudi neposredno odločale o zakonih in politikah brez institucionalnih posrednikov. Rezultat bi bil najverjetneje kaos in politična nestabilnost. John Keane (1999, 227–228) to ponazori slikovito: »Živeti v demokratični družbi pomeni živeti nevarno. /.../ Pretiranost demokracije, njena skrajnost, je njen stalni sovražnik.«

Neposredna demokracija je v tem smislu bližje idealu anarhizma, ki si prizadeva za družbo brez oblasti, hierarhije in prisile (Alatri 1980). V praksi pa se kot bolj izvedljiv kaže posredni način vladanja, ki je sicer poln problemov, a edini, ki kolikor toliko omogoča učinkovito delovanje modernih družb. Če povzamemo: neposredna demokracija ostaja pomemben normativni ideal in vir legitimnosti, vendar je kot trajna oblika vladanja v velikih, kompleksnih skupnostih skoraj neuresničljiva. Njena vrednost je predvsem v tem, da opominja na pomen participacije in enakosti, hkrati pa razkriva meje, ki jih je treba v praksi preseči z drugimi oblikami urejanja.

Posredni način vladanja ljudstva

Posredni oziroma predstavniški način vladanja se je oblikoval kot odgovor na praktične omejitve neposredne demokracije. Razvijal se je predvsem ob prelomu 18. in 19. stoletja, skozi ameriško in francosko revolucijo, ter kasneje postal prevladujoča oblika demokracije v modernih državah. Giorgio Agamben (2012, 1) poudarja, da predstavniški sistem konstituira politično telo prek izvoljenih posrednikov, ki formalno nastopajo v imenu ljudstva. Jedro predstavniške demokracije so izvoljeni predstavniki – poslanci, ki naj bi izražali voljo svojih volivcev. V idealnem smislu so zavezani k delovanju v skladu z ustavo in zakoni (Held 1989, 17), hkrati pa so od-

govorni ljudstvu, ki jih je izvolilo (Miller 2007, 46). Njihovo delovanje je omejeno s postopki volitev, ki se odvijajo pod trajno zaščitenimi pravili tekmovanja (Lefort 1999, 23). Predstavniška demokracija temelji na mehanizmu politične konkurence: stranke in kandidati tekmujejo za glasove, kar legitimira oblast (Macpherson 2012, 78). Schumpeter (1976, 342–343) je to opredelil pragmatično: demokracija ne pomeni, da ljudstvo vlada neposredno, temveč da ima možnost izbirati in menjavati voditelje, ki bodo vladali v njegovem imenu.

V tem smislu predstavniška demokracija ne pomeni vladavine vseh o vsem, temveč institucionalno ureditev, v kateri ljudstvo periodično pooblašča svoje predstavnike za sprejemanje odločitev. To omogoča, da se oblast menja brez revolucij (Dahrendorf 1992, 12; Heinrich 2013, 234) in da obstaja določena stopnja nadzora nad političnimi voditelji (Dahl 1997b, 8).

Delovanje predstavniške demokracije lahko postopkovno opišemo v več fazah: volitve, oblikovanje vlade, delovanje vlade in parlamenta, izvajanje sprejetih politik ter ponovni krog legitimizacije, ko imajo volivci možnost potrditi ali zavrniti obstoječo oblast. Ta procedura predpostavlja svobodne in poštene volitve, večstrankarski sistem, politični pluralizem, možnost ustanavljanja sindikatov, civilnodružbenih organizacij, gibanj, protestov in javnih kampanj (Touraine 1992; Della Porta 2003; Miller 2007; Dowding idr. 2004).

Glavna prednost predstavniške demokracije je, da omogoča stabilno upravljanje v množičnih družbah, kjer je neposredna participacija praktično nemogoča. Institucionalizira procese odločanja, omogoča kontinuiteto oblasti in zmanjšuje nevarnost kaosa. Poleg tega predstavniški sistem ščiti posameznika pred prevelikimi zahtevami: ne zahteva stalne participacije vseh, temveč omogoča, da ljudje svoje vsakdanje življenje posvetijo delu, družini in drugim obveznostim, medtem ko politiko opravljajo poklicni predstavniki. V tem smislu predstavlja racionalno prilagoditev demokratičnega ideala realnostim modernih družb.

Toda predstavniška demokracija ima tudi očitne slabosti. Največja je problem distance: izvoljeni predstavniki se lahko oddaljijo od volivcev in sledijo lastnim interesom ali interesom elit. To vodi v krizo zaupanja, ki jo opažamo v večini sodobnih demokracij: nizka volilna udeležba, populistična gibanja, polarizacija parlamentov in upad legitimnosti političnih strank, kar smo omenili že v prejšnjem poglavju, so simptomatični znaki. Zlasti zaskrbljujoče je dejstvo, da lahko formalno pravilno delujoča demokracija v praksi proizvaja občutek nemoči in izključenosti pri velikem delu prebivalstva, kar spodkopava samo njeno legitimnost.

Razkorak med predstavniki in ljudstvom pogosto poglablja občutek, da demokracija služi le manjšini privilegiranih. Posledica so občutki izključenosti, politična apatija ali pa eksplozija populističnih gibanj, ki obljubljajo »vrnitev oblasti ljudstvu«. Toda ta populistična obljuba praviloma ostane prazna, saj se v praksi prav tako vzpostavi nova oblika posredništva, pogosto še bolj avtoritarna od obstoječega sistema.

V zadnjih desetletjih so se pojavili poskusi dopolnitve predstavniške demokracije z elementi neposredne participacije in deliberacije. Med najbolj znanimi so participativni proračuni v nekaterih mestih (npr. Porto Alegre v Braziliji), posvetovalni referendumi in digitalne platforme, ki omogočajo širšo vključitev državljanov. Ti modeli poskušajo premostiti razkorak med predstavniki in vladanimi, vendar sami po sebi ne odpravljajo temeljnih dilem demokratične ureditve. Nerazrešena ostaja predvsem napetost med učinkovitostjo odločanja in legitimnostjo odločitev – več participacije ne pomeni nujno tudi več kvalitete demokracije.

Predstavniška demokracija je tesno povezana z intelektualnim okvirom političnega liberalizma. Schmitt (1994, 11) poudarja, da liberalizem ni zgolj procedura večine, temveč sistem omejitev oblasti in zaščite pravic. V tem smislu je predstavniška demokracija institucionalna rešitev, ki združuje demokratično legitimnost z li-

beralnimi omejitvami. Politični liberalizem je le ena izmed možnih oblik demokratičnega mišljenja (Keane 1990, 211), a prav ta oblika se je v moderni dobi uveljavila kot prevladujoča. S tem pa se odpira vprašanje: ali predstavniška demokracija v resnici še vedno izraža voljo ljudstva ali pa je postala predvsem instrument za ohranjanje institucionalne stabilnosti in zaščite liberalnih vrednot – tudi tedaj, ko so te v nasprotju z večinsko voljo državljanov.

(Politični) liberalizem in (neposredna) demokracija

Med političnim liberalizmom in neposredno demokracijo obstaja trajna in temeljna napetost. Liberalizem se predstavlja kot pluralen in nevtralen do različnih moralnih, etičnih in filozofskih pogledov, a v resnici predpostavlja specifičen nabor vrednot in pravil, ki določajo meje političnega delovanja (Mouffe 2005, 135; Rawls 2011, 65). Mednje sodijo temeljne pravice in svoboščine, delitev oblasti, ustavne omejitve in neodvisne institucije.

Neposredna demokracija, utemeljena na načelu večine, teh omejitev ne priznava. Volja večine je najvišje merilo – tudi, če vodi do odločitev, ki so v nasprotju z načeli svobode, pravičnosti ali celo z obstojem demokracije same. Schmitt (1994, 26) opozarja, da je za »pravega demokrata« demokracija vrednota sama po sebi, ne glede na rezultate, Hayek (2012, 151) pa dodaja, da takšna absolutizacija večine vodi v nevarnost tiranije.

Gustav Radbruch (2001, 99) je razliko ponazoril z dvema klasičnima mislecema: Montesquiejem, ki je zagovarjal delitev oblasti in ustavne omejitve, ter Rousseaujem, ki je poudarjal absolutno voljo ljudstva. Liberalizem se opira na Montesquieja, neposredna demokracija na Rousseauja. Popolna prevlada večine pomeni, da posameznik preda svojo svobodo volji kolektiva – četudi je ta kolektiv v resnici fragmentiran in raznolik. Carl Schmitt (1994, 25) je to formuliral takole: »V

demokraciji se državljan strinja tudi z zakonom, ki je v nasprotju z njegovo voljo; kajti zakon je volonte generale, ta pa je spet volja svobodnih državljanov; državljan torej nikoli ne izreče svojega strinjanja z neko konkretno vsebino, temveč in abstracto z rezultatom, s splošno voljo, ki je razvidna iz glasovanja, in svoj glas odda le, da omogoči izračun glasov, iz katerega se prepozna ta splošna volja. Če se rezultat razlikuje od glasovanja posameznika, preglasovani izve, da se je zmotil o vsebini splošne volje.« Demokracija je tako kvantitativna, ne kvalitativna: štejejo številke, ne vsebina odločitev.

Večinsko odločanje tako lahko vodi tudi do nepravičnih rezultatov. O tem problemu piše tudi Brian Barry , ki pravi, da bi nas večinski način vladanja lahko pripeljal do sprejemanja rezultatov, ki so nepravični (Barry 1995, 146–151). Med večinskim načinom demokracije, ki je lahko močno neprijazen do individualnosti in svobode (Coker 1934, 311) ter pravičnostjo, zato enostavno ne moremo postaviti enačaja. Hkrati ne gre spregledati tudi tega, kar izpostavlja Claude Lefort (1999, 25), in sicer, da pride v trenutku, ko naj bi se manifestirala ljudska suverenost do pretrganja družbene solidarnosti. Volivec je izločen iz vseh mrež, v katerih poteka družbeno življenje; pretvorjen je zgolj v računsko enoto. Številka tako na nek način nadomesti substanco. Zaradi različnih vrednot, preferenc in interesov med posamezniki ter organiziranimi skupinami pa hkrati tudi ne moremo pričakovati (bilo bi namreč skrajno utopično), da nam bo vedno uspelo doseči konsenz glede vseh vprašanj, ki bi jih postavili na dnevni red. Zavedati se je namreč potrebno, da demokracija niti v teoriji, in še manj v praksi, ni metoda za preseganje razlik (Keane, 1990, 220).

S popolno absolutizacijo večinskega načela bi lahko prišli tudi do tega, da bi večina preglasila manjšino ali pa celo do tega, da bi se manjšina polastila oblasti in odločila v imenu večine (v primeru, ko bi se majhno število volivcev udeležilo javnega odločanja). Tako bi lahko prišli do zanikanja že obstoječih pravic (npr. političnih, socialnih, ekonomskih, kulturnih, manjšinskih itd.) ali pa celo do samodestrukcije

demokracije kot takšne. Kot pravi Carl Schmitt (1994, 27):

Nato se razvije stari program vzgoje ljudstva: ljudstvo je mogoče s pravilno vzgojo pripraviti do tega, da pravilno spozna svojo voljo, jo pravilno oblikuje in pravilno izreče. To ne pomeni praktično nič drugega kot to, da vzgojitelj vsaj začasno identificira svojo voljo z voljo ljudstva; da ne govorimo o tem, da tudi vsebino tistega, kar bo hotel gojenec, določa vzgojitelj. Posledica tega nauka o vzgoji je diktatura, suspenz demokracije v imenu prave demokracije, ki jo je treba šele ustvariti.

Zgodovina 20. stoletja ponuja boleče primere: boljševizem, fašizem in nacizem niso bili liberalni sistemi, a jih ob proceduralnem razumevanju demokracije ni mogoče enostavno izključiti iz pojma demokracije. Če demokracijo razumemo zgolj kot vladavino večine, potem je mogoče, da tudi totalitarni režimi dobijo demokratično fasado. Vse demokratične odločitve zato enostavno ne morejo biti nujno dobre same po sebi (Dowding in drugi 2004, 5). Kot pravi Alain Touraine (1992, 299): »Nihče ne more reči, da nedemokratične vlade niso uspele dvigniti življenjskega standarda, da niso razširile šolstva in znižale ravni smrtnosti otrok, nihče pa tudi ne more zanikati, da demokracije lahko zgrešijo, pripeljejo v gospodarsko krizo, družbeno nasilje in povečano neenakost.« Različni avtorji zato neposredno demokracijo, temelječo na večinskih odločitvah, označijo za dogmatsko (Hayek 2012, 147), množično (Schmitt 1994, 11), proceduralno (Rawls 2011, 189), romantično dogmo (Warren 1996, 243) ali tiranijo večine (Tocqueville 1996, 249; Heywood 1997, 67–68).

Rawls (2011, 189) in Kelsen (1998, 123) zato poudarjata, da morajo biti odločitve večine vezane na ustavne omejitve in sodni nadzor. Hayek (2012, 154) je bil še bolj neposreden: »Ko se zadovoljimo s tem, da je pravilno to, o čemer odloči večina, se demokracija izrodi v demagogijo.« S tem pa se razkrije globoka nevarnost: demokracija se lahko sama razveljavi, če nima vgrajenih vsebinskih varovalk, ki bi preprečile, da večina potepta temeljne pravice posameznikov in manjšin.

Tudi sodobni primeri potrjujejo to napetost. Referendum o Brexitu je pokazal, kako lahko enkratna večinska odločitev razdeli družbo za desetletja. Švicarski referendumi pogosto odpirajo vprašanja pravic manjšin in migrantov. Digitalne platforme za neposredno participacijo omogočajo širšo vključenost, a hkrati povečujejo nevarnost manipulacij, površinskega odločanja in vpliva algoritmov.

Demokracija, ki temelji zgolj na številčni večini, je torej vsebinsko prazna: je forma, ki lahko legitimira tako egalitarne kot oligarhične, tako svobodne kot represivne politike. Prav zato je nujno, da demokracija preseže golo proceduro in se poveže z vprašanjem pravičnosti – sicer se zlahka spremeni v orodje, ki nasprotuje lastnim temeljem.

Sklepne ugotovitve

Na podlagi celotne razprave lahko povzamemo tri temeljne ugotovitve.

Prvič, demokracija je predvsem procedura – odprta forma vladavine ljudstva, ki je vsebinsko nedoločena. Kot poudarja Lefort, je demokracija »družba, ki sprejema nedoločenost«. To pomeni, da je mogoče vanjo vpisati različne politične projekte – od (neo)liberalnih, konzervativnih in socialističnih, do avtoritarnih in populističnih. Vprašanje torej ni, ali demokracija sama po sebi zagotavlja pravičnost, temveč, katera vsebina jo zapolnjuje. V kontekstu te knjige to pomeni, da demokracija brez vsebinske usmeritve ne more sama zagotoviti socialne in ekonomske pravičnosti, ki sta bistveni za pravično politično ureditev.

Drugič, neposredna vladavina vseh ljudi o vseh vprašanjih je v sodobnih množičnih družbah neizvedljiva. Schumpeter (1997, 81) jedrnato ugotavlja: »Demokracija ne pomeni niti ne more pomeniti tega, da bi vsi ljudje dejansko vladali. V najboljšem primeru pomeni,

da ima ljudstvo možnost sprejemati ali zavračati predstavnike, ki bodo vladali v njihovem imenu.« Demokracija zato nujno potrebuje posredniške institucije – predstavnike, stranke, civilno družbo, strokovne organe – hkrati pa deliberativne mehanizme, ki omogočajo vključitev širšega kroga akterjev v razpravo in oblikovanje odločitev. Deliberacija dopolnjuje predstavniške in participativne mehanizme, saj odpira prostor za tehtanje argumentov, medsebojno učenje in oblikovanje bolj premišljenih političnih odločitev. Pri tem je bistveno, da se v razpravo aktivno vključujejo tudi tisti državljani, ki imajo znanje, izkušnje in kompetence na določenih področjih. Demokracija namreč ne more temeljiti na iluziji, da vsi lahko enakovredno odločamo o vsem; zahteva preplet splošne participacije in strokovne usposobljenosti, da so odločitve tako legitimne kot tudi premišljene in utemeljene.

Tretjič, demokratične odločitve niso nujno pravične ali dobre same po sebi. Procedura večine še ne zagotavlja pravičnih rezultatov, saj lahko vodi do nepravičnosti, tiranije večine ali celo do samouničenja demokracije. Demokracija je lahko prav tako sredstvo emancipacije kot tudi sredstvo zatiranja – vse je odvisno od vsebine, ki jo vanjo vpiše politična skupnost. **Z**ato demokracija potrebuje vsebinske varovalke – temeljne pravice, socialne standarde, načelo enakih možnosti. Le z njimi lahko demokracija ohrani svojo legitimnost in se razvija kot okvir, ki omogoča ne zgolj odločanje, temveč tudi uresničevanje politične pravičnosti.

Demokracija je odprt in pogosto protisloven proces, katerega vrednost ni v popolnosti, temveč v zmožnosti stalne kritične refleksije, vključevanja različnih glasov ter vgrajevanja omejitev, ki preprečujejo zlorabo večine. Sama procedura še ne zagotavlja samodejne pravičnosti; brez vsebinske usmeritve lahko demokracija postane prazna forma ali celo sredstvo zatiranja. Prav zato se mora razprava o demokraciji nadaljevati z vprašanjem politične pravičnosti, ki tvori jedro naslednjega poglavja.

V iskanju pravične družbe: zakaj potrebujemo Rawlsa danes?

Kaj pomeni politična pravičnost?

Kot smo ugotovili v predhodnem poglavju, sama demokracija – še posebej v svoji neposredni obliki – ni zagotovilo, da bo sprejeta zakonodaja vedno pravična. Gre namreč predvsem za *doktrino o načinu odločanja* (Hayek 2012, 148), ki lahko v absolutnem smislu vodi tudi do rezultatov, ki niso v skladu z načeli pravičnosti. V sodobnih zahodnih družbah sicer obstaja široko soglasje o temeljnih vrednotah in političnih načelih (Miller 2007, 54–55), a nesoglasja nastopijo, ko gre za vprašanje, kako ta načela konkretno politično, ekonomsko in institucionalno uresničiti (Kymlicka 2015, 236–237; Piketty 2015, 607). To vprašanje je eno izmed najtežjih in najbolj konfliktnih v zgodovini politične teorije in politične ekonomije. Gre za iskanje odgovorov na vprašanja, kot so: kako izboljšati življenje vseh, katere pravice in v kakšnem obsegu zagotoviti ljudem, ter kako razumeti dejavnike, ki so znotraj ali zunaj posameznikovega nadzora – talente, okoliščine, srečo, pa tudi institucionalne omejitve, proračunske zmožnosti ter načine produkcije in razdelitve.

V tem poglavju se lotevam prav teh vprašanj. Ne zgolj v smislu abstraktnega iskanja načel politične pravičnosti, temveč tudi v smislu razmisleka, kakšna politično-ekonomska ureditev bi bila lahko na tej podlagi ustrezna. Pravičnosti ne razumem kot moralne kategorije kreposti, osebnega hotenja ali krivde (Stres 1996; Schmid 2008),

temveč predvsem kot strukturno načelo sodobnih družb, ki oblikuje njihove politične, socialne in ekonomske institucije. To pa ne pomeni, da moralne razsežnosti pravičnosti zanemarjam – temveč da jo obravnavam predvsem kot politično kategorijo, ki mora postati etični temelj državne oblasti in se udejanjati prek institucij (Schmid 2008).

Če pogledamo današnjo porazdelitev dohodkov, lastnine, dostopa do zaposlitve in izobraževanja ter socialnih in zdravstvenih storitev, je jasno, da te razlike niso posledica zgolj osebnih odločitev posameznikov. So predvsem rezultat obstoječe zasnove družbeno-politične in politično-ekonomske ureditve – institucionalnih okvirjev, državnih politik in zakonodaje. Zato vprašanja o delitvi dohodkov, lastnine, pravic in svoboščin niso sekundarna, temveč osrednja vprašanja politične pravičnosti (Miller 2007, 93).

Pri tem pa se je treba zavedati, da obstaja več različnih teorij pravičnosti. Tom Schmid (2008) opozarja, da jih lahko razdelimo v tri večje skupine. V prvo skupino spadajo moralne teorije pravičnosti, kamor uvršča tudi svetopisemske nauke. Drugo skupino predstavljajo utilitaristične oziroma »statistične« teorije, ki izhajajo iz načela maksimiranja skupne koristi. V tretjo pa sodijo antiutilitaristične teorije, kamor Schmid uvršča egalitaristične poglede, kot je teorija pravičnosti Johna Rawlsa, pa tudi neegalitaristične koncepte pravičnosti dostojanstva ali priznavanja ter komunitaristične poglede, ki dajejo prednost skupnosti.

Podobno Will Kymlicka (2015) politične teorije deli na dva velika tabora. V prvem so liberalne teorije – med njimi liberalni egalitarizem, utilitarizem, libertarizem in neoliberalizem –, ki v ospredje postavljajo posameznika in njegove pravice. Kljub tej skupni osnovi pa se med seboj pomembno razlikujejo glede vrhovnih vrednot, glede politik, ki jih zagovarjajo, in glede vizij pravične politično-ekonomske ureditve. V nasprotni tabor Kymlicka uvršča teorije, ki kritizirajo liberalni individualizem in v ospredje postavljajo skupnost ter dolžnosti. Sem sodijo feminizem, multikultura-

lizem, državljanski republikanizem, komunitarizem, marksizem, socializem in socialna demokracija. Tudi te teorije se sicer razlikujejo glede na vrhovne vrednote, ki jih zagovarjajo, a imajo hkrati številne stične točke z liberalnimi pristopi, predvsem z liberalnim egalitarizmom Johna Rawlsa.

Poleg teh dveh velikih sklopov pa moramo upoštevati tudi pluralizem sodobne politične teorije, kamor sodijo postmodernizem in frankfurtska kritična teorija (Buckler, 2010). Ti dve tradiciji je težko enoznačno umestiti zgolj v en tabor, saj presegata klasične delitve. Kritična teorija, kot opozarja Cvetka Hedžet Tóth, briše stroge meje med tradicionalnimi disciplinami, še posebej med družboslovjem in humanistiko, ter omogoča nove načine razumevanja družbenih problemov (Hedžet Tóth 2018, 99).

Soočeni smo torej s pluralnostjo teorij in tradicij, ki ponujajo različne odgovore na vprašanje, kaj je pravično in kakšna naj bo pravična politično-ekonomska ureditev. V tem poglavju poskušam pokazati, zakaj ravno Rawlsova reformulirana politična teorija pravičnosti predstavlja prepričljivo normativno izhodišče ter nabor načel, v skladu s katerimi bi lahko zasnovali drugačno in pravičnejšo politično ureditev. Pomembno pa je poudariti, da Rawls s svojimi načeli in institucionalnimi predlogi ne ponuja zgolj temelja za oblikovanje alternativnih ureditev, temveč tudi kriterij za njihovo presojo. V nadaljevanju se zato podrobneje lotevam reformulirane pravičnosti kot poštenosti Johna Rawlsa.

Reformulirana pravičnost kot poštenost Johna Rawlsa

Pri iskanju normativnega okvira za pravično politično-ekonomsko ureditev se je v drugi polovici 20. stoletja pojavila ena od najvplivnejših teorij politične filozofije – teorija pravičnosti Johna Rawlsa. Njegovo delo A Theory of Justice (1971) je pomenilo prelom

z dotedanjo prevlado utilitarizma kot filozofske in moralne terije in intiucionizma kot nekoherentne zmede moralnih načel in idej ter vrnitev k izhodiščem kantovske etike in tradicije družbene pogodbe (Avineri in De-Shalit 2004; Buckler 2010; Kymlicka 2015). Rawls je s konceptom »pravičnosti kot poštenosti« poskušal ponuditi alternativo, ki bi zagotavljala temeljna načela enakosti in svobode, hkrati pa ustvarila stabilno osnovo za delovanje politične skupnosti.

Njegova teorija je v akademskem in političnem prostoru sprožila obsežne razprave. Postala je referenčna točka ne le za liberalni egalitarizem, temveč tudi za številne njegove kritike, ki so problematizirale posamezne koncepte. Prav zaradi teh odzivov in zaradi lastne želje po odpravi pomanjkljivosti se je Rawls pozneje lotil reformulacije svoje teorije, ki jo je predstavil v Political Liberalism (1996) in Justice as Fairness: A Restatement (2001). Sam je priznal, da je želel v poznejših delih »odpraviti poglavitne napake iz Teorije pravičnosti« (Rawls 2011, 13).

Reformulacija prinaša nekaj bistvenih sprememb, ki so pomembne tudi za sodobne razprave o pravičnosti. Prvič, Rawls natančneje opredeli temeljne pravice in svoboščine ter določi njihov prednostni red. V ospredje postavi ustavne in politične svoboščine, kot so svoboda govora, svoboda združevanja, enakost pred zakonom in politične pravice državljanov, ki imajo primat pred drugimi oblikami družbenih koristi. Drugič, spremeni definicijo primarnih dobrin, ki jih je treba zagotoviti vsem članom družbe. Medtem ko jih je v Teoriji pravičnosti pojmoval predvsem kot biološke ali psihološke potrebe, jih v reformulirani različici opredeli politično – kot dobrine, ki jih državljani potrebujejo, da lahko polno sodelujejo kot svobodni in enaki člani družbe. Tretjič, vpelje politično, ne metafizično pojmovanje pravičnosti. To pomeni, da teorija ni vezana na eno samo filozofsko ali versko tradicijo, temveč temelji na ideji »javnega uma«, ki ga tvorijo politična kultura in institucije ustavne demokracije (Rawls 2011).

Posebno pomembno je Rawlsovo bolj izostreno stališče do obstoječih politično-ekonomskih ureditev. Rawls zavrne kapitalistično ekonomsko ureditev. V A Theory of Justice (1971), namreč dopušča, da bi načela pravičnosti lahko bila udejanjena tako v demokratično kapitalistični kot v demokratično socialistični družbi (Palmer 1995, 428). V reformulirani teoriji pravičnosti kot poštenosti pa temu več ni tako. Rawls namreč predlaga dve alternativni ureditvi: liberalni (demokratični) socializem in lastniško demokracijo, ki ne sprejemata kapitalističnega gospodarstva. Kot pravi: »Eden od razlogov za razpravljanje o teh težavnih zadevah je, da bi izpostavili razloček med lastniško demokracijo, ki uresničuje vse poglavitne politične vrednote, izražene v dveh načelih pravičnosti, ter kapitalistično državo blaginje, ki jih ne. O takšni demokraciji razmišljamo kot o alternativi kapitalizmu.« (Rawls 2011, 177) V obeh ureditvah je ključna zahteva po razpršeni lastnini produkcijskih sredstev in institucionalnih mehanizmih, ki preprečujejo koncentracijo ekonomske in politične moči v rokah peščice (Rawls 2011, 177; Miller 2007, 100). S tem Rawls presega raven abstraktnih načel in nakaže konkretne institucionalne možnosti, v katerih bi se lahko udejanjala načela pravičnosti.

Njegova reformulirana teorija se tako umešča v prostor med dvema skrajnostma – med Marxovo kritiko kapitalizma in Nozickovo libertarno obrambo absolutne lastnine Od Marxa prevzame zavedanje, da družbena pravičnost ni mogoča brez pravične razdelitve lastnine in nadzora nad produkcijskimi sredstvi od Nozicka pa, da se mora pri razdelitvi dobrin med posameznike upoštevati tudi zaslužnosti in naravne danosti, torej imajo posamezniki udeleženi v produkcijskem procesu pravico do različnih deležev proizvodov (Palmer 1995).

Reformulirana pravičnost kot poštenost je zato sestavljena iz treh sklopov: iz temeljnih idej, ki določajo zasnovo družbe kot sistema svobodnih in enakih državljanov; iz dveh načel pravičnosti, ki zagotavljata enake svoboščine in pravično porazdelitev; ter iz

institucionalnih predlogov, ki ponujajo okvir za uresničevanje teh načel. V nadaljevanju se bom podrobneje posvetil vsakemu od teh treh sklopov in pokazal, zakaj Rawlsova teorija danes predstavlja eno najbolj prepričljivih normativnih podlag za iskanje pravične družbe.

Aktualnost Rawlsove reformulirane politične pravičnosti

Kljub številnim kritikam, ki so v večini primerov usmerjene na njegovo zgodnje delo A Theory of Justice iz leta 1971 in jih danes, glede na to, da je Rawls svoje delo večkrat revidiral, težko presojamo (Mouffe 2005, 26), menim, da so njegove reformulirane temeljne ideje, načeli pravičnosti in predvsem koncept pravične temeljne strukture za naš čas izredno pomembni. Do določene mere jih lahko označimo celo za »revolucionarne« (Horvat 1984, 186), pa tudi za »radikalne« (Atkinson 2015, 13). Pri tem se zavedam, da mora biti vsaka analiza podvržena tudi načelu dobrohotne interpretacije. Kot poudarja Andreas Follesdal, je Rawls sam pogosto opozarjal, da se lahko od drugih resnično učimo le, če jih interpretiramo v najboljši luči (Follesdal 2014, 312). V tem smislu pristopam k njegovemu delu in menim, da ima Rawlsova teorija politične pravičnosti za današnji čas še vedno izjemno aktualnost, in to iz več razlogov.

Prvič, Rawls na politično prizorišče ponovno postavi zahtevo po poštenosti kot osrednjem merilu pravičnosti. Njegov koncept pokaže na neločljivo povezanost poštenosti s pravičnostjo in na neločljivo povezanost pravičnosti z družbo in politiko (Horvat 1984, 186). To je pomembno tudi zato, ker Rawls kljub vsemu ni poskušal celovito definirati politike kot take, njenih nalog in razsežnosti, temveč je izhajal iz vprašanja, kako pravičnost kot poštenost vpliva na družbeno strukturo. Amartya Sen (2009, 53) upravičeno poudarja, da prav Rawls znova osredini poštenost kot normativni kriterij, ki ga politična filozofija v razmerah sodobnih neenakosti nujno potrebuje.

Drugič, za razliko od mnogih drugih političnih filozofov, ki se ustavijo pri proceduralnem opredeljevanju pravičnosti, se Rawls loti tudi njenega vsebinskega definiranja. Chris Brown ugotavlja, da se Rawls ne zadovolji s preučevanjem, kako se beseda »pravičnost« uporablja v vsakdanjem jeziku, temveč je precej bolj ambiciozen: sposoben je na podlagi svojih načel povedati, katera družbenopolitična ali političnoekonomska ureditev je ali ni pravična (Brown 2010, 313). Na tej podlagi tudi jasno pozove k zavrnitvi etatizma, kapitalizma blaginje in (neo)liberalnega kapitalizma, saj po njegovem mnenju ta modela ne zadostita načelom pravičnosti (Horvat 1984, 186).

Tretjič, Rawlsova teorija se izkaže za aktualno zato, ker ponovno poveže temeljne vrednote francoske revolucije – svobodo, enakost in bratstvo oziroma solidarnost. Svoboda je zajeta v prvem načelu pravičnosti, enakost v prvem načelu in v prvem delu drugega načela, bratstvo oziroma solidarnost pa v drugem delu drugega načela, to je v načelu razlike. Na ta način Rawls ne ponuja zgolj novega liberalnega okvira, ampak pokaže, kako je mogoče združiti klasične demokratične vrednote v enotno teorijo politične pravičnosti.

Četrtič, Rawls na novo premisli razmerje med svobodo, enakostjo in solidarnostjo. V nasprotju z mnogimi tradicijami, ki svobodo postavljajo v konflikt z enakostjo, Rawls pokaže, da je mogoče enakost misliti v soodvisnosti s svobodo, solidarnost pa umestiti kot korektivni princip, ki se udejanja skozi načelo razlike (Solomon in Murphy 1990, 6).

Petič, aktualna ostaja njegova razprava o tem, kako naj bodo v pravično urejeni družbi razdeljene pravice, svoboščine, koristi, obveznosti in bremena. Tudi tukaj Rawls poudari, da te ne morejo biti rezultat naključja ali zgolj tržnih procesov, ampak morajo biti utemeljene na načelih politične pravičnosti (Follesdal 2014, 312–313).

Šestič, Rawls na novo opredeli pomen temeljnih pravic in svoboščin, ki jih ni mogoče podrediti skupnostnemu izračunu blaginje

oziroma ekonomski koristi, kot je značilno za utilitarizem. Pravic in svoboščin se po Rawlsu ne da reducirati na orodje za doseganje skupne sreče – imajo inherentno vrednost. Poleg tega dopušča možnost, da se pravice in svoboščine širijo, bodisi analitično bodisi zgodovinsko, skladno z razvojem demokratične politične kulture.

Sedmič, Rawls pokaže, kako lahko v pluralnih družbah različne preference in nazore uskladimo na politični ravni. Njegov koncept prekrivajočega se soglasja in ideja širokega refleksivnega ravnovesja omogočata, da posamezniki s svojimi zasebnimi pogledi vendarle dosežejo soglasje o dveh načelih pravičnosti, ki tvorita temelj družbenopolitičnega konsenza. Rawls s tem ne ponuja zgolj teoretske konstrukcije, ampak metodo, po kateri bi bilo mogoče doseči stabilno in legitimno soglasje v demokratičnih družbah.

Osmič, Rawlsovo delo ostaja pomembno tudi zato, ker, čeprav zelo abstraktno, na novo opredeli razpon dopustnih razlik v dohodkih in premoženju. S tem nakaže, da neenakosti niso same po sebi problematične, postanejo pa nesprejemljive, kadar ne služijo izboljšanju položaja najšibkejših.

Nazadnje, Rawls jasno loči politični liberalizem od ekonomskega. Politični liberalizem razume kot avtonomen in ločen od ekonomskega sistema. Na tej podlagi odpira prostor za združevanje političnega liberalizma in ekonomskega socializma (Mouffe 2005, 42; Kymlicka 2015, 152). To je še posebej pomembno v času, ko je politični liberalizem pogosto zlorabljen kot ideološki plašč za neoliberalne prakse. Rawlsov pristop omogoča drugačno kombinacijo: združitev političnih pravic in svoboščin z ekonomsko pravičnostjo.

Če povzamemo, Rawls ostaja aktualen, ker s svojo reformulirano teorijo ponovno izpostavi poštenost kot temeljni kriterij pravičnosti, ponudi jasno merilo za presojo politično-ekonomskih ureditev ter nakaže institucionalne možnosti, ki presegajo tradicionalne modele kapitalizma in socialne države.

Njegova teorija nas vabi k premisleku, kako združiti svobodo, enakost in solidarnost v sodobnem političnem redu in s tem preseči dileme, ki zaznamujejo današnji čas.

Na kratko o kritikah Rawlsa

Čeprav se Rawlsova teorija izkaže za izjemno aktualno in ponuja alternativo prevladujočim politično-ekonomskim paradigmam, pa se ni izognila številnim kritikam. Pri tem pa je treba poudariti, da se velika večina teh kritik nanaša predvsem na njegovo izhodiščno delo A Theory of Justice (1971). V kasnejših delih – Political Liberalism (1993/1996) in Justice as Fairness: A Restatement (2001) – je Rawls mnoge od teh kritik ne le upošteval, temveč je prav na njihovi osnovi reformuliral in izboljšal svojo teorijo: natančneje je definiral načela pravičnosti, dopolnil institucionalne predloge in celotno zasnovo utemeljil kot politični, ne metafizični projekt. V tem smislu lahko rečemo, da je kritika delovala kot produktivna sila njegove misli – Rawls je svoje zgodnje ideje neprestano revidiral, jih prilagajal pluralni realnosti sodobnih demokracij in s tem še okrepil normativno moč svoje teorije.

Kljub temu je smiselno povzeti temeljne in najvplivnejše kritike, ki izhajajo iz različnih politično-filozofskih pogledov na vprašanje politične pravičnosti. Te so zaznamovale razprave v zadnjih petih desetletjih in pomagale osvetliti meje, pa tudi moč Rawlsove zasnove. Najbolj znane kritike prihajajo z zelo različnih strani: od libertarcev (Nozick 1974), komunitarcev (Sandel 1998; Walzer 1983; Taylor 2004), utilitaristov (Harsanyi 1975), feministk (Okin 1987; Young 1990), socialnih demokratov (Kaus 1992; Miller 1999) pa vse do mislecev iz vrst liberalnega egalitarizma (Sen 1992; Dworkin 1981).

Robert Nozick je glavni predstavnik libertarne misli in eden največjih kritikov Rawlsa. Njegovo delo Anarhija, država in utopija

nastane ravno na podlagi Rawlsove teorije pravičnosti iz leta 1971. Glavna kritika je, po ugotovitvah Veljka Rusa, usmerjena predvsem v to, da Rawls podrobneje ne problematizira pravičnosti lastniške ureditve. Nozick v središče svoje kritike postavi razmerje med načeli pravičnosti in lastninskim sistemom. Iz tega izpelje, da državna oblast lahko ščiti le temeljne lastninske pravice in je nevtralni regulator socialnih procesov. Državna oblast zaradi tega ni upravičena izvajati redistribucije dohodkov ali posegati v življenjske načrte posameznikov. Vsako odvzemanje ali obremenjevanje lastnine, dedovanja, dohodkov in premoženja je kraja in kršitev človekovih pravic (Rus 2009, 66). Nozick se primarno sklicuje zgolj na komutativno pravičnost, kar pomeni, da je državna oblast v službi varovanja zasebnih pogodb. Gre za minimalistični pogled na državo, ki naj bi bila edina pravična in zelo blizu anarhiji (Matteucci 1999, 371–372). Kljub kritiki Rawlsove teorije pa je zanimivo, da Nozick ob koncu svoje knjige ne zavrne samih načel pravičnosti. Enako to velja za Friedricha Hayeka, ki sprejema Rawlsova načela in meni, da so razlike med njima bolj kot ne verbalne narave. Hkrati je tudi prepričan, da Rawlsa kritiki dostikrat napačno razumejo (Hayek 2002, 8).

Komunitarci se osredotočajo predvsem na kritiko Rawlsovega pojmovanja posameznika, individualnosti, ki ji daje prednost pred skupnostjo, univerzalnosti ter nevtralnosti do različnih pojmovanj dobrega. Kot pravita Avineri in De-Shalit, imajo komunitarci veliko povedati predvsem na metodološkem in normativnem področju. Metodološko gledano zavračajo predpostavko racionalnega posameznika, ki lahko svobodno in umno odloča. Prepričani so, da ljudi lahko razumemo šele takrat, ko jih obravnavamo znotraj njihovega socialnega, kulturnega in zgodovinskega konteksta. Normativno gledano pa zastopajo prepričanje, da liberalizem, ki zavrača skupno dobro in zagovarja idejo nevtralnosti, ustvarja moralno nesprejemljive posledice. Kritika se nanaša tudi na liberalni zagovor pravic, ki naj bi ustvarjale nepovezano družbo brez odgovornosti do nje. Liberalizem je tako politika pravic, komunitarizem pa politika

skupnega dobrega (Avineri in De-Shalit 2004, 1–7; Mouffe 2005, 25). Komunitarna tradicija v prvi vrsti kritizira idejo neodtujljivih pravic posameznika, ki lahko zasleduje lastne predstave o dobrem življenju, ne pa tudi odgovornosti do skupnosti. To pa seveda ne pomeni, da je liberalni egalitarizem povsem nasproten komunitarizmu v smislu, da zavrača skupno dobro. Liberalni egalitarizem po Johnu Rawlsu si prizadeva predvsem za politično pojmovanje pravičnosti. Na nek način gre za skupno dobro višjega političnega reda, ki nato dopušča posamezne individualne ali skupnostne vizije dobrega. O tem govori tudi Rawls, ko priznava, da reformulirana politična pravičnost vsebuje tudi ideje dobrega (Rawls 2011, 184–185).

John C. Harsanyi velja za sodobnega predstavnika utilitarizma. Rawlsa kritizira predvsem v njegovih temeljnih predpostavkah, na podlagi katerih osnuje politično pravičnost. Posebno pozornost nameni načelu razlike ter načelu maksimin, ki naj bi po njegovem prepričanju diskriminirala posameznike, ki imajo več naravnih talentov oziroma boljši izhodiščni položaj v družbi (Harsanyi 1975).

Feministične teoretičarke so kritizirale Rawlsa predvsem z gledišča, da delo žensk znotraj družinskih odnosov v teoriji pravičnosti ni pripoznano (Squires 2009, 206; Follesdal 2014, 324). Kot pravi Susan Okin, Rawlsova teorija ne vključuje ženskega gledišča tako ustrezno, kot bi ga lahko, čeprav po drugi strani trdi, da teorija sama po sebi ni napačna. Vključuje namreč skrb in empatijo. Na tej podlagi Okinova do določene mere prilagodi Rawlsovo teorijo, saj je prepričana, da bi Rawlsovi pogodbeniki napadli sistem razlikovanja med spoli ter tako odpravili neenako delitev gospodinjskega dela (Okin 1987, 67). Kritiko Okinove je Rawls delno upošteval v reformulaciji politične pravičnosti, ko je zapisal, da bi morale biti ženske popolnoma enakopravne moškim in da bi jim bilo v določenih primerih potrebno priznati pozitivno diskriminacijo. Poleg tega zagovarja ukrepe, ki bi ženskam v tradicionalni delitvi dela izenačili njihov delež ali pa bi morale prejeti nadomestilo. Pravi, da so ženske

v času nosečnosti in vzgoje otrok upravičene do takšnega dohodka, kot ga zaslužijo njihovi možje v času zakona. V kolikor pride do morebitne ločitve, pa mora biti premoženje razdeljeno enako glede na povečano premoženje v obdobju skupnega zakona (Rawls 2011, 214–215). Na feministični kritiki pa se ne ustavi zgolj Okinova. Iris Marion Young (1990) je v delu Justice and the Politics of Difference opozorila, da Rawlsova osredotočenost na razdelitev dobrin prezre strukturne oblike zatiranja, kot so spolna diskriminacija, rasizem ali ekonomska marginalizacija. Po njenem mnenju je pravičnost mogoče misliti le, če v obravnavo vključimo tudi vprašanja moči, kulture in simbolnega priznanja.

Socialnodemokratska perspektiva, ki jo v sodobnem času predstavljata npr. David Miller (1999) in Mickey Kaus (1992), primarno daje prednost družbeni enakosti in ne razdeljevalni individualni enakosti, za katero se zavzema Rawls. Socialdemokratsko prizadevanje je osredotočeno na to, da so ljudje v družbi spoštovani kot enakopravni člani, kljub temu da se lahko v dohodkih in lastnini občutno razlikujejo. Na tej podlagi se zdi utemeljena ugotovitev Willa Kymlicke, da je zagovor zgolj družbene enakosti, brez individualne razdeljevalne enakosti, zgrešeno in omejeno početje. Enostavno ne more biti nepomembno to, da nekateri živijo v prostornih vilah, drugi pa si ne morejo privoščiti niti plačila najemnine za skromno bivališče (Kymlicka 2015, 293). Poleg tega večina sodobnih socialnih demokratov sprejema kapitalistični gospodarski sistem, za katerega Giddens in Blair menita, da nima alternative (Giddens 2000; Blair 2000). Nasprotno pa Rawls jasno poudari, da njegova teorija politične pravičnosti in njena načela predstavljajo alternativo kapitalistični državi blaginje in kapitalizmu kot ekonomskemu sistemu (Rawls 2011, 177). Bistvena težnja liberalnega egalitarizma je tako v tem, da imajo vsi posamezniki v izhodišču enake deleže sredstev in tudi lastnine, na podlagi katerih si lahko prizadevajo za uresničevanje svojega pojmovanja dobrega. Po drugi strani pa ne gre spregledati, da številni socialni demokrati simpatizirajo z Rawlsovimi idejami (Kymlicka 2015, 292).

Ronald Dworkin (1981), ki poleg Rawlsa velja za enega najvidnejših predstavnikov liberalnega egalitarizma, ga kritizira predvsem zato, ker naj bi premalo naslovil vprašanje naravnih hendikepov in zapostavljenosti, čeprav sam na ravni politik ne predlaga nič bistveno drugačnega od današnjih zavarovalnih shem in davkov. Podobno kritiko razvije Amartya Sen, ki pravi, da hendikepirani državljani potrebujejo več sredstev kot ostali. Poleg tega se potrebe med ljudmi razlikujejo glede na zaposlitev, življenjsko dobo, podnebje in okolje. Na tej podlagi Sen kritizira Rawlsove primarne potrebe in poudarja, da bi bilo treba namesto na enakomerno porazdelitev dobrin v smislu sredstev usmeriti pozornost na funkcije in možnosti ljudi (Sen 1980;1992). Iz tega se razvije teorija zmožnosti (capability approach), ki jo je Sen oblikoval skupaj z Martho Nussbaum in ki je danes ena najvplivnejših alternativ Rawlsovi teoriji. Temeljno izhodišče teorije zmožnosti je, da pravičnost ni odvisna zgolj od razdelitve materialnih dobrin, temveč od dejanskih zmožnosti ljudi, da razvijajo svoje sposobnosti in uresničujejo življenjske načrte.

Toda ob teh »klasičnih« kritikah se je v zadnjih desetletjih oblikoval tudi drugi val razprav, ki Rawlsa postavlja v širši kontekst pluralnih, globaliziranih in deliberativnih družb. Jürgen Habermas je v Med dejstvi in normami (1996) opozoril, da pravičnost ne more biti zgolj rezultat abstraktnega miselnega eksperimenta, temveč mora nastajati v procesu javne deliberacije. Demokracija po njegovem temelji na vključujoči razpravi, v kateri moč argumenta prevlada nad argumentom moči in kjer pravila postanejo legitimna šele, ko so oblikovana skozi odprt in enakovreden dialog. Habermas s tem Rawlsov koncept pravičnosti kot poštenosti ne le dopolni, temveč tudi kritično sooči z vprašanjem proceduralne legitimnosti.

Will Kymlicka v Sodobni politični filozofiji (2015) opozarja, da sodobna pravičnost ni več zgolj vprašanje razdelitve materialnih dobrin, temveč tudi priznanja kulturnih in etničnih razlik. Če liberalna demokracija varuje le formalno enakost posameznikov,

brez posebne zaščite manjšinskih skupin, tvega, da se navidezna enakost spremeni v prikrito neenakost. S tem Kymlicka nakazuje, da mora pravičnost obravnavati tako vertikalne odnose med posameznikom in institucijami kot tudi horizontalne odnose med različnimi skupnostmi.

David Miller je v National Responsibility and Global Justice (2007) poudaril dimenzijo odgovornosti, ki spremlja vsako politično skupnost. Čeprav ljudje delijo temeljne vrednote, se razlikujejo v tem, kako jih konkretno uresničujejo skozi institucije in politike. Pravičnost mora biti zato ne le normativno prepričljiva, temveč tudi praktično izvedljiva, prilagojena realnim okoliščinam in omejitvam posamezne skupnosti.

Jean Hampton pa je s pojmom postliberalizma (1997) opozorila, da niti liberalne institucije same po sebi še ne zagotavljajo pravičnosti. Potrebna je stalna refleksija, kako preprečiti nove oblike dominacije – tako s strani državne oblasti kot tudi znotraj družbenih razmerij. S tem je odprla vprašanje, kako preseči klasični liberalni okvir in politično filozofijo usmeriti v iskanje poti, ki hkrati varujejo posameznike in skupnosti pred starimi in novimi oblikami podrejanja.

Skupaj te kritike pokažejo, da Rawlsova teorija ostaja temeljna, a nikakor ne zadostna. Njegovo delo je s tem, ko je v središče politične filozofije znova postavilo vprašanje pravičnosti, odprlo prostor za nove smeri razprave: za iskanje pravičnosti v deliberaciji, v priznanju kulturnih razlik, v pravični porazdelitvi odgovornosti in v zaščiti pred družbeno dominacijo. Prav tu se kaže vitalnost Rawlsove dediščine – njegova teorija ni zaključena dogma, temveč živo jedro politične filozofije, ki spodbuja k nadaljnjemu razmišljanju o tem, kako združiti svobodo, enakost in pravičnost v sodobnih družbah. Današnja razprava se tako razvija v smeri iskanja novih sintez – med političnim liberalizmom, ekonomskim socializmom, deliberacijo ter teorijo zmožnosti in pripoznanja. Rawlsova teorija zato ostaja ena najmočnejših normativnih zasnov politične pravičnosti. Prav zato

je smiselno v nadaljevanju podrobneje predstaviti njegove temeljne ideje in institucionalne predloge, ki ponujajo odgovor na dilemo, kako v sodobnih družbah združiti svobodo, enakost in pravičnost.

Rawlsove temeljne ideje reformulirane politične pravičnosti

John Rawls v zgodovini demokratične misli razločuje dve temeljni in med seboj nasprotujoči ideji o družbi (Rawls 2011, 130). Prva – ki jo zavrne – razume družbo in njen sistem kot hedonistično usmerjeno k maksimiranju agregatnega dobrega za vse člane (Rawls 2011, 130–131; Palmer 1995, 310). Normativni temelj te smeri je teleološka različica pravičnosti, tj. utilitarizem, katerega maksima je največja sreča za največ ljudi (Horvat 1984, 180; Ricoeur 2011, 320). Zgodovinsko ga srečamo pri Smithu, Benthamu, Millu in Sidgwicku, čeprav z notranjimi razlikami (Palmer 1995, 308; Ricoeur 2011, 320; Follesdal 2014, 311). V tem okviru je družba zamišljena kot seštevek posameznikov, ki maksimirajo lastne koristi (Horvat 1984, 180), posameznik pa postane računovodska enota za izračun »splošnega interesa« (Mouffe 2005, 26), medtem ko država in njene institucije delujejo kot instrument za čim večjo blaginjo tudi takrat, ko to zahteva omejevanje individualnih pravic in svoboščin ali pravic (etničnih) skupin (Rawls 2011, 130–131, 148). V skladu s to logiko je institucionalna ureditev, socialna politika ali moralno ravnanje pravično natanko tedaj, ko maksimira skupno koristnost (Arneson 2000, 231); vprašanje distribucije blaginje med posamezniki je postranskega pomena, zato utilitarizem – v svoji strogi obliki – dopušča tudi to, da nekdo trpi, če s tem narašča agregatna korist – splošna dobrobit oziroma blaginja.

Prav tukaj Rawls izreče ključni ugovor: temeljna pomanjkljivost utilitarizma je, da lahko zaradi kolektivnega dobrega žrtvuje neodtujljive pravice in svoboščine posameznika. Po Rawlsu ima vsak

posameznik pravice, ki jih ni dopustno žrtvovati v korist večinskega dobrega (Follesdal 2014, 311–312); človeka je treba obravnavati kantovsko – kot cilj na sebi, ne kot sredstvo (Mouffe 2005, 26–27). Zato Rawls izrecno zapiše: »Enakih političnih svoboščin na primer ni mogoče odreči določenim skupinam, češ, da bi te, če bi imele te svoboščine, lahko blokirale ukrepe, ki so potrebni za ekonomsko rast in učinkovitost. /.../ Če bi sprejeli dogovor, za načelo povprečne koristi, bi to pomenilo, da si za cilj postavljamo še večjo blaginjo, hkrati pa te pravice in svoboščine brez zadostnega razloga postavljamo na kocko« (Rawls 2011, 72, 140).

To problematiko lahko ponazorimo z ekstremnim miselnim eksperimentom: zdravniški kolektiv bi, v popolnoma utilitaristično orientirani presoji, žrtvoval eno ničkoliko »manj pomembno« življenje (npr. Tinkare), da bi z njenimi organi rešil štiri »bolj pomembna« življenja. Čeprav bi skupna koristnost narasla, intuitivno (in normativno) takšen izid ni pravičen – ker instrumentalizira osebo in potepta njene neodtujljive pravice. Isto nevarnost Rawls prepozna tudi v (ekstremno razumljenem) modelu neposredne demokracije, ki se v skrajnosti reducira na preglasovanje manjšin in avtonomije posameznika (Palmer 1995, 311), kar smo obravnavali v predhodnem poglavju.

Druga temeljna ideja družbe, ki je nasprotna utilitarizmu in predstavlja tudi prvo temeljno idejo pravičnosti kot poštenosti, pa je družba kot pošten sistem sodelovanja skozi generacije med svobodnimi in enakimi državljani. Gre za idejo poštenih posameznikov, ki sprejemajo pravila sodelovanja in načela pravičnosti, za katera lahko razumno predvidimo, da bi jih hoteli spoštovati vsi – tudi tedaj, ko kratkoročno ne maksimirajo njihove osebne koristi. Ta ideal je v tekmovalnih kapitalističnih družbah zahtevna predpostavka, toda nujna, če naj bodo načela, do katerih pridemo, upravičena in nepristranska. Poštenost tu ne pomeni samožrtvovanja ali zanikanja lastnih interesov, temveč etično držo za nepristranski dogovor o skupnih pravilih.

Druga temeljna ideja je ideja dobro urejene družbe: to pomeni, da družbo ureja javno, vsem znano pojmovanje pravičnosti, zasnovano na političnih vrednotah, prepoznanih v javni politični kulturi ustavnih demokracij. Rawls razločuje politično identiteto državljana od njegove celovite osebne identitete (različne koncepcije dobrega). V pluralnih družbah je raznolikost življenjskih nazorov legitimna in pričakovana, vendar se lahko državljani kljub temu strinjajo o politični pravičnosti glede temeljne strukture (Rawls 2011, 28–29). Zato pravičnost kot poštenost ni moralno-metafizični nauk niti eklektična sinteza religioznih filozofij, temveč politični okvir za urejanje skupnega življenja pod pogoji razumnosti in pluralizma.

Tretja temeljna ideja je prav koncept temeljne strukture družbe. Pravičnost kot poštenost meri izključno na institucionalno jedro: politično ureditev, gospodarsko strukturo, pravno priznane oblike lastništva ter tudi sfero družine/zasebnosti (Rawls 2011, 29). S tem Rawls zavestno zoži fokus na distributivne učinke osnovnih institucij, davčne okvire ter ekonomsko in družinsko strukturo. Institucije vplivajo na naša življenja trojno: s porazdelitvijo koristi in bremen; z ustvarjanjem pričakovanj o prihodnjih priložnostih; ter z določanjem družbene vrednosti teh koristi in bremen (Follesdal 2014, 315). Politična pravičnost se tako neposredno ne nanaša na pravično delovanje znotraj združenj civilne družbe ali družine, čeprav jih posredno omejuje prek zakonodaje in politik. Rawls je tu izrecen: pravičnost kot poštenost je politično pojmovanje za »strukturo političnih in družbenih institucij«, načela, primerna za temeljno strukturo, pa niso nujno primerna za vse druge družbene oblike, ki sledijo lastnim ciljem in naravam (Rawls 2011, 30–32).

Četrta temeljna ideja Johna Rawlsa je ideja družbene pogodbe, ki se ukvarja z vprašanjem, kako bi pošteni državljani lahko oblikovali načela politične pravičnosti za dobro urejeno družbo, ki jo ureja javno pojmovanje pravičnosti. Rawlsova pogodba ni opis naravnega stanja izoliranih individuumov, ki šele tvorijo družbo (Bobbio 1992,

285). Izhaja iz dejanskega, že institucionalno urejenega sveta in ponuja normativni kriterij za ocenjevanje in preoblikovanje osnovnih institucij (Follesdal 2014, 318). Ko govorimo o družbeni pogodbi, ki je največkrat kritizirana v smislu, da se ljudje niso sporazumno dogovorili za kakršnokoli »pravno zavezujočo« pogodbo, kar je vsekakor res, je ne smemo razumeti kot pogodbo v pravnem ali ekonomskem pomenu, niti kot razlago zgodovinskega izvora države. Gre za ideal oziroma normativna pravila, po katerih naj deluje državna oblast. Kot pravi Comte-Sponville, družbena pogodba predstavlja ideal družbenopolitične ureditve, vlade, zakonodaje in sodstva, po katerem stremimo (Comte-Sponville 2002, 97–98).

Rawlsova izvirna inovacija v tem okviru je t. i. tančica nevednosti (Rawls 2011, 36), s pomočjo katere želi vzpostaviti pošteno gledišče za nepristranski, hipotetičen in nezgodovinski dogovor med posamezniki glede skupnih načel pravičnosti – od tod tudi samo ime dela *Pravičnost kot poštenost*. Pri tem »eksperimentu« udeleženci dogovora ne vedo nič o svojem ekonomskem in družbenem položaju, rasi, spolu ali naravnih talentih; izključene so vse pogajalske prednosti, ki izhajajo iz naključij narave in družbe (Ricoeur 2011, 322–323).

Pri tančici nevednosti gre torej v prvi vrsti za izključitev učinkov naključnih okoliščin, ki jih porajata tako družba kot narava (Ricoeur 2011, 323), oziroma za pogoj, da svoje partikularne poglede o dobrem postavimo na stran, da lahko dosežemo neodvisno izhodiščno pozicijo (Lovett 2011, 145). Kot pravi Nicola Matteucci, je Rawlsovo izvorno izhodišče podobno Husserlovemu epocé, kjer posamezniki ne poznajo svojega prihodnjega položaja v družbi, razdelitve nadarjenosti in naravnih sposobnosti, kljub temu da so seznanjeni s splošnimi vprašanji o človekovi družbi (Matteucci 1999, 369). Posamezniki se tako odločajo o družbenih pravilih, ne da bi vedeli, v kakšen položaj se bodo rodili. Na ta način je Rawls poskušal zagotoviti pošteno izhodišče: ljudje bi sprejeli samo takšna

načela, ki bi bila pravična za vse, saj nihče ne bi tvegal, da bo ob rojstvu prikrajšan.

Na nek način lahko rečemo, da Rawls želi vse posameznike v izhodiščnem položaju potencialnega dogovora prepričati, da se gredo pošteno družbeno igro, ki bo v končni fazi, ko pošteno premislimo mnoge mogoče izide, vodila do pravičnih rezultatov oziroma rešitev (Horvat 1984, 182). Izhodiščni položaj spodbuja tudi obliko empatije, ker posameznika »prisili«, da se postavi v vlogo drugega (Jamnik 2000, 12). Rawlsova fikcija je po eni strani izredno zahtevna, saj od posameznika pričakuje veliko, po drugi strani pa dobrodošla, saj nas osvobodi partikularnih interesov in vzpostavi položaj v smislu »srečanja enakih brez ega«.

Peta temeljna ideja Johna Rawlsa je ideja enakih in svobodnih oseb, ki so razumljene politično in normativno (Rawls 2011, 40). Enake osebe pomenijo posameznike, ki premorejo minimalne moralne in druge zmožnosti – politične kreposti (predvsem čut za pravičnost) – ter se lahko stalno in nemoteno vključujejo v družbeno sodelovanje. Svobodni državljani pa so tisti, ki imajo različna pojmovanja dobrega in življenjske nazore, ki jih lahko tudi revidirajo ali spremenijo, pri čemer obdržijo enako politično pojmovanje pravičnosti. Kot pravi Rawls: »Ko se državljani spreobrnejo iz ene religije v drugo ali prenehajo izpovedovati neko uveljavljeno veroizpoved, kar se tiče vprašanj politične pravičnosti, s tem ne prenehajo biti iste osebe kot prej. Ne izgubijo nobenega dela svoje javne oziroma pravne identitete. /.../ V splošnem imajo še vedno temeljne pravice in dolžnosti, posedujejo isto lastnino in lahko postavljajo iste zahteve kot prej, razen kolikor so bile te povezane z njihovo poprejšnjo versko pripadnostjo.« (Rawls 2011, 43)

Rawls torej posameznika ne razume kot povsem racionalnega egoista, ki išče izključno lastno korist, ampak kot moralno in etično bitje, ki je sposobno umnega razsojanja o tem, kaj je prav in kaj ne, na ravni političnih, socialnih in ekonomskih institucij (Mouffe

2005, 26). Posamezniki so razumljeni kot avtonomna in svobodna bitja brez predhodnih moralnih obveznosti, a ne kot sebični akterji, ki bi želeli škodovati drugim. Gre za idealistično zahtevo,[1] ki pa je predpogoj: da bi posamezniki lahko dosegli dogovor o pravičnih načelih, morajo biti obravnavani kot enaki in svobodni (Campbell 2010, 99).[2]

Šesta temeljna ideja Rawlsa je ideja javne upravičitve, povezana z refleksivnim ravnovesjem, prekrivajočim se soglasjem in konceptom svobodnega javnega uma. Po Rawlsu načela pravičnosti ne smejo biti sprejemljiva zgolj za lastna prepričanja, temveč tudi za vse druge, ki sodelujejo v procesu oblikovanja teh načel. Gre za iskanje soglasja tudi med tistimi, ki se z nami sprva ne strinjajo, a jih lahko prepričamo na podlagi razuma in umne argumentacije.

Ker popolno soglasje glede vseh političnih vprašanj ni pričakovano, Rawls poudarja, da je pomembno doseči vsaj konsenz o ustavnih temeljih[3] – torej o najosnovnejših pravilih, ki urejajo politično skupnost (Rawls 2011, 48–50). Sam pa hkrati priznava, da takšno soglasje razmeroma malo pove o množici drugih ekonomskih in družbenih vprašanj, ki jih urejajo zakonodajna telesa.[4] Njegova rešitev je koncept prekrivajočega se soglasja: čeprav se posamezniki razlikujejo v celovitih pojmovanjih dobrega, lahko vzpostavijo stabilno osnovo za politično sodelovanje na ravni temeljnih institucij.

---

[1] Rawls se na več mestih zaveda in to tudi izpostavi, da so ideje in izhodišča pravičnosti kot poštenosti zelo idealistična. Odmislijo vse slabosti človeške narave, kar je tudi interes Rawlsa. Želi namreč najti metodo, po kateri bi se lahko pošteno in nepsristransko »dogovorili« za skupna načela, po katerih bomo urejali naše skupno življenje.

[2] Podobno je pravnoformalno zapisano tudi v 1. členu Splošne deklaracije človekovih pravic. Vsi ljudje se namreč rodijo svobodni in imajo enako dostojanstvo ter enake pravice . Poleg tega so ljudje opredeljeni kot osebe, obdarjene z razumom in vestjo, zato bi morali z drugimi ljudmi ravnati, kot da so bratje (Splošna deklaracija človekovih pravic, 1948).

[3] Rawls z ustavnimi temelji misli na temeljna načela, ki opredeljujejo pristojnosti izvršilne, zakonodajne in sodne veje oblasti, omejitev načela večine in temeljne državljanjske pravice in svoboščine , ki jih morajo spoštovati zakonodajalci in izvrševalci. Konkretneje, misli na svobodo vesti, svobodo misli in združevanja, volilno pravico, pravico do udeležbe v politiki ter na varstvo vladavine prava (Raws, 2011, str. 50).

[4] Na tej ravni zagovora teorije pravičnosti bi lahko rekli, da je Rawls zelo skromen, saj se v večini vseh zahodnih držav ne bijejo bitke glede temeljnih ustavnih načel, ampak predvsem glede tega, kako omenjena ustavna načela praktično realizirati.

Izza tančice nevednosti oblikujemo načela pravičnosti ob upoštevanju širokega refleksivnega ravnovesja: posamezniki morajo biti pošteni, a tudi pripravljeni pretehtati različne argumente in alternativne teorije. To predstavlja močan omejevalni kriterij, ki implicira, da je razprava zahtevna in v praksi večinoma dostopna le izobraženim posameznikom. V tem smislu je Rawls blizu Platonovi intuiciji, da lahko o temeljnih načelih družbe kompetentno razpravljajo predvsem filozofsko oziroma intelektualno usposobljeni državljani.

Na tej točki pa se pojavi kritika. Will Kymlicka opozarja, da so Rawlsova načela pravičnosti v veliki meri že intuitivno oblikovana, pogodbeni okvir pa deluje predvsem kot orodje za njihovo izražanje. Kot pravi: »Pogodbena priprava kaj malo prispeva k Rawlsovi teoriji. Ne glede na to, kaj Rawls pove v prid nasprotni tezi, je intuitivni argument njegov primarni argument in pogodbeni argument mu (v najboljšem primeru) le pomaga, da ga izrazi« (Kymlicka 2015, 113). V tem smislu se lahko vprašamo, ali ne bi bilo Rawlsovo delo še močnejše, če bi eksplicitno povezalo intuitivne temelje z argumentom pogodbe.

Kot protiutež tej kritiki Chantal Mouffe poudarja, da Rawls v svojem zadnjem delu nikakor ni ahistoričen: njegova teorija skuša izraziti in artikulirati načela, ki se skrivajo v našem zdravem razumu ter so zasidrana v zgodovini, tradiciji in politični identiteti zahodnih demokracij (Mouffe 2005). Tako Rawls pri utemeljevanju pravičnosti ne uporablja zgolj družbene pogodbe in tančice nevednosti, temveč tudi intuitivne argumente ter ideje, ki izhajajo iz politične kulture. Ta soodvisnost pogodbenega in intuitivnega argumenta teorije ne šibi, temveč jo krepi in naredi bolj privlačno (Kymlicka 2015, 113).

Rawlsove temeljne ideje – pošteno sodelovanje, dobro urejena družba, osredotočenost na temeljno strukturo, družbena pogodba s tančico nevednosti, pojmovanje svobodnih in enakih oseb ter javna upravičitev prek refleksivnega ravnovesja in prekrivajočega se soglasja – tvorijo jedro reformulirane politične pravičnosti. V tej

arhitekturi ne dobimo le normativnega okvira za oblikovanje načel, temveč tudi merilo presoje realnih institucij in politično-ekonomskih ureditev, kar odpira pot k obravnavi načel in institucionalnih implikacij v naslednjem razdelku.

Rawlsova načela pravičnosti in institucionalni predlogi

Na osnovi temeljnih idej, ki smo jih poskušali čim jasneje pojasniti, si Rawls v drugem delu reformulirane Pravičnosti kot poštenosti zastavi tri ključna vprašanja. Prvič: katera načela politične pravičnosti bi, izza poštenih pogojev oziroma tančice nevednosti, izbrale svobodne in enake umne osebe, ki so pretehtale najrazličnejše argumente in alternative iz zgodovine politične misli in prakse, z vidika dobro urejene družbe in njene temeljne strukture – torej družbenopolitične in političnoekonomske ureditve? Drugič: katera načela bi ob dejstvu, da se življenjski obeti državljanov skozi čas razlikujejo (zaradi sreče, družbenega razreda, naravnih obdarjenosti), te razlike naredila legitimne? In tretjič: katera načela bi bila najprimernejša za določitev temeljnih pravic in svoboščin ter za urejanje družbenih in ekonomskih neenakosti glede na obete, okoliščine, srečo in naravne obdarjenosti državljanov (Rawls 2011, 65–66)? Rawlsov odgovarja, da bi umne osebe v izhodiščnem položaju, pod poštenimi pogoji sodelovanja in ob uporabi strategije maksimin (tj. izbira takih pravil, ki maksimirajo položaj najslabše postavljenih), izbrale dve načeli pravičnosti:

- Prvo načelo: Vsaka oseba mora imeti enako pravico do popolnoma adekvatnega sistema enakih temeljnih pravic in svoboščin, ki je združljiv z enakim sistemom pravic in svoboščin za vse.
- Drugo načelo: Družbene in ekonomske razlike – ki so do določene mere dopustne in ekonomsko tudi koristne – morajo izpolniti dva pogoja: (a) vezane morajo biti na službe in položaje, dostopne vsem pod pogoji poštene enakosti možnosti; (b) razlike morajo

najbolj koristiti članom družbe, ki so v najslabšem položaju (načelo razlike). (Rawls 2004, 182; 2011, 67)

Za Rawlsa pomeni pravična družba, da so vsem zagotovljene enake temeljne pravice in svoboščine, poštene enake možnosti ter pravična porazdelitev dohodka in premoženja. Obe načeli skupaj utelešata ideji enakosti (enakost temeljnih svoboščin in poštene enake možnosti) in recipročnosti (načelo razlike) (Rawls 2011, 131). Bistveno pri Rawlsu je, da sta načeli urejeni po leksikalni prednosti. Nekatere družbene dobrine so pomembnejše od drugih in jih ni dovoljeno žrtvovati za večjo pridobitev drugih (Kymlicka 2015, 95). Prvo načelo ima prednost pred drugim; znotraj drugega pa ima poštena enakost možnosti prednost pred načelom razlike. Pri presoji, ali neka ureditev zadosti načelom pravičnosti, mora biti najprej izpolnjeno prvo načelo, nato prvi del drugega načela (poštena enakost možnosti) in šele zatem drugi del drugega načela (načelo razlike). To zaporedje (serijski red) izključuje tako imenovane »kompenzacije« med temeljnimi svoboščinami in agregatnimi koristmi: kršitev temeljnih političnih pravic in svoboščin ni dopustna zaradi večjega gospodarskega izkupička. Temeljno svoboščino je dopustno omejiti le, če je to nujno zaradi druge temeljne svoboščine v medsebojnem konfliktu, nikoli pa zaradi večjega javnega dobra v smislu večje neto vsote družbenih in ekonomskih koristi (Rawls 2011, 148). Kot Rawls sam pojasni: »Naj pojasnimo prednost prvega načela pred drugim: ta prednost izključi kompenzacije (»trade-offs«, kot jim pravijo ekonomisti) med temeljnimi pravicami in svoboščinami, ki jih pokriva prvo načelo, ter družbenimi in ekonomskimi prednostmi, ki jih ureja načelo razlike. Enakih političnih svoboščin na primer ni mogoče odreči določenim skupinam, čes da bi te, če bi imele te svoboščine, lahko blokirale ukrepe, ki so potrebni za ekonomsko rast in učinkovitost.« (Rawls 2011, 72) S tem je jasno: pravičnost je v prvi vrsti enakost pravno določenih pravic in svoboščin, ki imajo prednost pred razumevanjem dobrega (Sponville 2002, 95; Mouffe 2005, 45; Campbell 2010, 103).

Prvo načelo zahteva popolnoma adekvaten sistem temeljnih svoboščin za vse – torej tak, ki ni le formalno enak, ampak tudi vsebinsko zavaruje enak položaj državljanov v ustavni demokraciji. To je jedro političnega liberalizma: temeljne svoboščine niso predmet koristnostnega izračuna, temveč prednostni zahtevek vsake osebe kot svobodne in enake (Rawls 2011, 148; prim. Mouffe, 2005, 45).

Drugo načelo ima dve plasti. Najprej poštena enakost možnosti: ne zadošča, da so položaji formalno »odprti«, temveč morajo biti dejansko dostopni vsem – to implicira odpravo institucionalnih preprek in sistemskih ovir, ki bi privilegirale izbrance. Šele potem pride v poštev načelo razlike: dopustne razlike v dohodkih in premoženju so tiste (in samo tiste), ki v primerjavi z alternativami najbolj izboljšajo položaj tistih, ki so v najslabšem položaju. Razlike niso cilj same zase; upravičene so le kot rezultat recipročnosti v poštenem sistemu sodelovanja (Rawls 2011, 131). Rawlsova načela določijo merilo presoje temeljne strukture. Prvo načelo zapre vrata vsaki koristi, doseženi z žrtvovanjem temeljnih pravic in svoboščin; prvi del drugega načela postulira realno, ne zgolj formalno enakost možnosti; načelo razlike pa omeji in usmeri neenakosti tako, da služijo ljudem z najnižjimi dohodki. V tem zaporedju se pravičnost kot poštenost iz abstraktne teorije prevede v institucionalni zemljevid za presojanje in preoblikovanje politično-ekonomskih ureditev.

Prvo Rawlsovo načelo pravičnosti in institucionalni predlogi

Prvo načelo pravičnosti je ustavno načelo, ki ima višji pomen. Rawls kot tipičen predstavnik »postliberalizma« (Hampton 1997, 203), državljane najprej zaščiti pred potencialno zlorabo državne oblasti in šele nato pred zatiralskimi družbenimi in ekonomskimi praksami. Zaradi tega mora biti prvo načelo pod nadzorom usta-

vodajne oblasti oziroma ustavnega sodišča. Kot pravi, so ustavni temelji bistvene zadeve, glede katerih se moramo primarno uskladiti in doseči politični dogovor/konsenz (Rawls 2011, 71). Primarna načela so univerzalna, splošna in javna (Rawls 2011, 120). Poleg tega predstavljajo temelj politične legitimnosti.

Ko govorimo o temeljnih političnih in državljanskih pravicah ter svoboščinah, je potrebno dodati, da je Rawls, glede na primarno delo A Theory of Justice iz leta 1971, prvo načelo pravičnosti revidiral. Pri prvem načelu tako več ne gre za koncept svobode na splošno, ampak za jasno določene in opredeljene pravice in svoboščine (Rawls 2011, 69). Velika večina avtorjev, ki se ukvarjajo z Rawlsovo teorijo, ugotavlja, da prvo načelo ne predstavlja velikega problema v smislu, da ga ljudje ne bi sprejeli oziroma se z njim ne bi strinjali. Kot pravi Kymlicka: »Podmena, da morajo imeti državljanske in politične pravice prednost, je v naši družbi široko sprejeta, zato se diskusije med Rawlsom in njegovimi kritiki večinoma vrtijo okoli drugih vprašanj. Misel, da morajo ljudje uživati varstvo svojih temeljnih pravic in svoboščin, je najmanj sporni del njegove teorije.« (Kymlicka 2015, 96).

Rawls s prvim načelom pravičnosti, ki ga v Pravičnosti kot poštenosti (2011) postopoma dopolnjuje, konkretneje misli na:

- ustavne temelje oziroma institucionalno obliko politične ureditve, strukturo oblasti in politični proces, omejitev večinskega načela, pristojnosti zakonodajne, sodne in izvršilne veje oblasti ter vzpostavitev političnih institucij, ki omogočajo uživanje temeljnih pravic in svoboščin,
- pošteno vrednost političnih pravic in svoboščin, zlasti: volilno pravico, pravico do udeležbe v politiki, pravico do potegovanja za politične položaje in javne službe ter pravico do vključevanja v strankarsko politiko,
- formalno načelo enakih možnosti, ki zahteva odprto družbo,

- svobodo misli in svobodo vesti,
- svobodo govora in združevanja,
- pravice in svoboščine, ki jih določata osebna svoboda in integriteta osebe (tako fizična kot psihološka),
- pravico do svobodne izbire poklica,
- pravice in svoboščine, ki jih pokriva vladavina prava,
- predhodno leksično načelo, ki pokriva zadovoljitev najmanj temeljnih posameznikovih potreb (t. i. družbeni minimum),
- pravico do osebne zasebne lastnine (Rawls 2011, 69, 73, 193, 209, 217).

Med temeljnimi pravicami, ki jih pokriva prvo načelo, je tudi pravica do posedovanja in uporabe osebne zasebne lastnine, ki omogoča posameznikom zadostni materialni temelj osebne neodvisnosti in samospoštovanja, da lahko udejanjijo svoji dve moralni zmožnosti. Pri tem pa Rawls jasno razlikuje: pravica do osebne lastnine je temeljna, lastnina nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri pa ni. Gre za pravico do lastnine nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri ter pravico do enake udeležbe pri nadzoru nad njimi (Rawls 2011, 151). Rawls se nagiba k temu, da bi morali biti obe pravici v družbeni ali razpršeni zasebni lasti, v smislu, da so lastniki podjetja in upravljalci tisti, ki so v njem zaposleni. S tem bi se preprečila koncentracija ekonomske moči, zaradi katere bi majhen del družbe nadzoroval gospodarsko in politično življenje (Rawls 2011, 181). V odgovoru na Marxovo kritiko liberalizma pravi: »Dejal bi, da nobena ureditev s privatnim lastništvom nad proizvodnimi sredstvi ne more zadovoljiti dveh načel pravičnosti in v določeni meri niti uresničiti idealov državljana in družbe, ki jih izraža pravičnost kot poštenost.« (Rawls 2011, 227).

Za Rawlsa so primarnega pomena politične pravice, ki jim je potrebno zagotoviti pošteno vrednost (Rawls 2011, 195). Kot pravi, je prva zahteva pravičnosti kot poštenosti ta, da enkrat za vselej

določimo temeljne pravice in svoboščine ter jim pripišemo posebno prednost (Rawls 2011, 152). S tem se prepreči morebitna prevlada ekonomsko močnih skupin, ki bi prek politične oblasti oblikovale ureditev, politike in zakonodajo po svoji meri, s tem pa vzpostavile gospostvo nad ostalimi člani družbe (Rawls 2011, 193). Kot pravi: »Če ni zagotovila poštene vrednosti političnih svoboščin, se lahko tisti, ki premorejo več sredstev, povežejo in izločijo tiste, ki imajo manj. /.../ Poštena vrednost političnih svoboščin jamči za to, da imajo podobno nadarjeni in motivirani državljani ne glede na svoj ekonomski in družbeni razred približno enake možnosti vplivanja na vladno politiko in doseganja vplivnih položajev.« (Rawls 2011, 72, 195).

Poleg tega so politične pravice in svoboščine temeljnega pomena tudi zato, ker predstavljajo institucionalno sredstvo za ohranjanje in zaščito vseh ostalih pravic in svoboščin (Rawls 2011, 186). Rawls svojega seznama temeljnih pravic in svoboščin ne omejuje; meni, da ga je možno razširiti oziroma dopolnjevati. Kot pravi: »V vsej zgodovini demokratične misli je bil poudarek na doseganju določenih posebnih pravic in svoboščin ter posebnih ustavnih jamstev, kakršna najdemo denimo v raznih listinah o pravicah in deklaracijah o človekovih pravicah. Pravičnost kot poštenost sledi temu tradicionalnemu nazoru. /.../ Seznam temeljnih svoboščin lahko sestavimo na dva načina. Prvi je zgodovinski: naredimo pregled različnih demokratičnih ureditev in zberemo seznam pravic in svoboščin, ki se zdijo temeljne in so varno zaščitene v ureditvah, ki se zgodovinsko gledano zdijo najbolj uspešne. /.../ Drug način sestavljanja seznama temeljnih pravic in svoboščin je analitičen: razmislimo, katere svoboščine ustvarijo politične in družbene pogoje, ki so bistveni za primeren razvoj in polno udejanjanje dveh moralnih zmožnosti svobodnih in enakih oseb.« (Rawls 2011, 70).

Če sledimo Rawlsu, lahko pod prvo načelo pravičnosti uvrstimo tudi druge pravice in svoboščine, ki so zapisane v različnih generacijah človekovih pravic. Pri tem ne gre spregledati, da Rawls

velik del pravic, opredeljenih v Splošni deklaraciji človekovih pravic (1948) in Mednarodnem paktu o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah (1966), zaobjame v svojem seznamu znotraj obeh načel pravičnosti, čeprav se analize ali navajanja pravnih aktov neposredno ne loteva. Opazno pa je, da v prvem načelu relativno manj poudarja ekonomske in socialne pravice, ki jih močneje obravnava v okviru drugega načela (enake možnosti in načelo razlike). Ta razporeditev je bila pogosto tudi predmet kritike, saj se v sodobnih družbah ekonomska varnost in socialne pravice kažejo kot enako temeljne za dejansko svobodo kot politične.

Glede prvega načela pravičnosti lahko rečemo, da Rawls z njim utemelji in ustavno zaščiti predvsem negativne liberalne osebne in politične pravice posameznika, ki mu pripadajo kot človeku neodvisno od kakršnekoli oblasti. Kot ugotavlja Rudi Rizman, je Rawls razvil sistematično koncepcijo družbene organizacije, ki v ospredje postavi poleg egalitarnega cilja tudi klasični liberalni ideal individualnih pravic in svoboščin v okviru strogo konstitucionalnega reda. Vsak pravi liberalni red mora vključevati ustavne omejitve arbitrarnega izvajanja državne oblasti (Rizman 1992, 22–23).

Rawlsov velik doprinos s prvim načelom pravičnosti je predvsem v tem, da na novo legitimira politični liberalizem, ki ga z drugim načelom pravičnosti loči od ekonomskega. Posebej pomembna je njegova zahteva, da se zagotovi »poštena vrednost« političnih pravic, kar presega zgolj formalno enakost in meri na dejansko enakost možnosti politične participacije. Da bi bila ta vrednost zagotovljena, predlaga institucionalne ukrepe oziroma politike, ki jih danes v večini zahodnih držav le redko zasledimo:

- javno financiranje volitev,
- omejevanje donacij za kampanje,
- zagotavljanje uravnoteženega dostopa do medijev,
- regulacijo svobode govora in tiska (Rawls 2011, 193, 194).

Z javnim financiranjem volitev se preprečuje, da bi bil uspeh kandidatov neposredno odvisen od višine finančne podpore različnih interesnih skupin ali posameznikov. Tako se zmanjšuje nevarnost, da bi politična moč postala derivat ekonomske moči. Omejevanje donacij za kampanje nadalje zasleduje isti cilj: politični proces ne sme postati arena, kjer posamezniki ali korporacije kupujejo vpliv. V ospredju mora ostati politični program, ne finančna kapaciteta.

Zagotavljanje uravnoteženega dostopa do medijev ima poseben pomen v sodobnih demokracijah, kjer so volilne odločitve državljanov močno pogojene z informiranostjo. Če imajo določeni politični akterji monopol nad javnim prostorom, formalna enakost volilne pravice izgubi svoj dejanski pomen. Podobno velja za Rawlsovo zahtevo po regulaciji svobode govora in tiska: ne gre za cenzuro, temveč za preprečevanje koncentracije medijskega lastništva in zagotavljanje pluralizma javne sfere.

Te institucionalne zahteve so v Rawlsovi teoriji minimalni pogoji, brez katerih politične pravice in svoboščine nimajo »poštene vrednosti«. Njegov namen je zamejiti vpliv kapitala na demokratične procese in s tem zaščititi politično enakost. Prav tu se pokaže vez med prvim in drugim načelom pravičnosti: čeprav prvo načelo ureja predvsem politične pravice, brez institucionalne zaščite pred ekonomsko močjo teh pravic v praksi ni mogoče uresničiti.

S tem se pokaže tudi tesna povezanost med prvim in drugim načelom pravičnosti. Prvo načelo zagotavlja okvir temeljnih političnih pravic in svoboščin, a Rawls opozarja, da te pravice brez materialnih pogojev nimajo poštene vrednosti. Tu nastopi drugo načelo, ki določa pravičnejšo razporeditev družbenih in ekonomskih koristi ter zagotavlja enake možnosti. Politična enakost, ki jo varuje prvo načelo, je zato v praksi uresničljiva le, če jo podpira socialno-ekonomski okvir drugega načela. Institucionalni ukrepi, kot so javno financiranje volitev in omejevanje donacij, tako ne pomenijo le zaščite političnih svoboščin, temveč hkrati ustvarjajo

most do socialne pravičnosti, ki jo določa načelo enakih možnosti in načelo razlike.

Drugo Rawlsovo načelo pravičnosti in institucionalni predlogi

Z drugim načelom politične pravičnosti pa se John Rawls loteva nekoliko bolj konkretnega vprašanja, in sicer glede upravičenosti družbenih in ekonomskih razlik med posamezniki, ko je prvemu načelu pravičnosti zadoščeno. Z drugim načelom gre tako za normativne ideale oziroma izhodiščne kriterije, po katerih bi se morala ravnati zakonodajna telesa (državni zbor, izvršilni organi, birokracija) na področju družbenih, socialnih in ekonomskih vprašanj. Kot ugotavlja Nicola Matteucci: »Delovanje pravične države naj bi bilo zakoreninjeno v tem drugem načelu, čeprav pri njegovem udejanjanju nikoli ne bi smeli kršiti prvega načela.« (Matteucci 1999, 370) Govorim o Rawlsovem načelu poštene enakosti možnosti in načelu razlike.

Poštena enakost možnosti po Rawlsu ne zahteva le klasične formalne enakosti možnosti, po kateri naj bi bile javne službe in družbeni položaji formalno dostopni, ampak to, da imajo vsi posamezniki pošteno možnost, da jih tudi zasedejo (Rawls 2011, 68). Torej vsi, ki so relativno enako obdarjeni, izobraženi in sposobni, bi morali imeti enake možnosti oziroma priložnosti za uspeh, ne glede na to iz katerega okolja so, iz katerega družbenega razreda prihajalo ali kakšnega spola so. Hkrati to velja tudi za dohodkovne razlike, ki so dopuščene, seveda pod pogoji, ko le-te koristijo tudi tistim, ki so v najslabšem položaju (Kymlicka 2015, 97) – več o načelu razlike povem v nadaljevanju. Pri ideji poštene enakosti možnosti gre tako predvsem za to, da našo usodo določajo naše izbire, trud in izkazani rezultati, ne pa okoliščine, rasa, etnična pripadnost ali

spol (Kymlicka 2015). Kot pravi Rawls: »V vseh delih družbe morajo imeti tisti, ki so podobno motivirani in nadarjeni, približno enake obete za kultiviranje in dosežke. /…/ Nespremenljiv status, določen z rojstvom, spolom ali raso, je še posebej odbijajoč.« (Rawls 2011, 68, 172) Torej ne glede na razlike so pri načelu enakih možnosti različni ljudje do določene mere pravno formalno izenačeni oziroma vsi enako upravičeni do določenih javnih sredstev in storitev. V sodobnih obravnavah je ta točka lahko dopolnjena s Senovim pristopom zmožnosti, ki poudari, da formalna možnost še ni realna zmožnost brez dejanskih sredstev in okoliščin za uresničitev načrtov (Sen 1992). Da bi zadostili načelu enakih možnosti za vse, pa Rawls predlaga naslednje (institucionalne) ukrepe in politike:

- prosti trg je potrebno vpeti v okvir političnih in pravnih institucij, ki uravnajavajo trende ekonomskih sil, da bi preprečili veliko koncentracijo kapitala in lastnine, še posebej takšno, ki bi lahko vodila v politično gospostvo,
- družba mora vzpostaviti sistem izobraževanja za vse, ne glede na družinske dohodke in okoliščine, iz katerih prihajajo posamezniki (Rawls 2011, 69, 80),
- družba mora vsem državljanom zagotoviti zadostna proizvodna sredstva nad produktivnim premoženjem, kar se lahko zagotovi z družbenim ali razpršenim zasebnim lastništvom zaposlenih (Rawls 2011, 182),
- družba mora državljanom zagotoviti vsenamenska sredstva oziroma primarne dobrine (Rawls 2011, 196),
- družba mora poskrbeti za splošen dostop do dela (Rawls 2011, 229),
- družba mora vsem državljanom zagotoviti in zadovoljiti potrebe po medicinski in zdravstveni oskrbi, ki nastanejo zaradi bolezni in nezgod. Družba mora tako zagotoviti najmanj osnovno zdravstveno varstvo za vse,
- družba mora ohranjati aktivno in učinkovito delovno silo,

- družba mora vzgajati in primerno izobraževati otroke (zdi se, da Rawls napreljuje k izobraževanju otrok glede temeljnih državnih in ustavnih pravic),
- družba mora poskrbeti za upokojence (Rawls 2011, 220, 223, 226).

Pri tem gre dodati, da gre pri dobrinah in storitvah, ki jih državljani lahko prejmejo za dve vrsti le-teh: prvič, za ex ante dobrine in storitve, ki jih v izhodišču enako prejmejo vsi (npr. brezplačno šolanje) in drugič, za ex post dobrine in storitve, ki jih posamezniki prejmejo glede na različne posledične kontingence (npr. glede na bolezni in nezgode). Ta razlika med ex ante in ex post je konceptualno skladna z razlikovanjem med začetnimi priložnostmi in kasnejšimi korekcijami zaradi nesreč oziroma nepredvidenih kontingenc (Atkinson 2015, 10). Ko je načelu enakih možnosti ter predhodno tudi načelu enakih temeljnih pravic in svoboščin zadoščeno, pa moramo po Rawlsu poskrbeti tudi za pošteno razdelitev dohodkov in premoženja, ki je glede na izhodiščni problem, ki sem ga v disertaciji uvodoma izpostavil, velikega pomena. Po Rawlsu bi bilo namreč, kot ugotavlja tudi Will Kymlicka, nepravično, da bi nekdo na primer pod poštenimi pogoji enakih možnosti in zagotavljanjem temeljnih pravic in svoboščin mesečno zaslužil 100000 Eur, nekdo pa stokrat manj (Kymlicka 2015, 97). Po Anthonyju Atkinsonu na nak način govorimo o neenakosti rezultatov (ex post) potem, ko je enkrat zagotovljena enakost možnosti (ex ante) (Atkinson 2015, 10).

Na tej podlagi Rawls vpelje njegovo najbolj znano in inovativno distributivno načelo v ožjem smislu, t. i. načelo razlike. Pri načelu razlike gre za to, da so neenakosti v dohodku in premoženju dopuščene, a le pod pogojem, ko le-te koristijo tudi tistim, ki so v najslabšem položaju. Čeprav načelo razlike uporablja idejo o maksimiranju pričakovanj tistih v najslabšem položaju, pa je v globljem smislu načelo vzajemnosti in recipročnosti (Rawls 2011, 87, 93), ki od družbe ne terja stalne gospodarske rasti (Rawls 2011, 93, 206). V Rawlsovi teorji pravičnosti, kot smo že omenili pri ena-

kih možnostih, so neenakosti v dohodku dopuščene. Z različnimi plačami je namreč možno proizvesti več (Rawls 2011, 91). Rawlsova teorija pravičnosti tako ni absolutno egalitarna teorija v smislu, da morajo biti vse primarne dobrine, kamor spadajo tudi dohodki in premoženje, razdeljene enako. Ravno nasprotno: primarne dobrine, predvsem tu misli na dohodek in premoženje, so lahko razdeljene različno, vendar samo v primeru, ko razlike koristijo tudi tistim v najslabšem položaju.

Po drugi strani so tako tisti, ki so v naravni loteriji na boljšem, po Rawlsu na nek način dolžni pomagati tistim, ki so v (naj)slabšem položaju. V najslabšem položaju bi se lahko namreč znašli tudi tisti, ki so v tem trenutku na boljšem. V kolikor se le-ti postavijo izza tančice nevednosti, torej v izhodišči položaj, v katerem ne vedo, kje v družbi bodo potencialno pristali oziroma kakšna mesta in vloge bodo v družbi zasedali, bi se racionalno in umno verjetno z načelom razlike, kot tudi z načelom enakih možnosti ter načelom glede enakih temeljnih pravic in svoboščin, strinjali prav vsi. Torej naravnih neenakosti (predvsem talentov) po Rawlsu ni potrebno odpraviti ali jih poskušati izenačevati. Kot ugotavlja Niccola Matteuci, je po Rawlsu potrebno zaščititi predvsem tiste, ki jih je prizadejal »veliki srečelov usode.« (Matteucci 1999, 369). Pri tem gre dodati, da načelo razlike ne kaznuje sposobnejših, zato ker imajo večjo srečo in so bolj obdarjeni po naravi, kljub temu da si tega niso izbrali ali zaslužili (Rawls 2011, 205).

Temeljna struktura družbe ljudi ne nagrajuje zaradi nezasluženih razlik v obdarjenosti, ampak zaradi tega, ker te predispozicije uporabljajo in s tem prispevajo k dobremu tudi drugih, predvsem tistih v najslabšem položaju, ne le lastnem (Rawls 2011, 105, 107, 163). Ne gre namreč spregledati, da so naravne obdarjenosti zgolj potencial posameznika, ki je odvisen od družbenih okoliščin (družine, okolja, v katerem živi, družbe, možnosti za usposabljanje, izobraževanje, potencialno zdravljenje itn.) in od osebne pripravljenosti

oziroma angažiranosti (zaslužnosti), da predispozicije racionalno uporabljajo oziroma izkoristijo. Na tej podlagi bi lahko po eni strani rekli, da si glede na vloženi trud in delo posameznik zasluži oziroma lahko lasti vse posledične rezultate in uspehe, po drugi pa ne, saj mu je določena skupnost ali država s pripadajočimi institucijami in storitvami omogočila razvoj svojih predispozicij oziroma talentov. Še posebej pa gre dodati, da posameznik ni zaslužen na podlagi svojih talentov in zaslužnosti izrabljati oziroma kopičiti presežno vrednost na podlagi dela ostalih zaposlenih v podjetju.

V ekonomskem smislu so tako v dobro urejeni družbi, ki zagotavlja pošteno vrednost temeljnih pravic in svoboščin ter enake možnosti, v najslabšem položaju tisti, ki pripadajo dohodkovnemu razredu z najnižjimi dohodki in premoženjem (Rawls 2011, 86, 93). Državljani namreč v dobro urejeni družbi sodelujejo in so udeleženi v produkcijskem procesu ustvarjanja bogastva. Torej, ko je prvemu načelu in prvemu delu drugega načela pravičnosti zadoščeno, je potrebno pri razdelitvi na novo ustvarjenega bogastva upoštevati naše naravne talente, našo pripravljenost razvijanja le-teh in tudi zaslužnost. Glede na Rawlsovo načelo razlike tako v najslabšem položaju niso tisti, ki so v naravni loteriji ostali praznih rok in so brez sreče, ampak tisti, ki so tako kot vsi ostali sposobni čuta za pravičnost, občutka za lastno dobro, sposobni za delo tako kot drugi (čeprav zasedajo različna mesta v družbi, ki so tudi različno plačana) in konec koncev upravičeni do recipročnosti (torej tisti, ki so sodelovali pri pri proizvajanju družbenih sredstev, do katerih legitimno postavljajo svoje zahteve) (Rawls 2011, 182).

Zavedati se je namreč potrebno, da Rawls pri vprašanju razdelitve dohodkov zavrača alokativno pravičnost v smislu, da bi dohodke razdeljevali tudi tistim, ki v produkcijski proces niso vključeni. Po njegovem prepričanju si dobro urejena družba prizadeva, da bi bilo čimvečje število ljudi vključenih v delovna razmerja. Na nek način in do določene mere bi lahko rekli, da gre pri razdelitvi

skupno ustvarjenega za upoštevanje znanega socialističnega načela: »Kdor ne dela, naj ne jé.« (Lenin 1972, 85) Da je do določene mere res tako, dokazuje tudi to, da Rawls zavrača univerzalni temeljni dohodek. Kot pravi: »Nekateri pojmi minimuma so nezdružljivi s tem načelom; takšen je denimo dobro znani pojem minimuma kot družbene dividende, opredeljene kot približek enakega deleža družbenega proizvoda, ki po potrebi dopušča neenakosti, neizogibne pri upravljanju sodobne družbe. Načelo koristi, pa tudi pravičnost kot poštenost, ta pojem zavračata.« (Rawls 2011, 168).

Seveda pa se gre na tem mestu vprašati, kaj je s tistimi posamezniki, ki niso udeleženi v produkcijski proces oziroma družbeno proizvajanje dobrin in storitev, ali so iz njega izvzeti? Rawls pravi, da je potrebno tistim, ki so ostali praznih rok, pomagati oziroma nuditi minimalne družbene dobrine, ter jih z najrazličnejšimi politikami zaposlovanja poskušati vključiti v proizvodni proces, a ne pod prisilo. S tem pa Rawls na nek način daje legitimno osnovo za izvajanje socialnih politik, predvsem v smislu vzpostavitve zavodov za zaposlovanje, ki pomagajo izključenim pridobiti ustrezno delo, različnih nadomestil za brezposelnost in socialnih pomoči, ki bi kot že rečeno morale vsebovati najmanj dostojen minimum, ki zagotavlja najosnovnejše človeške potrebe. Rawls namreč upa, da bo v alternativni politični ureditvi liberalnega socializma ali lastniške demokracije takšnih posameznikov, ki bi bili odvisni od socialnih podpor (kot je to značilno za kapitalizem blaginje, še bolj pa za (neo)liberalni kapitalizem) čim manj oziroma da družbeno dno ne bo obstajalo (Rawls 2011, 182).

Rawls tako, poleg izobraževalnih in zdravstvenih storitev, ki jih mora zagotovljati družba oziroma država, pravi, da je potrebno poskrbeti tudi za tiste, ki so izločeni iz produkcijskega procesa, pa tudi za upokojence (Rawls 2011, 222). Da je načelu razlike lahko dejansko zagotovoljeno, pa je po Rawlsu mogoče doseči z naslednjimi (institucionalnimi) ukrepi oziroma politikami:

- družbeno ali razpršeno lastnino nad produkcijskimi sredstvi,
- (so)upravljanjem podjetja s strani zaposlenih,
- progresivnim davkom na premoženje in dohodek, ki ni namenjen zbiranju sredstev za vlade, ampak zgolj preprečevanju kopičenja premoženja – kdo in kako naj bi to izvedel, Rawls ne pove. Kar doda, je zgolj to, da progresivna obdavčitev dohodka morda sploh ne bi bila potrebna,
- nižanjem ali višanjem ravni dohodka, ki je oproščen proporcionalnega davka na dohodek. Rawls namreč meni, da bi ob spremenjeni strukturi političnoekonomske ureditve v smislu načina produkcije, bili dohodki že v izhodišču pravičneje razporejeni,
- progresivnim davkom glede zapuščanja in dedovanja na prejemnikovi strani. To pomeni, da ni potrebno obdavčiti ali omejiti skupne količine premoženje umrlega, ampak obdavčiti posameznika, ki zapuščino prejme, glede na vrednost prejetega in glede na dedni red,
- proporcionalnim davkom na potrošnjo, ki bi zamenjal davek na dohodek. Potrošnike bi se tako obdavčilo glede na to, koliko uporabljajo proizvedene dobrine in storitve.
- zagotavljanjem ustavnega družbenega minimuma, ki pokriva vsaj temeljne človeške potrebe (Rawls 2011, 208–209).

Glede na povedano lahko glede drugega načela pravičnosti rečemo, da mora pravična družbenopolitična ureditev zagotavljati javno šolstvo, javno zdravstvo in javni sistem socialne varnosti, prisegati na enakost ekonomskih priložnosti ter zagotavljati minimalni družbeni standard pod katerim državljani ne bodo prisiljeni živeti (Palmer 1995, 428). Ozadnje institucije političnoekonomske ureditve morajo tako skrbeti za dovolj enakomerno porazdelitev lastnine in premoženja skozi čas, zato da se ohranja pošteno vrednost političnih svoboščin in poštene enakosti možnosti. To državne institucije počno s pomočjo zakonov, ki urejajo dedovanje in zapuščanje, ter davkov (Rawls 2011, 77).

Rawlsova alternativna političnoekonomska ureditev se tako primarno zavzema predvsem za zmanjšanje neenakosti v začetni razdelitvi lastnine in premoženja, za večjo izenačitev enakih možnosti glede naložb v človeški kapital oziroma večjo enakost v obdarjenosti z veščinami ex ante. Vse omenjeno pa nedvoumno zahteva spremembe tako na državnooblastni ravni kot predvsem na področju gospodarstva. Rawlsova lastniška demokracija ali liberalni socializem kot alternativni političnoekonomski ureditvi tako nekoliko manj poudarjata posledične ex post prerazdeljevalne ukrepe, čeprav po drugi strani do določene mere ne spregledata kritičnih opazk Krousa, McPhersona in Atkinsona, ki opozarjajo, da lahko tudi v alternativni političnoekonomski ureditvi čez določen čas pride do ponovnega kopičenja bogastva in nezasluženih razlik v prihodkih zaradi: a) različnih naravnih talentov, b) različnih potreb, c) naravnih zapostavljenosti in č) nesrečnih okoliščin (Krous in McPherson 1988, 94; Atkinson 2015, 10–11).

V tem smislu se Rawlsu pogosto očita, da ne specificira dovoljenega razpona dohodkovnih razmerij; kot možne dopolnitve se navajajo tudi ciljani okoljski davki, luksuzni davek in namenska obdavčitev dobička za stabilizacijo ciklov in preprečevanje koncentracije (Piketty 2014; Atkinson 2015). Pomanjkljivost Rawlsovih predlogov gre tako zaznati predvsem pri izogibanju do opredelitve razpona dohodkovnih razlik in opredelitvi določenih davščin, ki jih ne omenja. Mislim predvsem na davek na dobiček podjetij, ki bi lahko predstavljal solidarnostni davek za podjetja v krizi, davek na luksuz, davek na onesnaževanje okolja pravnim osebam glede na njihovo dejavnost in morebiten solidarnostni davek, ki bi zamenjal davek na dohodek in bi se ga zbiralo v poseben javni in javnosti dostopen fond. Na njihovi podlagi bi se namreč lahko poskrbelo za tiste, ki so iz produkcijskega procesa ne po svoji krivdi ali odločitvi stalno ali začasno izvzeti.

Poleg tega, ko govorimo o Rawlsovi teoriji pravičnosti, njenih načelih in idejah glede temeljne institucionalne strukture oziroma

ureditve, ne gre spregledati, da Rawls nikjer ne opredeli nalog in funkcij državne oblasti, niti natančneje ne razdela političnega kot tudi ne ekonomskega sistema temelječega na soupravljanju in solastništvu producentov. Na nek način poda »zgolj« normativna načela oziroma usmeritve, po katerih naj bi sodobne demokratične družbe in ureditve delovale ter dokaj skope predloge glede politik, kar prizna tudi sam (Rawls 2011, 177). Eno je namreč opredeliti, kaj naj bi bilo pravično oziroma do česa so državljani upravičeni, kar je vsekakor izjemen doprinos Rawlsa, nekaj povsem drugega pa je takšno političnoekonomsko ureditev tudi osnovati in utemeljiti. Ta naloga primarno tudi ni bila v domeni Rawlsa, še posebej, ker se, kot pravi tudi sam, ukvarja predvsem z vprašanjem prava v smislu, ali so institucije glede na načela pravičnosti znotraj ureditve pravične ali ne (Rawls 2011, 178-179). Ne glede na to pa je jasno, da idejnih institucionalnih prepostavk in normativnih načel pravičnosti ne zadovoljujejo naslednje političnoekonomske ureditve, ki jih zavrne tudi sam, a se jih konkretneje kritično analitično ne loteva:

- državni socializem s komandnim gospodarstvom,
- kapitalizem blaginje,
- leissez-faire kapitalizem.

V naslednjem poglavju vse tri ureditve podrobneje predstavimo, definiramo ter kritično analiziramo. S tem poskušamo premisliti naslednje vprašanje, in sicer: Katere političnoekonomske ureditve ne ustrezajo načelom pravičnosti glede na njihovo delovanje oziroma institucionalno zasnovo (v smislu načina produkcije, razdelitve in menjave) ter glede na delovanje in naloge državne oblasti v razmerju do sociale in gospodarstva in zakaj ne?

Glede etatizma tako poskušamo pokazati predvsem na dve stvari: prvič, na hude nepravičnosti, ki jih je omenjena ureditev omogočala, in drugič, na izkrivljeno interpretacijo socialistično-marksistične ideologije. S kritično analizo kapitalizma blaginje pa poskušamo pokazati na tri stvari: prvič, da kapitalizem blaginje

dopušča velike premoženjske neenakosti, drugič, da kapitalizem blaginje tako za socialiste, kot liberalne egalitarce in neoliberalce ne predstavlja pravične in učinkovite političnoekonomske ureditve in tretjič, da ima kapitalizem blaginje globje strukturne probleme, v katere se zapleta državna oblast v odnosu do kapitalističnega gospodarstva. S kritično analizo (neo)liberalnega kapitalizma pa poskušam pokazati predvsem na to, da le-ta s svojo zasnovo političnoekonomske ureditve ter delovanjem državne oblasti v razmerju do sociale in gospodarstva, ustvarja pogoje za izjemno velike ekonomske, politične in socialne razlike, ki smo jih predstavili in kritično analizirali v tretjem poglavju. Rawlsovo drugo načelo tako deluje kot normativni test: če institucionalna zasnova sistematično poglablja neenakosti, ki ne koristijo tistim v najslabšem položaju, je takšna ureditev v neskladju s pravičnostjo kot poštenostjo (Rawls, 2011).

Sklep

Vprašanje, zakaj danes potrebujemo Rawlsa, nas vrača k temeljnemu izzivu sodobnih družb: kako oblikovati pravičen politični in ekonomski red v razmerah poglabljajočih se neenakosti, koncentracije moči in erozije zaupanja v demokratične institucije. Rawlsova reformulirana teorija politične pravičnosti ponuja enega najprepričljivejših odgovorov na ta izziv, saj jasno združi svobodo, enakost in solidarnost v koherentno normativno celoto. Njegova načela – enake temeljne svoboščine, poštena enakost možnosti in načelo razlike – predstavljajo merilo, po katerem lahko presojamo obstoječe družbene ureditve in njihove institucionalne aranžmaje.

V tem smislu Rawls ostaja aktualen, ker opozarja, da demokracija sama po sebi še ni zagotovilo pravičnosti, temveč mora biti vselej podvržena etičnemu merilu poštenosti. Njegova teorija pokaže, da je mogoče politični liberalizem združiti z ekonomsko pravičnostjo, s čimer preseže omejitve kapitalistične države blaginje in odpira

prostor za institucionalne alternative, kot sta lastniška demokracija in liberalni socializem. Prav v tem preseganju tradicionalnih modelov se skriva največja moč njegove teorije: ponuja vizijo družbe, ki združuje politične pravice in svoboščine z ekonomsko pravičnostjo ter s tem omogoča novo razumevanje legitimnosti.

Hkrati pa kritična recepcija Rawlsa razkriva, da teorija ni brez omejitev. Različne kritike – od libertarnih in komunitarnih do feminističnih in globalnih – opozarjajo, da Rawlsovo delo ne odgovarja na vsa vprašanja, še posebej pa se ne spušča v podrobno razčlembo konkretnih političnoekonomskih ureditev. Toda ravno v tem se pokaže plodnost njegovega pristopa: Rawls ne ponudi dokončnih modelov, temveč postavi normativno merilo, s katerim jih je mogoče presojati in razvijati.

Na tej podlagi postane jasno, da obstoječi modeli družbene in političnoekonomske ureditve – etatizem, kapitalizem blaginje in neoliberalizem – ne zmorejo zadostiti zahtevam politične pravičnosti, kot jih je zastavil Rawls. Čeprav teh ureditev sam nikoli ni sistematično razdelal, čeprav jih je zavrnil, njegova teorija omogoča njihovo kritično presojo. Prav zato se v naslednjem poglavju osredotočam na razloge za njihove zlome, ki so razgalili notranje protislovnosti v razmerju med državno oblastjo, gospodarstvom in socialo.

Trije zlomi: etatizem, kapitalizem blaginje in (neo)liberalni kapitalizem

Etatizem oziroma »državni socializem«

Z izrazom etatizem imamo v mislih družbenopolitično in predvsem politično-ekonomsko ureditev, v kateri vladajoči sloji navidezno zastopajo temeljne ideje socialistične doktrine – ukinitev privatnega lastništva nad proizvodnimi sredstvi in emancipacijo zatiranih razredov – hkrati pa revidirajo klasični socialistični pogled na vlogo in funkcije državne oblasti ter na pogoje možnosti implementacije socializma. V zgodovini socializma je država razumljena dvojno: na eni strani ekonomistično, v smislu, da ekonomska baza bistveno določa politično nadzidavo, na drugi kot aparat prisile oziroma orodje vladajočega kapitalističnega razreda (Heinrich 2013, 220; Horvat 1984, 32). Znotraj socialistične tradicije je zato prisotna izrazita protielitistična usmeritev, ki zavrača koncentracijo oblasti v rokah manjšine (Bibič 1977, V). Marx in Engels to protielitistično jedro socialistične teorije ubesedita v *Komunističnem manifestu:* »Politična oblast v pravem pomenu besede je organizirana oblast enega razreda za zatiranje drugega. Ko se bo proletariat v boju proti buržoaziji nujno združil v razred, se z revolucijo postavil za vladajoči razred in kot vladajoči razred nasilno odpravil stara produkcijska razmerja, bo s temi produkcijskimi razmerji odpravil eksistenčne pogoje razrednega nasprotja, razredov nasploh, in s tem svoje lastno gospostvo kot razreda« (Marx in Engels 2009, 123).

V tem smislu je bistvo socialistične misli v emancipaciji množic in v odpravi njihove odvisnosti od gospostva buržoazije. Rosa Luxemburg to formulira kot prehod, v katerem »velika množica delovnih ljudi neha biti vladana množica, temveč sama živi vse politično in gospodarsko življenje in ga vodi po zavestni, svobodni samoodločitvi« (Luxemburg 1977, 827). Za Luxemburg je odločilno, da proletarska množica ne prevzame le najvišjih organov oblasti, temveč tudi vse lokalne organe, da zamenja buržoazne institucije z delavskimi in vojaškimi sveti ter prevzame nadzor nad vsemi funkcijami države, ki jih meri po lastnih razrednih koristih in v skladu s socialističnimi nalogami (Luxemburg 1977, 827–828). Engels ob tem zahteva popolno samoupravo v pokrajinah, okrajih in občinah preko uradnikov, izvoljenih s splošno volilno pravico (Engels 1975, 603). Richard Rorty je kasneje poudaril, da bo oblast po revoluciji prevzel »krepostni in razsvetljeni proletariat«, ki jo bo naposled tudi odpravil (Rorty 1998, 950). Osnovna teza je torej, da socialistični red nadomesti liberalno parlamentarno demokracijo, pri čemer svoboda vsakega posameznika postane predpogoj za svobodo vseh, s čimer se odpravi izkoriščanje človeka po človeku.

Razvoj socializma kot teorije je povezan z industrializacijo od sredine 18. stoletja dalje. Socializem se je sprva oblikoval kot filozofsko-etični miselni sistem, ki je nasprotoval individualizmu in utemeljeval kolektivizem, šele kasneje pa se je osredotočil na kritiko kapitalizma. Marx je temu horizontu dodal izdelano ekonomsko teorijo in socializem umestil v vseobsegajoč zgodovinski kontekst. Njegovi osnovni postulati so postali skupni imenovalec skoraj vseh socialističnih smeri. Od Marxa naprej je bil socializem usmerjen v spopad s kapitalizmom – bodisi z namenom, da ga popravi in počloveči, kot pri Bernsteinu, bodisi da ga poruši, kot pri Luxemburgovi, ki je videla revolucijo kot zgodovinsko nujnost (Bibič 1977, IX; Giddens 2000, 12–13). Marxova teza je bila, da kapitalizem, če ga prepustimo lastnim metodam, vodi v gospodarsko neučinkovitost, družbeno razdiralnost in dolgoročno nevzdržnost. Kapitalizem

naj bi se samouničil zaradi svojih notranjih protislovij, obubožani delavci pa bi ga prej ali slej zrušili z revolucijo. Temelj revolucije naj bi bil ekonomski, ne moralni (Kymlicka 2005, 245). Po Marxu bi začetni socializem pomenil fazo, v kateri vsak dela po svojih zmožnostih in prejema glede na količino opravljenega dela (Berend 2013, 150), zatem pa naj bi sledil komunizem kot višja faza družbenega razvoja, v kateri načelo »vsak prispeva po sposobnostih, prejema po potrebah« postane temeljno vodilo (Marx 1968, 494). Marx je ob tem zavračal buržoazne ideje o enakih pravicah in pravični razdelitvi, ki jih je označil za »zastarele fraze«, hkrati pa je priznaval, da so te pomanjkljivosti neizogibne v prvi fazi komunistične družbe – v socializmu kot tranziciji iz kapitalizma v komunizem (Marx 1968, 493–494; Kymlicka 2005, 247).

Komunistični manifest iz leta 1848 je ponudil jasen program ukrepov, ki naj bi v prvi fazi socialistične transformacije omogočili razgradnjo razrednih struktur. Državna oblast naj bi se uporabila za vrsto ukrepov, ki so danes klasični: odpravo oziroma omejitev pravice do dedovanja, progresivno obdavčitev kot instrument prerazdelitve, zaplembo lastnine emigrantov in upornikov kot orodje proti kontrarevolucionarnim silam, centralizacijo transportnega sistema in kredita v državnih rokah (narodna banka z državnim kapitalom in monopolom), ekspropriacijo zemljiške lastnine ter usmeritev zemljiške rente v državne izdatke, povečanje nacionalne industrije in instrumentov produkcije, združitev kmetijstva z industrijo in postopno odpravo nasprotja med mestom in podeželjem, odpravo otroškega dela, povezavo vzgoje z materialno produkcijo ter javno in brezplačno vzgojo vseh otrok (Marx in Engels 2009, 122–123). Vsi ti ukrepi imajo emancipatorno intenco, saj ciljajo na odpravo temeljnih pogojev reprodukcije razrednega gospostva.

A prav v teh programskih točkah se je odprla možnost poznejših izkrivljenih interpretacij. V etatizmu je bila emancipatorna vsebina socialističnih idej nadomeščena z nasprotno ideologijo,

ki, kot zapiše Dolar, »ni v ničemer podobna asociaciji, v kateri je svoboden razvoj slehernega pogoj za svoboden razvoj vseh, ki ga je obetal Manifest« (Dolar 2012, 11). Socializem v etatistični obliki ni več razumljen kot brezrazredna družba, v kateri posamezniki razvijajo lastne sposobnosti in kjer je prisila zamenjana z družbeno odgovornostjo, temveč kot režim državne lastnine, centralnega planiranja in enopartijske vladavine (Horvat 1984). Družbena raznolikost je zanikana, različna prepričanja in mnenja zavrnjena, središče vsega družbenega dogajanja pa prevzame močna, centralizirana avtoritarna oblast, ki si monopolizira politično, ekonomsko in ideološko moč (Lefort 1999, 17–18). Lefort upravičeno poudarja: »Pojavi se partija, ki se predstavlja kot povsem drugačnega izvora kot tradicionalne stranke, kot nosilka aspiracij celotnega ljudstva in varuhinja legitimnosti, ki jo postavlja nad zakone; uničujoč vse nasprotnike, se polasti oblasti; nova oblast ni odgovorna nikomur, izmakne se slehernemu zakonskemu nadzoru« (Lefort 1999, 17).

Prelomno vlogo pri transformaciji socialističnih idej v etatistične strukture ima Lenin, ki reinterpretira Marxov program in ga prilagodi razmeram zaostalosti ruske družbe. Pri Leninu imamo v mislih predvsem njegov poudarek, da mora družba in država najstrožje nadzirati delovno storitev in mero potrošnje. Kontrola se mora po njegovem začeti z ekspropriacijo kapitalistov in z delavsko kontrolo nad kapitalisti, pri čemer pa nadzor ne sme biti v rokah birokratov, temveč »države oboroženih delavcev« (Lenin 1972, 87). V realnosti pa je prav to nalogo prevzela partija, ki se je postavila nad družbo in si monopolizirala proizvodnjo, razdelitev in potrošnjo. Wright opozarja, da so bile vse ključne ekonomske in socialne funkcije prepuščene izključnemu nadzoru državne oblasti (Wright 2011, 103). Lenin je bil obenem prepričan, da »višje faze komunizma« ni mogoče »uvesti« z odlokom; proces odmiranja države je dolg, odvisen od razvoja komunizma v višji fazi in časovno povsem nepredvidljiv (Lenin 1972, 86–88). Kljub temu je v svojem poznem pisanju zapiše, da mora biti oblast zasnovana na nasilju in

z ničimer omejena (Lenin 1929, v: Horvat 1984, 36). S tem si je odprl pot do odkritega etatizma – mešanice tradicionalnega socializma in avtoritarne države (Horvat 1984, 33).

Leninova reinterpretacija Marxove teorije je pomenila utemeljitev novega razmerja med partijo in družbo. Manifest, ki je prvotno predvideval zaton države po prevzemu oblasti s strani proletariata, je bil prebran na način, da je partija postala nosilka revolucionarne legitimnosti in hkrati nadomestek proletariata. Tako je v teoriji utemeljena ideja, da bo država v imenu ljudstva delovala kot prehodna tvorba, v praksi pa se je ta tvorba institucionalizirala kot trajen aparat oblasti, ki ga je vodila partija.

Po Leninovi smrti je logiko ekspanzivne državne moči prevzel Stalin, ki je proces centralizacije pripeljal do skrajnosti. Stalinova vladavina je bila utemeljena na terorju, kolektivizaciji in prisilni industrializaciji. Ivan Berend povzema: »Z likvidacijo kulakov kot razreda so dejansko pobili okoli 10 milijonov ljudi. Še več pa jih je pregnal s podeželja in jih vključil v velike investicijske industrijske projekte. Sovjetska zveza je postala despotska policijska država in pod okriljem diktature in strahovlade se je začela kolektivizacija v kmetijstvu in 'ultraindustrializacija'« (Berend 2013, 160).

Stalinistična modernizacija je temeljila na izjemno nasilnem razrednem boju. Politika prisilne planske industrializacije je bila v imenu razsvetljenskega napredka preoblikovana v zgodovinsko najbolj neusmiljeno diktaturo modernizacije. Berend opozarja, da je šlo za rojstvo prvega netržnega gospodarstva na svetu, v katerem sta bili kmetijstvo in prebivalstvo sistematično izčrpana, centralno planiranje pa je prevzelo funkcijo absolutne koordinate ekonomskega življenja (Berend 2013, 162). Ekonomski nacionalizem je v najskrajnejši obliki določal vse sfere življenja in instrumentaliziral družbene vire za gradnjo vojaške in industrijske moči.

John Rawls je to ureditev poimenoval »državni socializem s komandnim gospodarstvom«, v katerem enostrankarska oblast krši temeljne pravice in svoboščine, poštena vrednost teh svoboščin je zatrta, gospodarstvo pa je centralno usmerjano brez demokratičnih postopkov in svobodnih trgov (Rawls 2011, 178–180). Takšna ureditev ne izpolnjuje niti minimalnih pogojev pravične družbe, saj zanika prvo načelo pravičnosti – enakost svoboščin – in krši drugi del drugega načela, ki predvideva koristi za najmanj privilegirane.

Poleg Rawlsa so na problem opozarjali tudi številni marksistični teoretiki. Nicos Poulantzas je poudaril, da v etatizmu ni politične demokracije, formalne pravice in svoboščine posameznika pa so sistematično poteptane (Poulantzas 1981, 209). Claude Lefort je analiziral proces identifikacije, v katerem proletariat postane identičen z ljudstvom, partija s proletariatom, politbiro in egokrat pa s partijo (Lefort 1999, 18). S tem se legitimnost oblasti iz civilne družbe prenese v partijo, partija pa se postavi nad zakone in postane neodgovorna kakršnemukoli nadzoru. Kot zapiše Lefort: »Pojavi se partija, ki se predstavlja kot povsem drugačnega izvora kot tradicionalne stranke, kot nosilka aspiracij celotnega ljudstva in varuhinja legitimnosti, ki jo postavlja nad zakone; uničujoč vse nasprotnike, se polasti oblasti; nova oblast ni odgovorna nikomur, izmakne se slehernemu zakonskemu nadzoru« (Lefort 1999, 17).

Ta totalitarna dinamika je imela konkretne institucionalne posledice: formalni postopki izbora so bili opuščeni, kadrovanje je potekalo od zgoraj navzdol, birokratski aparat je prevladoval nad izbranimi telesi, vse institucije – izobraževalne, socialne, vojaške, kulturne, religiozne – so bile podrejene partiji, vse samostojne politične iniciative, gibanja in stranke so bile prepovedane, mediji pa podvrženi preventivni cenzuri (Brus 1977, 183). V takšnem kontekstu ni šlo več za tranzicijsko obliko socializma, temveč za popolno totalizacijo države in družbe, kjer je bila moč skoncentrirana v rokah peščice.

Osnovne politično-ekonomske predpostavke etatizma, ki jih je ta ureditev črpala iz marksistične misli, so bile štiri: prvič, kritika privatnega lastništva, ki je pripeljala do podružbljenja vseh proizvodnih sredstev, pri čemer je vlogo lastnika in upravljalca v celoti prevzela država, strogo usmerjana s strani partije; drugič, kritika trga, ki je vodila v uvedbo centralnega planiranja, kjer cene niso temeljile na ponudbi in povpraševanju, temveč jih je določala centralna oblast in jih spreminjala po volji partije (Horvat 1984, 33; Berend 2013, 172); tretjič, nasilni prehod iz liberalnega kapitalizma v avtoritarni državni socializem; četrtič, absolutizacija kolektivizma in zavračanje individualizma, pri čemer se je vsak posameznik moral podrediti obči volji, ki jo je utelešala partija.

V tem smislu lahko s Courtoisom zapišemo, da je »komunizem iz mesa in krvi uvedel obsežno zatiranje, ki je doseglo vrhunec z vladavino terorja pod pokroviteljstvom države« (Courtois 1999, 2). Totalitarna logika etatizma je bila najbolj vidna v Sovjetski zvezi, ki je s pomočjo montiranih procesov, tajne policije in lokalnih egokratov razkrila okrutnost stalinistične diktature (Berend 2013, 167).

Etatizem je bil v praksi najbolj značilen za Sovjetsko zvezo od oktobrske revolucije leta 1917 do padca vzhodnega bloka leta 1991. V tem obdobju je vera v državni socializem doživela svojo najprej revolucionarno, nato institucionalno in nazadnje tudi propadlo fazo. Ob padcu berlinskega zidu in razpadu Sovjetske zveze je bila vera v etatistični model dokončno omajana, saj se je pokazalo, da centralno planiranje in enostrankarska ureditev ne moreta vzdrževati legitimnosti niti ekonomske vitalnosti sistema. Nihče več danes resno ne zagovarja družbenopolitične ureditve, v kateri bi ena sama partija s pomočjo centralnega planiranja urejala vsa področja družbenega, ekonomskega in političnega življenja.

Pri tem je pomembno poudariti, da Sovjetska zveza nikoli ni imela izpolnjenih treh bistvenih pogojev, ki jih je Marx implicitno štel za nujne za implementacijo socializma: razvite industrije, pi-

smenega prebivalstva in demokratične tradicije (Polanyi 2008, 341; prim. Berend 2013, 151, 159). Lenin, Trocki in Stalin so prostovoljno zavrnili Marxovo prepričanje, da zmaga proletarske revolucije in razvoj socializma nista mogoča v zaostalih državah, temveč le v razvitih industrijskih družbah. Prav zaradi odsotnosti teh pogojev je sovjetska pot k socializmu postala prostor voluntarističnih interpretacij, v katerih je bila teorija radikalno prilagojena realnosti, ta pa je s svojo zaostalostjo dodatno legitimirala avtoritarnost in prisilo.

Že Engels je opozoril, da socialdemokratični program nima nič skupnega z državnim socializmom, ki državo postavlja na mesto zasebnega podjetnika, saj takšna ureditev združuje politično zatiranje in ekonomsko izkoriščanje (Engels 1975, 597). Prav zaradi tega so številni socialisti, anarhisti in sindikalisti etatizem označili za državni kapitalizem: oblast je posedovala ves kapital, imela moč zaposlovanja in prisvajala presežno vrednost, tako kot kapitalisti. Toda Horvat je opozoril, da obstajajo ključne razlike: v etatizmu je gospodarstvo centralno administrativno planirano, socialna stratifikacija drugačna – brez zasebnega bogastva – in politični sistem utemeljen na obstoju komunistične partije. Kapitalizem, bodisi državni ali zasebni, dopušča obstoj kapitalistov, etatizem pa jih odpravi (Horvat 1984, 49–52).

Thomas Piketty je k temu dodal, da Marx nikoli ni podrobno razdelal vprašanja, kako bi bila lahko zasnovana politična in ekonomska organizacija družbe brez zasebne lastnine. Normativnih predlogov o institucionalni arhitekturi prihodnje družbe ni ponudil, kar je ustvarilo prostor za voluntaristične interpretacije in legitimacijske praznine, ki so jih kasneje izpolnili Lenin, Stalin in drugi (Piketty 2015, 22). To pojasnjuje, zakaj je bila v praksi implementacija socializma pogosto odvisna od politične volje revolucionarnih elit in ne od strukturiranih mehanizmov družbene participacije.

Normativna presoja etatizma je danes jasna. Z vidika Rawlsa etatizem najintenzivneje krši obe načeli pravičnosti: prvo načelo

enakih temeljnih svoboščin in njihovo pošteno vrednost ter drugi del drugega načela, ki predvideva koristi za najmanj privilegirane (Rawls 2011, 178–180). Poulantzas ugotavlja, da v etatizmu politična demokracija ne obstaja in da so formalne pravice in svoboščine posameznika sistematično poteptane (Poulantzas 1981, 209). Keane opozarja, da socializma ne gre enačiti s centralizirano državno oblastjo; ponovno ga je treba premisliti z vidika lastninskih režimov, načinov produkcije, razdelitve in menjave ter ga povezati s pozitivnimi elementi političnega liberalizma – s političnimi in državljanskimi pravicami, svoboščinami ter institucionalnimi mehanizmi, ki preprečujejo totalitarne zdrse (Keane 1990, 52–53).

Igor Lukšič je poudaril, da sta komunizem in realni socializem groteskni izroditvi Marxove teorije in da se je treba otresti predsodka, da gre za neposredno izpeljavo Marxovih idej (Lukšič 2000, 20). Podobno Rorty ugotavlja, da so marksistični režimi Lenina, Stalina, Maa in Castra v resnici predstavljali izkrivljeno rabo marksizma, ne pa njegove uresničitve (Rorty 1998, 951). Te ugotovitve so pomembne, ker nas opozarjajo, da kritika etatizma ni kritika socializma kot takega, temveč kritika specifične zgodovinske transformacije, ki je socialistične ideje podredila avtoritarnemu modelu oblasti.

Slavoj Žižek pa je provokativno predlagal, da bi postmoderna levica potrebovala »dozo jakobinsko-leninistične paradigme«, ki bi temeljila na zaupanju v ljudstvo, političnem voluntarizmu, disciplinskem terorju in strogi egalitarni pravičnosti (Žižek 2012, 47). Toda tak program je z vidika Rawlsa nezdružljiv: disciplinski teror krši prvo načelo pravičnosti, stroga egalitarna izenačitev prihodkov pa krši drugi del drugega načela. Žižkova provokacija je dragocena kot opozorilo, a obenem potrjuje, da se normativna presoja etatizma giblje v smeri nedvoumnega zavračanja vsakršne oblike nasilne egalitarne nivelizacije in terorja kot političnega sredstva.

V sodobnem političnem mišljenju se tako uveljavlja spoznanje, da opustitev vere v etatizem ne pomeni opustitve države kot take.

Država s svojimi institucijami ostaja legitimni akter v urejanju politično-ekonomskih razmerij in v poseganju v sfero civilne družbe in gospodarstva, toda problem etatizma je totalizacija države, monopol partije in odsotnost pluralizma. Lekcija dvajsetega stoletja je, da brez temeljnih svoboščin, pluralizma in institucionalnih varovalk vsaka obljuba pravičnosti postane nevarna iluzija.

Sklepno imamo v mislih, da je etatizem iz obljube enakosti izločil svobodo in se zato izrodil v tiranijo. Ta zgodovinska izkušnja nas usmerja k premisleku o alternativah – kapitalizmu blaginje in neoliberalizmu –, ki sta skušala ponuditi odgovore na zlom etatizma, a sta ustvarila nova protislovja. Razprava o etatizmu zato ni le zgodovinska analiza preteklosti, temveč tudi opozorilo za prihodnost: brez svoboščin, brez pluralizma in brez demokratičnih varovalk vsaka oblika egalitarne utopije tvega, da se spremeni v totalitarno nočno moro.

Kapitalizem blaginje

Po moralnem, fizičnem in organizacijskem opustošenju, ki sta ga 1. in 2. svetovna vojna pustili za seboj, razkroju zaupanja v načela laissez-faire kapitalizma (Giddens 2000, 13; Rawls 2011, 178) in političnih ekscesih avtoritarnega etatizma je v zahodnih družbah – pod vplivom socialnodemokratskih, krščanskodemokratskih in socialnoliberalnih usmeritev – prišlo do oblikovanja povojnega družbenega konsenza (Marwick 1982, 109–110; Blair 2000, 31; Giddens 2000, 7; Gamble 2006, 36), razrednega kompromisa (Offe 1985, 134; Cohen 2011, 92; Harvey 2012, 17) in rojstva moderne socialne države (Rus 1990, 65; Lessenich 2015, 69). Vzpostavila se je družbenopolitična in političnoekonomska ureditev, ki jo lahko poimenujemo »kapitalizem blaginje« (Rawls, 2011, 178). Gre za obdobje visokega zaupanja v državno oblast in njene institucije (Held 1989, 211), ki je trajalo »trideset veličastnih let« (Piketty 2015, 23).

S politološkega vidika je prevladovala predstavniška demokracija skozi institucijo parlamenta; s političnoekonomskega vidika kapitalizem v obliki mešanega, intervencionističnega in reguliranega gospodarstva; s političnosociološkega pa družbena blaginja, ki se je izražala v razvejanih socialnih politikah in storitvah. Dodati je mogoče tudi pravnopolitični vidik, saj je prišlo do preobrata od negativnega k pozitivnemu pravnemu aparatu (Bobbio 1992, 270): od prvotno negativno formuliranih ciljev liberalne politike se je državna oblast usmerila k pozitivno oblikovanim ciljem socialne politike. Kapitalizem blaginje tako lahko opredelimo kot ureditev z vsemi političnimi, pravnimi, ekonomskimi, socialnimi in kulturnimi predpostavkami ter posledicami (Lessenich 2015, 33).

Za obdobje od konca 2. svetovne vojne do konca sedemdesetih let 20. stoletja je bila v večjem delu Evrope značilna prevlada socialnodemokratskih strank in njihov vpliv na oblikovanje politik. Pogosto so vladale tudi v koalicijah s krščanskodemokratskimi in socialnoliberalnimi usmeritvami. Socialno državo tako lahko opredelimo kot »socialnodemokratski eksperiment« (Bobbio 1992, 275), ter vmesno pot med liberalno-tržnim kapitalizmom in dogmatičnim komunizmom (Habermas 1985, 88; Offe 1985, 86–87; Held 1989, 212; Bell 1992, 237; Giddens 2000, 7; Meyer 2000, 61; Block 2008, 43; Merkel 2001, 406; Harvey 2011, 71; Berend 2013, 224, 242).

Pri tem velja izpostaviti zasuk liberalizma po letu 1930. Liberalizem se je začel zanašati na državno oblast in njene institucije: namesto zasebnega prostovoljnega dogovarjanja in naravne svobode sta postali ključni načeli blaginja in enakost. V tem okviru je podprl državni intervencionizem, proti kateremu se je nekoč boril klasični liberalizem poznega 18. in zgodnjega 19. stoletja (Friedman 2011, 4–5). Po drugi strani pa je socialna demokracija v svojo politično filozofijo vključila ključne elemente liberalizma – liberalni politični sistem, načela odprtosti, pluralizma, tolerance, svobodnega trga in zasebne lastnine nad produkcijskimi sredstvi, dopolnjene

z družbeno odgovornostjo in nadzorom (Meyer 2000, 58–59). To je socialnodemokratska doktrina poskušala uresničiti predvsem z uvedbo progresivnega davka na dohodek in dediščino (Piketty 2015, 643). S tem se je distancirala od socializma in marksizma: zavrgla je dogmatizem in se usmerila v z vrednotami voden pragmatizem (Meyer 2000, 58–59). Za socialno demokracijo v povojnem obdobju so bile značilne naslednje temeljne usmeritve: globoko poseganje države v socialno in ekonomsko življenje, prevlada državnih institucij nad civilno družbo, keynesijansko usmerjeno povpraševanje, korporativizem, kolektivizem, omejena vloga trga, polna zaposlenost, državno lastništvo podjetij, egalitarizem ter vseobsegajoča socialna država, ki je skrbela za posameznika od rojstva do smrti (Held 1989, 212–213; Keane 1990, 54; Giddens 2000, 16).

Tako oblikovani kapitalizem blaginje je v povojnem obdobju postal temeljni okvir evropskih družb, saj je omogočil razredni kompromis, stabilno politično ureditev in hiter gospodarski razvoj. Opiral se je predvsem na sposobnost državne oblasti, da prevzame nove funkcije, poveča obseg javnih politik in zagotovi socialno varnost širših slojev - socialna država je postala njegov osrednji institucionalni in normativni steber. Zato je naslednji korak v analizi razumevanje vzpona socialne države in njenih povezav s kapitalizmom blaginje.

Vzpon socialne države in kapitalizma blaginje

Temeljna naloga državne oblasti po 2. svetovni vojni je bila usmerjena v zagotavljanje občega dobrega tako za posameznike kot skupnost v razmerju do trga, ki tega sam ni bil zmožen doseči (Held 1989, 212; Giddens 2000, 17). Zato je država v določenih primerih trg korigirala, nadzirala in ga po potrebi nadomeščala, tudi tako, da je iz njega izvzela določene storitve in dobrine (Marshall 2012, 178). Njen cilj je bil povečati ekonomsko blaginjo z odpravljanjem

suboptimalnih in neučinkovitih tržnih mehanizmov. Vzporedno je prevzela tudi funkcijo socialnega inženirja, saj je prilagajala tržne procese širšim socialnopolitičnim ciljem (Maček 1985, 340).

Za nastanek institucij socialne države je treba vzroke iskati predvsem v predhodni liberalno-kapitalistični ureditvi (Heilbroner 1978), ki je prezrla revne, delavski razred in ljudi brez premoženja (Donelly 2003, 60). Naraščajoča kompleksnost družbenih razmerij, razdiralne in protislovne posledice nereguliranega trga, ponavljajoče se ekonomske krize, rast neenakosti in socialni problemi so postopno razjedali do prve svetovne vojne prevladujoče klasično-liberalno stališče, po katerem so bile državljanske in politične pravice primarno namenjene obrambi posameznika pred državno oblastjo, zagotavljanju individualnih svoboščin, zaščiti zasebne lastnine, varovanju svobodne podjetniške pobude in ohranjanju prostega trga.

Skromna vloga države v ekonomskem življenju 19. stoletja in do prve svetovne vojne je razvidna iz deleža davkov in prispevkov v narodnem dohodku: v bogatih državah, kot so ZDA, Združeno kraljestvo, Francija in Švedska, je bil ta delež nižji od 10 odstotkov. Omejenost državne funkcionalnosti potrjujejo tudi podatki o koncentraciji premoženja: v prvem desetletju 20. stoletja je v Franciji, na Švedskem, v Združenem kraljestvu in drugod v zahodnem svetu zgornjih 10 odstotkov prebivalstva posedovalo od 80 do 90 odstotkov celotnega narodnega premoženja, zgornji 1 odstotek pa od 50 do 60 odstotkov (Piketty 2015, 426, 429, 432, 597–598). Takšna slika je bila posledica zelo nizkih davkov na dediščino – zgolj nekaj odstotkov – ter odsotnosti davkov na dohodek in dobiček podjetij, ki jih številne države sploh niso poznale (Piketty 2015, 444).

Prelom nastopi po prvi in zlasti po drugi svetovni vojni, ko so vlade primorane prevzeti vlogo varuha državljanov in pomagati tistim, ki iz različnih razlogov niso bili zmožni poskrbeti sami zase (Altvater 1983, 59; Giddens 2000, 18). Povojni zahodni konsenz je sprejel načelo, da mora tržno gospodarstvo zagotavljati temeljno

dostojanstvo, sicer bi se državljani lahko znova obračali k fašizmu ali komunizmu (Klein 2012, 81). V tem okviru je socialna država delovala kot proces transformacije klasično-liberalne ureditve: uvedene so bile nove funkcije in naloge državne oblasti ter vzpostavljene institucije, namenjene splošnemu blagostanju in socialni varnosti državljanov (Perko Šeparović 1987, 6).

S tem se je povečala tudi potreba države po fiskalnih virih. Med letoma 1945 in 1980 se je delež davkov v narodnem dohodku v bogatem zahodnem svetu najmanj potrojil: v ZDA se je do 1980 stabiliziral pri dobrih 30 %, v Združenem kraljestvu pri 40 %, v Franciji malo nad 45 %, na Švedskem pa skoraj pri 55 % (Piketty 2015, 598–599). Posledično so povojne zahodnoevropske ureditve zaznamovali visoki, progresivni davki, obsežni socialni programi, visoki javni izdatki in vse večji delež BDP v državnem proračunu (Berend 2013, 237). S političnoekonomskega vidika je šlo za »davčno državo« (Piketty 2015, 604), s političnosociološkega pa za »skrbstveno državo« (Lessenich 2015, 25–26).

Učinek vojn in z njimi povezanih reform se je odrazil tudi v sami strukturi neenakosti. Z nacionalizacijami podjetij ter uvedbo progresivnih davkov na kapital, dohodke in premoženje (Piketty 2015, 465) je v obdobju med vojnama prišlo do opaznega zmanjšanja neenakosti glede dohodkov iz dela, dediščin in kapitala, zmanjšal se je tudi delež zasebnega kapitala v narodnem dohodku. Ključna novost je bil pojav srednjega premoženjskega razreda: ljudje so živeli občutno bolje kot nižji sloji, a so bili daleč od bogate elite (Piketty 2015, 299, 315, 343, 360, 593). Po Pikettyju (2015, 327–329, 405, 438) je srednji razred obsegal približno 40 % celotne populacije; umeščal se je med 10 % najbogatejših in 50 % nižjega razreda ter posedoval približno od tretjine do četrtine narodnega premoženja. V prvih desetletjih 20. stoletja je njegov vzpon v Evropi zmanjšal delež premoženja vrhnjega centila z več kot 50 % na približno 20–25 % ob koncu stoletja.

Prejšnje neregulirane tržne mehanizme, ki so ustvarjali divergenčne trende, je nadomestila ureditev, za katero je bilo – poleg navedenih fiskalnih in socialnih sprememb – značilno tudi korporativistično dogovarjanje med državno oblastjo (zlasti vlado), delavskimi sindikati in gospodarstvom (Jovanović 1983, 14; Giddens 2000, 17–18; Berend 2013, 208). Idealno bi jo lahko opisali kot »tip politične ekonomije, ki uspešno obdavčuje, troši in ohranja mir« (Wilensky 1976, 34). V sodelovanju s sindikati in organizacijami delodajalcev so nastale institucije socialnega partnerstva za usklajevanje politik cen, plač in inflacije, kar je prispevalo k povojni gospodarski stabilizaciji, socialnemu miru, višjim dobičkom, umiritvi plač in večjemu vlaganju (Berend 2013, 225–226).

Ob tem ni zanemarljivo, da je večina državljanov v okviru socialne države pridobila tudi politične pravice. V 19. stoletju je bila volilna pravica praviloma vezana na določeno premoženje; v 20. stoletju pa se je razširila na delavce, kmete in ženske, ki so bili dotlej izključeni. Tako so do ugodnosti socialne države postali upravičeni vsi državljani (Baron 2002, 190–191), s čimer se je povečala družbena moč aktivnega prebivalstva (Lessenich 2015, 70).

V tem smislu lahko socialno državo v ožjem, specifičnem pomenu opredelimo kot kompleks javnih socialnih služb, zavarovanj in pomoči (Marshall 2012, 177), torej kot skupek pravnih upravičenj, ki jih državljani lahko uveljavljajo ne glede na svoj položaj na trgu. V primeru materialne ali fizične stiske so na voljo različne javne pomoči in storitve: javno zdravstvo, šolstvo, pomoč v primeru nezaposlenosti, pokojnine, štipendije, neprofitna stanovanja in različne oblike nadomestil. Zaposleni imajo hkrati zakonsko določen delovni dan, minimalno in stabilno plačo, pravico do dopusta, bolniške in porodniške odsotnosti, natančno opredeljene delovne pogoje in minimalne delovne standarde (Offe 1985; Habermas 1985; Berend 2013; Heinrich 2013; Piketty 2015).

Iz tega sledi, da je imela država znotraj kapitalizma blaginje tudi konstitutivno vlogo: ustvarjala je pogoje, brez katerih kapitalistični način produkcije ne bi bil reproducibilen in ki jih kapital sam ne bi mogel zagotoviti. Z vidika ekonomske nuje delovanja države ob zasebni kapitalistični ekonomiji lahko rečemo, da je obsežen program obdavčitve ter zaščite ljudi, uresničen prek institucionalnih reform in socialnovarstvenih ukrepov, poleg reševanja materialnosocialnih problemov stabiliziral in rešil tudi kapitalizem sam (Harvey 2011, 135; Georgova 2014, 87; Piketty 2015, 600). Povedano drugače: po eni strani je omejeval možnosti valorizacije kapitala, po drugi pa jih je dolgoročno zagotavljal (Heinrich 2013, 230). Socialna država tako ni bila »le radodarna in za prerazdelitev zagnana dobičkarica, temveč tudi socialnopolitična graditeljica ponovnega vzpona evropskih gospodarstev« (Lessenich 2015, 71).

Mirna koeksistenca med socialno državo in kapitalizmom je postala izvedljiva prav prek intervencij in načina delovanja državne oblasti (Habermas 1985; Hall 1992; Cohen 2011; Marshall 2012; Lessenich 2015), ki je odstranjevala vzroke za socialne konflikte med večino brez lastnine in upravljalskih funkcij ter manjšino lastnikov in upravljavcev kapitala. Delovala je tako, da je življenje delavcev postalo materialno znosnejše in na višji ravni, obenem pa je del potreb delavskega razreda izvzela iz razrednega in industrijskega konflikta (Offe 1985, 136). Zaradi tega je na nek način prevzela tudi vlogo moralnega učitelja: razrede je poskušala prepričati, naj se vživijo v vlogo drugega in pri delovanju upoštevajo medsebojne koristi. V skladu s tem morajo kapitalisti skrbeti za primerne plače in sprejeti izdatke za vzdrževanje socialne države, saj to krepi povpraševanje, kupno moč, družbeno blagostanje in zagotavlja izobraženo, zadovoljno in zdravo delovno silo; delavci pa se morajo zavedati hude konkurence znotraj tržnega sistema, zato le dovolj visoka rast in dobiček omogočata višanje plač, širjenje proizvodnje, gospodarsko rast in nastanek novih delovnih mest (Offe 1985, 135–139).

Na tej podlagi lahko razmerje med delom in kapitalom v letih po 2. svetovni vojni idealnotipsko opišemo kot vzajemen odnos, državno oblast pa kot nevtralnega posrednika. Nevtralnost se je kazala tudi v obliki državne regulacije: socialna država ni spreminjala same logike kapitalistične produkcije in razdelitve (izjema sta bila minimalna plača in prispevki za socialno varnost), je pa do določene mere posegala v tržne procese ter skrbela za ravnovesje med javno in zasebno porabo – prilagajala je njen obseg, ko je bilo to potrebno. Ključno je bilo razmerje med ekonomsko in socialno politiko: socialnovarnostni ukrepi države niso bili enostranski, temveč tudi v interesu kapitala, ki potrebuje spodobno stanje delovne sile, katere v primeru bolezni ali nesreče ni mogoče valorizirati (Heinrich 2013, 230–231). Z makroekonomskega vidika je socialna država predstavljala vdelan ekonomski in politični stabilizator, ki je pomagal reproducirati sile gospodarske rasti in preprečeval drsenje v recesije (Offe 1985, 87). Od tedaj naprej se probleme kapitalistične produkcije rešuje predvsem s političnimi sredstvi (Mattick 1985, 12), politika socialne države in kapitalistična ekonomija pa se nenehno prepletata (Lessenich 2015, 35).

Makroekonomsko regulacijska funkcija države – »ki poteka v obliki stabilizacijskih politik in ohranjanja učinkovitosti trga z uporabo davčnih, proračunskih in denarnih sredstev« (Maček 1985, 340) – izhaja iz Keynesovih teoretskih zamisli. Podobno kot Marx je tudi Keynes dvomil v vsemogočnost kapitalizma, zlasti v uspešnost samoregulirajočega se trga (Merhar 2002, 876): trg po njegovem ni zmožen sam ustvariti učinkovitega sistema produkcije in razdelitve, ampak teži k večji nezaposlenosti in ne zagotavlja varnosti za celotno prebivalstvo (Wilke 2002). V nasprotju z Marxom pa je Keynes zagovarjal stabilizacijo, ne odprave kapitalizma. Predlagal je državno uravnavanje povpraševanja, vnos državnih investicij, državno trošenje (po potrebi tudi z javnim dolgom), transferna plačila, javni nadzor finančnega sistema ter implementacijo mešanega gospodarstva, v katerem se različne stopnje javne lastnine povezu-

jejo s tradicionalnimi oblikami zasebne (Jovanović 1983, 11; Merhar 2002, 876; Merhar 2005, 610; Mattick 2013, 23; Piketty 2015, 232).

Za povojno obdobje je bila značilna tudi nacionalizacija določenih gospodarskih panog (Giddens 2000, 18–19). V večini evropskih držav – Franciji, Veliki Britaniji, Nemčiji, Italiji – so se pojavile različne oblike državnega planiranja in lastništva nad ključnimi sektorji (premogovništvo, ladjarstvo, bančništvo, jeklarstvo, avtomobilska industrija, naravni viri, transport, telekomunikacije in energetika). S tem se je delež zasebnega kapitala in lastništva občutno zmanjšal (Harvey 2012, 19; Piketty 2015, 60). Po Pikettyju (2015, 174–175, 232) je med letoma 1950 in 1980 delež neto javnega premoženja, zlasti v Franciji in Nemčiji, dosegal četrtino (občasno tudi tretjino) narodnega premoženja – kar je veliko, če upoštevamo, da nacionalizacija ni zajela kmetijstva, nepremičnin ter malih in srednjih podjetij. Planiranje je sledilo gospodarsko-tehnološki modernizaciji, polni zaposlenosti in dolgoročnim razvojnim ciljem, podprtih z državnimi intervencijami in naložbami (Berend 2013, 234). Glavni namen keynesianske makroekonomske politike, ki so jo prevzele takratne države, je bil z aktivno monetarno in fiskalno politiko brzdanje poslovnih ciklov, pospeševanje rasti in zagotavljanje polne zaposlenosti (Jovanović 1983; Giddens 2000; Cohen 2011, 92; Harvey 2012, 18).

Kot ugotavlja Harvey (2012, 18), je bilo vsem državam tistega obdobja skupno soglasje, da se morajo posvetiti polni zaposlenosti, gospodarski rasti in blaginji državljanov ter po potrebi uporabiti državna pooblastila, bodisi v sodelovanju s tržnimi procesi bodisi s posegi vanje ali celo njihovim nadomeščanjem. Zaradi povojne socialne solidarnosti, materialnih in tehničnih zmožnosti, politične angažiranosti, močnega zaupanja v državo in njeno delovanje ter zaradi produktivne energije kapitalizma in visoke gospodarske rasti je bila uveljavitev multifunkcijske socialne države v večjem delu Evrope uspešno izvedljiva (Hall 1992, 261; Berend 2013, 208;

Lessenich 2015, 27, 71). Večina levoliberalnih in socialdemokratskih vlad je ob trajno visoki rasti dosegla, da so lahko v določeni meri usmerjale in nadzorovale gospodarske aktivnosti, brzdale potrošnjo, spodbujale investicije in razširile izobraževalne ter zdravstvene storitve na ravni, ki jih ljudje do tedaj niso poznali (Blair 2000, 31). V začetku sedemdesetih let 20. stoletja pa je formula miru, utelešena v socialni državi, postala predmet dvomov, političnih konfliktov in vsebinskih kritik: družbeni konsenz, ki je uravnaval razmerje med liberalizmom in socializmom, je razpadel, ideologija in z njo povezana vprašanja pa so se znova vrnila v politično središče.

Zaton socialne države in kapitalizma blaginje: strukturni problemi

Za prelomni dogodek »zatona« socialne države praviloma štejemo padec konjunkture, ki sta ju sprožili naftni krizi v letih 1973/74 in 1979/80 (Lessenich 2015, 86). Obe krizi sta razgalili zlom povojne dinamike rasti in s tem krhkost kompromisa, na katerem je temeljila socialna država. Za nastalo obdobje so značilni kumulativni učinki visoke gospodarske neučinkovitosti, rastoče brezposelnosti, krize akumulacije kapitala, upada davčnih prihodkov, vztrajno visoke inflacije, kopičenja težav pri pokrivanju javnofinančnih obveznosti ter razočaranja nad strankarskimi sistemi (Held 1989; Bell 1992; Harvey 2012; Lessenich 2015). V takšnem okolju se izčrpa delovanje keynesovske ekonomske politike, ki ne zmore več stabilizirati ciklov in zagotavljati polne zaposlenosti (Jovanović 1983, 5; Harvey 2012, 20). Socialna država – kot institucionalni mehanizem razrednega kompromisa – postane sama predmet razrednega konflikta (Offe 1985, 86–87). Vzroke za to prelomnico lahko analitično razpremo ob dveh dopolnjujočih se razlagah: pluralistični teoriji preobremenjenosti vlad in marksistični teoriji krize legitimacije.

Preobremenjenost vlad: spirala obljub, pritiskov in fiskalnih odzivov

Teoretiki preobremenjenosti (Huntington 1974; Nordhaus 1975; King 1976) poudarjajo, da se je po vojni moč v družbi razpršila med številne antagonistične skupine z različnimi interesi, tako da so odločitve državne oblasti v veliki meri rezultat kumuliranih pritiskov teh akterjev (Bell 1992, 247). Sam uspeh socialne države je proizvedel visoka pričakovanja in trajno rast zahtev: delodajalci so zahtevali nižje davke, delojemalci višje plače, državljani širše socialne storitve; bankirji so težili k višjim obrestnim meram, dolžniki k nižjim; potrošniki so pritiskali na cene, poslovne organizacije na dobičkonosnost (Held 1989). Politične stranke, ujete v logiko volilne konkurence, so ob strahu pred izgubo glasov obljubljale več, kot je bilo mogoče izpolniti, s čimer so legitimirale širjenje državnih pristojnosti in porabe.

Po Kingu (1983) temelji kapitalizem blaginje na vzajemni soodvisnosti med državljani in oblastjo: vlada, ki ni sposobna oblikovati davčne in socialne politike v skladu s pričakovanji večine prebivalstva, ne more računati na volilni uspeh. Zato so vlade različnih ideoloških profilov pogosto posegale po strategijah popuščanja, kar je vodilo do razbohotenja in toge centralizacije državnih aparatov; ti pa zaradi institucionalne inertnosti niso dosegali zadanih ciljev. Po Luhmannu (1981, 9) volilna tekma deluje kot mehanizem, ki institucionalizira sočutje do socialno prikrajšanih in tako širi pričakovanja do države. Ta proces vodi v stalno rast pristojnosti, zaradi česar država postane samopoganjajoč sistem, ki se v lastni ekspanziji postopoma preobremeni in iztroši. Fiskalni rezultat te dinamike je kombinacija inflacije, nenadzorovanih javnih izdatkov in višjih dajatev, ki povratno zavirajo akumulacijo kapitala (Held 1989, 222; Hall 1992, 262; Lessenich 2015, 79). Državna oblast se tako na nek način kaže kot leviatan, ki v prizadevanju, da bi bil pristojen

za vse, omejuje svobodo in iniciativo ter duši podjetniško dinamiko, hkrati pa – paradoksalno – ostaja vse šibkejša pri uresničevanju lastnih odločitev.

Tako nastane trajna antinomija: oblast je po nalogah vsemogočna, po dejanski moči pa vse šibkejša (Matteucci 1999, 145). Pluralisti zato vidijo izhod v krepki, konsistentni izvršni oblasti, manj dovzetni za parcialne pritiske, pri čemer implicitno priznajo, da sta oblika in praksa demokratičnih institucij v tem okviru disfunkcionalni za učinkovito makroupravljanje (Held 1989).

Kriza legitimacije: protislovja garancije lastnine in socialne demokracije

Marksistična linija – Habermas in Offe – razlaga krizo kot strukturno: politični sistem reproducira kapitalistično razmerje, zato sta država in civilna družba ujetnici ekonomskega podsistema (Maček 1985, 356; Held 1989, 222;). Offe izostri temeljno antinomijo: ali je sploh združljivo, da država hkrati garantira zasebno lastnino in avtonomijo investitorjev ter obenem deluje kot socialna država v okvirih konkurenčne demokracije (Offe 1985, 10)? Odgovor se v sedemdesetih kaže kot negativen: ko dinamika akumulacije oslabi, socialni aparat izgubi materialno oporo in politično legitimiteto. Jovanović zato govori o strukturni krizi, ki pod vprašaj postavlja politične in ekonomske predpostavke dotedanjega razvoja (Jovanović 1983, 7), Hoffmann pa doda, da je izjalovitev keynesijanskega kompromisa posledica imanentne dinamike kapitalističnih struktur, ne zgolj političnih razhodov med kapitalom, sindikati in vlado (Hoffmann 1983, 41).

Habermas odpre dve temeljni vprašanji: prvič, ali je pravno-birokratska intervencija sploh ustrezna metoda izboljševanja življenjskih pogojev; drugič, ali ima država dovolj moči, da kroti kapitalistični sistem, iz katerega črpa lastno fiskalno podstat

(Habermas 1976). Ker politične stranke tekmujejo za oblast, njihovo delovanje omejuje fiskalna baza, ki je prvenstveno funkcija akumulacije privatnega kapitala (Offe 1985; Held 1989; Heinrich 2013). Tako je ena temeljnih nalog države, da ohranja legitimnost obstoječe ureditve, čeprav se pri tem stalno zapleta v protislovja lastnega delovanja (Maček 1985).

Rast, »davčna dividenda« in mehanika odvisnosti

Za povojna »veličastna« desetletja je značilna visoka rast, ki je ustvarjala davčno dividendo: ob vsakoletnem prirastku dohodkov je bilo politično in socialno lažje širiti javne izdatke za izobraževanje, zdravstvo in pokojnine (Piketty 2015, 608). Offe zato poudari, da socialna država ni samostojen, avtonomen vir blaginje, temveč je skrajno odvisna od gospodarske prosperitete in trajne dobičkonosnosti; aktivna politika spodbuja rast, davčna dividenda jo financira, obenem pa stalna rast omejuje obseg črpanja socialnih storitev (Offe 1985, 89, 136). Heinrich povzame mehanizem: materialna podlaga vlade je neposredno odvisna od akumulacije; ob uspešni akumulaciji so davčni prilivi visoki, socialni izdatki za brezposelne in revne pa relativno nizki (Heinrich 2013, 235). Ko rast zastane, se baza skrči, izdatki narastejo, politika pa se znajde v spirali protislovij – hkrati mora spodbujati akumulacijo in absorbirati socialne posledice njenega upada (Maček 1985, 349; Altvater 1983, 74; Wolf 1983, 261).

Funkcionalne določitve kapitalistične države

Razlog, da socialna država v takih okoliščinah ne more stabilno izpolnjevati svojih obljub, Offe in Ronge razložita skozi štiri funkcionalne določitve kapitalistične države v razmerju do materialne produkcije (Offe in Ronge 1985, 60–61):

1. Privatizacija produkcije. Državna oblast strukturno ne more organizirati lastne materialne produkcije in ne more suvereno odločati o njenem poteku, saj so sredstva za produkcijo (zemlja, kapital, delo) pretežno v zasebni lasti. To pomeni, da je izločena iz primarnega procesa akumulacije in je od njega odvisna.
2. Davčna odvisnost. Država je prek davčnega sistema neposredno odvisna od uspešnosti akumulacije zasebnega kapitala. Obdavčitev dobičkov in mezd omejuje razpon interesov, ki jih lahko uresničijo akterji v državnem aparatu, saj morajo paziti, da ne ogrozijo kontinuitete akumulacije.
3. Akumulacija kot navezna točka. Oblast je primorana ustvarjati stabilno okolje za zasebno akumulacijo celotnega gospodarstva; »nosilci državne oblasti« morajo zaradi lastne sposobnosti za funkcioniranje dejansko ubogati imperativ vzpostavljanja ugodnih pogojev gospodarskega razvoja kot najvišjo zapoved (Offe in Ronge 1985, 60–61).
4. Demokratična legitimacija. Politična moč ima dvojno določitev: institucionalno jo strukturirajo pravila predstavniške demokracije, vsebinsko pa je determinirana s potekom zasebno-kapitalistične akumulacije. Politika je »skladna« s preferencami volivcev le toliko, kolikor se te skladajo s predpostavkami nadaljnje akumulacije kapitala.

Ta tipologija natančno pokaže, zakaj socialna država, če želi preživeti kot država, ne more prenehati biti varuhinja akumulacije, in zakaj – če želi ostati legitimna – ne more prenehati biti socialna. Vmesni prostor polnijo mehanizmi, ki jih je izpostavil Offe: institucionalizirana pravica do (ne)investiranja omogoča kapitalu, da politiko kaznuje z umikom naložb, če ta znižuje donosnost (Offe 1983, 180). Posledice so nižja zaposlenost, padci davčnih prilivov in rast socialnih izdatkov, kar dodatno zaostruje fiskalni položaj (Maček 1985, 351–352; Held 1989).

Cikli, krize in globalna uzda nacionalne socialne države

Tudi v »zlatih« desetletjih je kapitalistično gospodarstvo ostalo ciklična tvorba, ki so jo prekinjale recesije in »boomi«, zlasti ob nižji rasti (Held 1989, 224). V krizi se davčni prihodki zmanjšujejo, socialni izdatki rastejo; država je hkrati stabilizator kapitala in amortizer socialnih protislovij, ki jih sama reproducira, ko ohranja prevlado ekonomskega podsistema (Held 1989, 224). Zato Maček zapiše, da se od državnih politik pričakuje nemogoče: reorganizirati in omejevati mehanizme akumulacije, da bi tem istim mehanizmom zagotovili »spontano« delovanje (Maček 1985, 349). Altvater dodaja, da se v kriznih časih programi socialnih politik praviloma umikajo prednostnim zahtevam akumulacije (Altvater 1983, 74). Wolf zato kapitalizem blaginje definira kot stalno napetost med potrebami akumulacije in politično legitimacijo (Wolf 1983, 261).

K temu je potrebno dodati še mednarodne omejitve. Socialna država je nacionalno organizirana, kapital pa posluje na globalnih trgih. Kogt je opozoril že Marx je nacionalna država vpeta v svetovni trg in sistem držav (Marx 1968, 496–497). Globalna konkurenca vodi v davčno konkurenco in pritisk k zniževanju obdavčitve podjetij, kar omejuje sposobnost financiranja socialnih programov držav (Furniss 1986; Himmelstrand 1983, 108; Heinrich 2013, 237). Poskusi vzdrževanja visokega standarda pravic z višjo obdavčitvijo lahko znižajo konkurenčnost, spodbudijo selitev kapitala in erodirajo davčno bazo, torej prav vir vzdrževanja socialne države.

Od fiskalne krize k krizi legitimnosti

Širitev pristojnosti države pa zahteva tudi večji birokratski aparat in višje proračunske izdatke. Rezultat je fiskalna kriza, ki pa je zgolj manifestacija globlje ekonomske krize (Held 1989, 224). O'Connor pokaže, da dolgoročni razkorak med prihodki in odhodki poganja

socializacija stroškov kapitala ob privatizaciji profita; to izhaja iz dejstva, da je produkcija družbena, sredstva za produkcijo pa zasebna, država pa ima reprodukcijsko funkcijo v razmerju do kapitala (O'Connor 1983, 223). Mosley opozori, da je v sedemdesetih fiskalna kriza doletela vse zahodne kapitalistične države, kar potrdi sistemski značaj problema (Mosley 1983, 260).

Ko država zaradi fiskalnih omejitev ne more več izpolnjevati obljub, se začne kriza legitimnosti (Habermas 1985; Offe 1985). Politični sistem se izkaže za nezmožnega reševanja problemov, ki jih producira ekonomija (Wolf 1983, 267). Korporativistični modus usklajevanja je vzdržen le ob visoki rasti ali minimalnih razrednih konfliktih; ob stagnaciji se antagonizmi med delom in kapitalom vračajo v središče politike (Offe 1985; Jovanović 1983, 14). Neuspeh socialne države pa poglablja občutek vseprisotnosti politike, kar krepi zahteve po večji participaciji; če oblast teh pritiskov ne zmore absorbirati, se zateka k prisilnim ukrepom ali pa se odpre prostor za spremembo institucionalnega reda (Habermas 1985; Offe 1985; Maček 1985; Held 1989).

Sklep

Sedemdeseta leta so lepo razgalila notranja protislovja kapitalizma blaginje: socialna država, zasnovana kot stabilizacijski kompromis, se je pod težo ciklov, globalnih omejitev in fiskalnih pritiskov preobrazila v generator novih kriz – ekonomskih, političnih in legitimacijskih. Ključ razumevanja je v funkcionalni ujetosti kapitalistične države: privatizirana produkcija, davčna odvisnost, akumulacija kot navezna točka in demokratična legitimacija (Offe in Ronge 1985, 60–61) določajo njen manevrski prostor in usodo. V takem okviru se ne odpirajo le neoliberalne replike, temveč tudi socialistične in liberalno-egalitarne kritike, ki problematizirajo bodisi pomanjkanje transformativne moči socialne države bodisi

nepravičnosti prerazdelitve. Tem razpravam je posvečeno naslednje podpoglavje.

Kritika socialne države s strani socialistov in liberalnih egalitarcev

Analiza strukturnih omejitev kapitalizma blaginje (prim. 7.1.3) pojasnjuje, zakaj socialna država drsi v fiskalne in legitimacijske stiske. Vendar pa se s tem še ne izčrpa vprašanje njene upravičenosti in vloge. Kljub prizadevanjem socialnih demokratov in socialnih liberalcev po vzpostavitvi močne socialne države, ki je – s priznanjem sindikatov, vpeljavo delavske zakonodaje, progresivnim obdavčevanjem in široko mrežo socialne varnosti – po drugi svetovni vojni do določene mere izboljšala življenjske pogoje velike večine, je socialna država postala tarča temeljite vsebinske kritike s strani socialistov, liberalnih egalitarcev in neoliberalcev.

V tem poglavju nas zanimata predvsem prva dva sklopa kritik, ki jih lahko strnemo v štiri teze: (1) socialna država je funkcijsko-ciljno neuspešna in stroškovno neučinkovita; (2) deluje represivno oziroma paternalistično; (3) reproducira napačno razumevanje politične in socialne realnosti delavskega razreda ter stabilizira kapitalistično ekonomijo namesto da bi odpravljala izkoriščanje (Offe, 1985, str. 93); (4) svojo skrb za izravnavo tržnih neenakosti uresničuje »ex post« prek davkov in transferjev, zato ne odstranjuje vzrokov političnih, ekonomskih in socialnih neenakosti.

Prvi sklop očitkov meri na institucionalno zasnovo socialne politike. Redistributivni mehanizmi le malo spreminjajo razmerje med delom in kapitalom: obsežen državno-birokratski aparat razdeljuje sredstva pretežno vodoravno – znotraj razreda mezdnih delavcev – in ne navpično, od premožnih k revnim (Habermas 1985; Offe 1985; Rus 1990). S tem izkoriščanje ni odpravljeno, temveč le

omiljen njegov »anarhični lik« (Negri 1984, 33). Empirično to potrjuje tudi poročilo OECD (1981), ki ugotavlja, da se sredstva pogosto vračajo k tistim, ki so jih največ prispevali – torej k premožnejšim (OECD 1981, 35, v Rus 1990, 59).

V praksi je bila glavna funkcija socialne države financiranje javnih storitev (zdravstvo, šolstvo, pokojnine) in nadomestnih dohodkov, praviloma po enakih merilih za vse državljane (Piketty 2015, 604). Miller (2007, 99) poudari, da davčni sistem zagotovi minimalni nabor socialnih uslug, vendar nobena vlada dejansko ne »pritisne« na bogate; Berend dodaja, da socialna država v praksi ni »Robin Hood«, temveč »hranilni prašiček« za vzpostavitev in vzdrževanje institucij zavarovanja, zdravstva, pokojnin in izobraževanja (Berend 2013, 245).

S tem socialna država praviloma ne poseže v lastninske pravice nad produkcijskimi sredstvi niti v logiko primarne delitve; progresivni davki delujejo le minimalno korektivno. Res je minimalna plača delavce zaščitila pred najhujšimi ekscesi, a struktura kapitalistične avtoritete je ostala nedotaknjena: z zakoni je bilo zavarovano, da kapital ne uniči lastnega objekta izkoriščanja, medtem ko so se z davki in prispevki le sekundarno blažile neenakosti (Heinrich 2013, 229–230). Kot zapiše Altvater, je bil v kapitalizmu blaginje politiziran sekundarni sistem razdelitve, ne pa primarna delitev v produkcijskem procesu; načini dela, lastninske pravice in dohodki so ostali prepuščeni logiki zasebnega kapitala (Altvater 1983, 72).

Piketty pokaže, da so se po vojni plačne neenakosti spet razširile – ob naraščajočem deležu kapitala v narodnem dohodku so plače visoko usposobljenih rasle hitreje od nizkih in srednjih (Piketty 2015, 360–361). V tem smislu socialna država predvsem izravnava posledice, ne pa vzrokov. Mill je že klasično opozoril, da to pomeni odpravljati zgolj posledice nepravično pridobljene moči, ne pa izhodišč, ki takšno nepravičnost proizvajajo (Mill 1965, 953).

Rawls kapitalizmu blaginje pripiše dva cilja – dostojen minimalni standard in varstvo pred nesrečami – a obenem opozori, da se zaradi pomanjkanja »ozadnje pravičnosti« (tj. pravičnejše primarne delitve) neenakosti dohodka in premoženja povečujejo in ustvarjajo malodušno družbeno dno, odvisno od transferjev, medtem ko nadzor nad gospodarstvom in velikim delom političnega življenja ostaja v rokah maloštevilnih (Rawls 2011, 180). Tako se socialnim programom očita dvojna napaka: ne zagotavljajo temeljne pravičnosti (primarna delitev), hkrati pa so neučinkoviti in dragi.

Dodaten problem je sam aparat. Marx že jedrnato: »Davki so gospodarska osnova vladne mašinerije in nikogar drugega« (Marx 1968, 505). Keane (1990, 54) govori o »državno-administrativnem socializmu«, ki porabi več in dostavi manj, kot bi bilo mogoče z decentralizacijo; Giddens (2000, 25) jo poimenuje »elitistična država«, v kateri majhne skupine ekspertov monopolizirajo davčno in monetarno politiko. Illich (1978) doda, da profesionalne korporacije (npr. zdravniki) s svojo epistemološko močjo krojijo potrebe uporabnikov – razmerje med proizvajalcem in potrošnikom postane enosmerno. Tako nastaja paternalistična struktura: »Zanesite se na državo blaginje – ve, kaj je najbolje« (Keane 1990, 54). Aparat je preobsežen, centraliziran, postopkovno tog in realnim potrebam pogosto odtujen (Offe 1985); razrašča se na nacionalni, regionalni in lokalni ravni ter generira rivalstva znotraj birokracije, ob tem pa blokira demokratične alternative, kot je prenos funkcij na nižje, lokalne ravni (Titmuss 1976). Habermas (1985, 90) opozori, da se je država preveč vpletla v gospodarski in življenjski tok ljudi – želela je postati »skrbnik in modernizator družbenega življenja« (Keane 1990, 54). Po socialistični kritiki je torej prerazporejanje bolj povezano z reševanjem kapitalizma in preživetjem državnega aparata kot z izboljšanjem materialnih pogojev prebivalstva (Harvey 2011, 135).

Drugi sklop očitkov zadeva represivno oziroma disciplinarno logiko. Do socialnih pravic se pogosto dostopa tako, da posamezniki

organom dokazujejo svojo nesposobnost oziroma upravičenost (Offe 1985, 94; Keane 1990, 56). Wolff (1998) to imenuje sramotno razkrivanje kontingenc (družbenih, naravnih, naključnih, izbirnih), ki potrjujejo, da si je nekdo »zaslužil« pomoč. Poleg tega morajo vsi za delo sposobni dokazovati razpoložljivost za prodajo delovne sile; v nasprotnem primeru sledijo sankcije (Heinrich 2013, 231). Rezultat je homogenizacija trga dela: ogroženi delavci sprejemajo katerokoli delo, ne glede na kvalifikacije (Giddens 2000, 25).

Kljub temu se ideal polne zaposlenosti izkaže za neuresničljiv. Razlogi so strukturni (opisani v 7.1.3), kulturni (družinski vzorci, v katerih je moški nosilec dohodka, ženska pa gospodinja; Giddens 2000, 25) in tehnološki (vzpon informacijske tehnologije, avtomatizacija, nova proizvodna paradigma), ki prinašajo rast brez delovnih mest: kapital in tehnologija nadomeščata delavca. To povečuje napetosti med politiko socialne države in kapitalističnimi trgi ter omaje zaupanje v prepričanje, da lahko postopni državni posegi hkrati zagotavljajo rast, nižjo brezposelnost in širšo blaginjo (Keane 1990, 55).

Tretji očitek meri v politično-ideološko vlogo socialne države. Ne predstavlja le vira pomoči in storitev, temveč tudi vir predstav o družbeni realnosti. Po Offeju in Habermasu socialna država razcepi življenje delavskega razreda na sfero produkcije in primarne delitve ter sfero državljanstva, reprodukcije in sekundarne distribucije; to pa zakriva sistem kot celoto in preusmeri kritiko z kapitalistične ureditve na parcialna vprašanja znotraj nje (Offe 1985; Habermas 1985). Zato se razprave o enakosti, izkoriščanju in zatiranju pogosto osredotočijo na »pretirane zahteve« ali nepravično razdelitev znotraj sistema, ne pa na kapitalistično podlago te razdelitve (Heinrich 2013, 236). Offe zato poudari: »zanesljiva koncepcija socialne varnosti« ne zahteva le širjenja državljanskih pravic, temveč tudi pravic delavcev v procesu produkcije (Offe 1985, 95).

Četrti sklop kritik izpostavi, da socialna država posledice neenakosti izravnava »ex post« in ostaja fiskalno ujetnica privatne

akumulacije. Odvisna je od davčne baze; ko ta zaradi krize upade in izdatki zrastejo, se znajde v finančni krizi – v razkoraku med rastočimi nalogami in omejenimi prihodki (Maček 1985, 356). Politične možnosti so tri: zvišanje davkov (zarez v konkurenčnost in donosnost), krčenje pravic (zarez v legitimnost) ali zadolževanje (možno le, dokler obstaja verodostojen obet prihodnjih davčnih prilivov – torej uspešna akumulacija).

Socialisti in liberalni egalitarci iz tega ne sklepajo, da socialne države ne potrebujemo, temveč da njen horizont ne more ostati omejen na transferje. Piketty (2015, 11–12) poudari, da morajo javni redistributivni ukrepi prodreti v samo jedro proizvodnega procesa; ne zadostuje, da država pobira davke za financiranje transferjev. Predlagane smeri vključujejo: reforme lastništva in oblike ekonomske demokracije; progresivno (tudi dediščinsko) obdavčenje za omejevanje koncentracije bogastva; Rawlsovo idejo »property-owning democracy«, ki razprši lastništvo in omogoči dejansko učinkovanje svoboščin; ter preventivne politike, ki ciljajo na vzroke tveganj, ne zgolj na njihove posledice.

Na tej podlagi socialisti očitajo socialni demokraciji – kot glavni zagovornici intervencionistične socialne države –, da je opustila končni cilj socialistične preobrazbe in sprejela modus vivendi s kapitalizmom (Bobbio 1992, 276). Marxov očitek »vulgarnemu socializmu«, ki se ukvarja predvsem z razdelitvijo, ne pa z načinom produkcije, ostaja aktualen: »vse se vrti okrog [sekundarne] razdelitve« (Marx 1968, 494). Socialna demokracija se tako znajde med dvema ognjema: z leve je obtožena, da je delavce pod krinko socialne integracije ujela v strukture multinacionalk; z desne pa, da z »egalitarizmom« pod krinko liberalizma spodkopava osebno svobodo, podjetnost in odgovornost (Bobbio 1992).

Hoffmann (1983, 40–41) zato sklene, da je socialna država ustvarila toliko problemov, kot jih je reševala: ker ne spreminja temeljnih struktur, postavlja pod vprašaj lastno planiranje in re-

gulacijo ter ostaja ujetnica notranje dinamike kapitalizma. Offe (1983, 179) doda, da je marksističnim, liberalnim in konservativnim teoretikom skupna ugotovitev: kapitalizem blaginje v okvirih strankarske konkurence in predstavniške demokracije ne zmore izpolniti množice zahtev v pogojih omejenih pristojnosti in financ – politične in ekonomske strukture niso v harmoniji. Tisto, kar se pričakuje od države, ni mogoče doseči, ne da bi se poseglo bodisi v privatni akumulacijski proces bodisi v liberalno-demokratično ureditev.

Čeprav do radikalne preureditve kapitalizma blaginje ni prišlo, se je – ob krizi sedemdesetih let – uresničil eden od treh Altvaterjevih scenarijev: ko sredstev za vzdrževanje socialne države zmanjka, se opusti intervencionizem in uveljavi (neo)liberalna strategija; drugi scenarij predvideva avtoritarni etatizem z neposredno politično kontrolo nad investicijami; tretji pa demokratizacijo ekonomije in preoblikovanje kapitalizma blaginje (Altvater 1983, 81). Za nazaj je jasno, da je prevladal prvi scenarij. Schreiner jedrnato opiše prelom: ko je v 1970-ih keynesovska država blaginje zdrsnila v krizo in je upadla stopnja rasti, je protiudarec – z diskreditacijo »okostenele« birokracije in strahom pred inflacijo – odprl pot neoliberalnim ukrepom (Schreiner 2019, 12).

(Neo)liberalni kapitalizem

Vzpon (neo)liberalnega kapitalizma

Vzpon (neo)liberalizma lahko pojasnimo kot odgovor na štiri ključne družbenopolitične fenomene: prvič, na vse večjo internacionalizacijo oziroma globalizacijo; drugič, na medsebojno povezane krize kapitalizma blaginje in socialne države; tretjič, na razpad sovjetskega bloka; in četrtič, na vzpon družbenopolitičnih gibanj, ki so ogrožala temelje kapitalističnega reda (Jessop 2002, 452; Močnik 2016, 11). V sedemdesetih letih je prišlo do stagnacije

gospodarske rasti, nizkih dobičkov in donosov (Callinicos 2004, 133), obrestne mere so postale negativne, hkrati pa so delavska gibanja ter socialistične in komunistične stranke krepile vpliv in zahtevale poglobljene reforme – emblematičen je bil Rehn–Meidnerjev načrt na Švedskem, usmerjen v redistribucijo in zmanjševanje dohodkovnih razlik. V tem kontekstu so se višji sloji v razvitih kapitalističnih državah počutili ogrožene in so sprožili frontalni obrat proti državnemu intervencionizmu, regulaciji, javnemu lastništvu, socialni državi in sindikalni moči (Duménil in Lévy 2012, 38, 142; Harvey 2012, 24; Berend 2013, 285; Močnik 2016, 15). Kot ugotavljata Duménil in Lévy (2012, 41), je keynesovski cilj polne zaposlenosti nadomestil cilj obrambe premoženja in dohodkov premožnih, kar je pomenilo prednostno obravnavanje stabilnosti cen.

Prvi radikalni preizkus neoliberalnih politik je bil izveden v Čilu po vojaškem udaru 11. septembra 1973, ko je general Augusto Pinochet s podporo Združenih držav odstavil demokratično izvoljeno vlado Salvadorja Allendeja. Sodelovanje »čikaških dečkov« pod vodstvom Miltona Friedmana je vodilo v obsežno privatizacijo javne lastnine in naravnih virov, razgradnjo sistema socialne varnosti, deregulacijo trgov in spodbujanje tujih investicij. Čeprav je bil politični in socialni strošek izjemno visok – represija, tisoči mrtvih, uničenje levice in sindikatov –, je kratkotrajna gospodarska rast ustvarila vtis uspešnega modela. Harvey (2012, 15–16, 24) poudarja, da je bil ta »eksperiment na periferiji« nato uporabljen kot model za oblikovanje politik v centru kapitalističnega sveta.

Med letoma 1978 in 1980 so sledili prelomni prihodi na oblast: Deng Xiaoping na Kitajskem, Margaret Thatcher v Združenem kraljestvu (1979) in Ronald Reagan v Združenih državah Amerike (1980) (Harvey 2012, 5). Thatcherjevo je močno navdihnil Friedrich Hayek s svojo kritiko socialne države in kolektivizma. Za njeno vladavino je bila značilna avtoritarna drža, ki je omogočila liberalizacijo trgov, zniževanje davkov, omejevanje sindikalnih pravic, privatizacijo

javnih podjetij in postopno razgradnjo socialne države (Schreiner 2019, 14; Harvey 2012, 34). Thatcher je primat dala podjetniškim pobudam, individualizmu, zasebni lastnini in osebni odgovornosti, ob hkratnem napadu na vse oblike družbene solidarnosti, ki so ovirale konkurenčno fleksibilnost.

Reagan je izvajal podobne reforme: zniževanje davkov za premožne, deregulacijo, fleksibilizacijo dela, zmanjševanje socialnih izdatkov in monetaristično politiko boja proti inflaciji ne glede na socialne posledice (Edsall 1989, 217; Harvey 2012; Schreiner 2019, 139). Skupna značilnost obeh je bila uveljavitev novega tipa države, ki jo lahko označimo kot »avtoritarno-liberalno«: na eni strani močno in neomajno pri zagotavljanju trga ter obrambi kapitala, na drugi pa minimalno in umaknjeno iz področij socialne zaščite, solidarnosti in javnega upravljanja (Held 1989, 231–232).

Do konca osemdesetih let so neoliberalne politike postale globalni trend. Deregulacija kapitala v ZDA (1974) in Veliki Britaniji (1979) ter deregulacija newyorške borze (1975) in londonske borze (1986) so sprožile tekmo v liberalizaciji, ki so ji sledile Avstralija, Nova Zelandija, Francija in Nemčija, po letu 1988 pa tudi preostale države evropske skupnosti (Duménil in Lévy 2012, str 37; Berend 2013, 287, 294). V Nemčiji je kancler Helmut Kohl po letu 1982 uveljavil program zmanjševanja socialnih in delavskih pravic, proračunskega krčenja in privatizacij (Müller 2014). Po razpadu sovjetskega bloka so neoliberalne reforme zajele tudi vzhodnoevropske države, med njimi Rusijo, Poljsko, Češko in Madžarsko, ki so ubrale pot privatizacije, deregulacije in liberalizacije trgov (Callinicos 2004, 8; Klein 2012, 233–250). Neoliberalizem je v postsocialističnih državah deloval kot tranzicijska paradigma, ki je legitimizirala prehod iz socializma v kapitalizem ob podpori mednarodnih finančnih institucij. Posebej v državah nekdanje Jugoslavije je postal okvir za privatizacijo in institucionalno transformacijo, pri čemer je pogosto služil interesom novih ekonomskih elit.

Ob tem je treba poudariti, da neoliberalizem v Evropi ni bil enoten proces. Medtem ko je bil v ZDA, Veliki Britaniji in Latinski Ameriki uveljavljen v svoji radikalni obliki, je bila v večjem delu zahodne, srednje in južne Evrope značilna »omejena neoliberalizacija« (Harvey 2012, 152) oziroma »socialni neoliberalizem« (Duménil in Lévy 2012, 139). Ta kontrast kaže, da neoliberalizem ni monolitna, temveč prilagodljiva paradigma, ki se je vpenjala v različne institucionalne in politične kontekste.

Od osemdesetih let dalje je neoliberalizem postopoma postal prevladujoč diskurz in način življenja, ki je prežel skoraj vse pore družbenega obstoja – od gospodarstva in politike do izobraževanja, zdravstva, medijev in delovanja mednarodnih organizacij, kot so IMF, Svetovna banka, WTO in OECD (Gamble 2006, 59; Harvey 2012, 7–8; Schreiner 2019, 14–15). Schreiner (2019, 7, 16) poudarja, da je neoliberalizem oblikoval programe skoraj vseh družbenih akterjev in se zasidral tako v demokratičnih kot avtoritarnih režimih; George (2014, 109) ugotavlja kulturno prevlado, Harvey (2011, 73) pa sklene: »Sedaj smo vsi, čeprav se tega pogosto ne zavedamo, neoliberalci.« Gre za obliko kulturne hegemonije v gramscijevskem smislu, saj neoliberalizem presega ekonomske in politične okvire ter postane splošna družbena logika, ki določa način mišljenja, delovanja in celo identitete posameznikov. Neoliberalizem je tako že v tem obdobju presegel status ekonomske doktrine in postal hegemonna paradigma, ki je preoblikovala temeljne institucije sodobnih družb.

Neoliberalizem je mogoče razumeti kot normativni ideološki projekt, ki podpira deregulacijo, privatizacijo, fiskalno restrikcijo in minimalizacijo socialne države ter hkrati izriva alternativne pristope. V praksi temelji na ustavni delitvi oblasti, vladavini prava in zaščiti zasebne lastnine; svobodnih trgih in konkurenci; monetarističnem nadzoru inflacije; fiskalni vzdržnosti; privatizaciji javnega sektorja; nizkih davkih; individualni odgovornosti ter omejeni vlogi interesnih skupin, predvsem sindikatov (Giddens 2000, 17, 20; Jessop

2002, 461; Gamble 2006, 53; Duménil in Lévy 2012, 36; Harvey 2012. 7; George 2014, 108, 113).

(Neo)liberalna kritika socialne države

Če je bil vzpon (neo)liberalnega kapitalizma pogojen z gospodarskimi in političnimi krizami sedemdesetih let, je njegovo intelektualno in ideološko legitimacijo v največji meri zagotovil Friedrich August von Hayek. Ta velja za osrednjega teoretskega očeta (neo)liberalizma (Block 2008, 22). S svojima najvplivnejšima deloma – *Pot v hlapčevstvo* (1944) in *Konstitucija svobode* (1960) – je začrtal temeljne postulate nove politično-ekonomske paradigme ter na novo definiral naloge in meje državne oblasti. Kot poudarja Susan George, je Hayek neoliberalizmu podelil politično, pravno, ekonomsko in akademsko legitimnost (George 2014, 110). V središče je postavil »bitko idej«, saj je bilo po njegovem mnenju treba premagati marksizem, socializem, državno planiranje in keynesovski intervencionizem (Harvey 2012, 20).

Hayekova kritika je bila usmerjena zlasti proti dvema pojavoma, ki sta zaznamovala povojno obdobje: proti etatizmu in proti razbohotenemu delovanju socialne države v kapitalizmu blaginje. V predgovoru k ponovni izdaji *Poti v hlapčevstvo* leta 1976 je zapisal, da socializem v sodobnem času ne pomeni več centralnoplanskega gospodarstva, temveč obsežno prerazporeditev prihodkov preko sistema obdavčitve in socialnih institucij. Ta »novi socializem« po njegovem prepričanju ne vodi v neposredno tiranijo, temveč postopoma in prikrito spodjeda temelje svobodne družbe (Hayek 1991, 9, 119). Tu se navezuje njegovo razlikovanje med *taxis* (namenoma urejen red) in *cosmos* (spontani red): čedalje bolj ciljna socialna politika odstopa od vladavine abstraktnih, splošnih pravil in povečuje tveganje arbitrarnosti (Hayek 1973; Hayek 1976).

V tem okviru je Hayek reinterpretiral klasična načela političnega in ekonomskega liberalizma ter jih preoblikoval v program, utemeljen na individualni in ekonomski svobodi, osebni odgovornosti, vladavini prava, ustavni vladavini, prostem trgu in zasebni lastnini (Harvey 2012; Held 1989; Polanyi 2008; Schiller 2001). Socialno pravičnost – ki je bila temelj obsežnega delovanja socialne države – je v tem okviru razumel kot nevarno iluzijo, ki legitimira posege države v svobodo posameznika in odpira vrata birokratskemu nadzoru. To tezo sistematično razvije v zvezku *The Mirage of Social Justice*, kjer trdi, da je »socialna pravičnost« v neosebnem tržnem redu konceptualno prazna in politično nevarna, ker legitimira ad hoc posege v pravila igre (Hayek 1976).

Med glavnimi grožnjami svobodi je Hayek izpostavljal prisilne socialne in ekonomske politike države, široka pooblastila birokracije, obdavčitev, ki zavira gospodarsko dinamiko, prevlado države v izobraževanju, monopolno moč sindikatov in nevarnost inflacije (Hayek 2012, 462). Kot ugotavlja Giddens, so (neo)liberalci socialno državo razumeli kot vir vseh temeljnih družbenih in gospodarskih težav (Giddens 2000, 22).

Ključno pa je, da Hayek socialni državi ni očital njenih ciljev – pomoč revnim, invalidom, dostop do zdravstva in izobraževanja – temveč predvsem načine njenega uresničevanja. Po njegovem mnenju ti ukrepi niso predstavljali zgolj storitvene dejavnosti, temveč so temeljili na prisili države in na njeni zahtevi po monopolu nad določenimi področji družbenega življenja. Sam je zapisal, da problem ni v ciljih, temveč v načinih: številni socialni ukrepi, čeprav se jih predstavlja kot storitveno dejavnost, v resnici pomenijo izvajanje državne prisile in uveljavljanje monopola (Hayek 2012, 387).

S tem je postavljeno njegovo vodilo: cilji so lahko legitimni, a sredstva ne smejo postati monopolna in prisilna. Hayekova kritika socialne države je bila torej dvojna: cilje je priznaval kot legitimne,

toda načine njihovega izvajanja je razumel kot nevarne za svobodo. Prav to razlikovanje – med cilji in metodami – je omogočilo, da se je (neo)liberalna kritika uveljavila ne le kot ekonomska, temveč kot širša ideološka utemeljitev političnega obrata, ki je v sedemdesetih in osemdesetih letih omogočil prehod k neoliberalizmu kot prevladujoči paradigmi.

Kot bo jasneje prišlo do izraza v nadaljevanju, se Hayek zavzema za obliko ultra-minimalne socialne države. Strinja se, da mora sodobna država do določene mere poskrbeti za tiste, ki so izvzeti iz trga dela, in jih zaščititi pred resnim fizičnim pomanjkanjem. To pomeni zgolj zagotavljanje določenega minimuma preživetja – t. i. »omejene varnosti«, ki je mogoča za vse. Nikakor pa država ne sme zagotavljati določenega življenjskega standarda ali določene višine socialnih storitev, saj bi to pomenilo poseg v svobodno družbo in vodilo k »absolutni varnosti« (Hayek 1991, 132; Hayek 2012, 389). V tem okviru se pogosto omenja tudi Friedmanov predlog negativnega dohodninskega davka (NIT), ki je bil mišljen kot ciljno usmerjena pomoč brez obsežnih birokratskih aparatov (Friedman 1962; Friedman in Friedman 1980).

Najostrejše zavračanje je usmeril proti poskusom zagotavljanja enakomernejše porazdelitve dohodkov in dobrin pod pretvezo socialne pravičnosti. Ta po njegovem prepričanju »nujno pelje v socializem in k njegovim prisilnim in v samem jedru samovoljnim metodam« (Hayek 2012, 389). V očeh (neo)liberalcev je socialna država nadomestek starega socializma, ki z javnimi storitvami zasleduje pravičnejšo prerazdelitev dohodkov. Lastnina in pravica do razpolaganja z njo sta za Hayeka – kot tudi za ostale (neo)liberalce – nedotakljivi in nadrejeni vsem drugim političnim, socialnim ali ekonomskim pravicam. Kar je dopustno, je le prostovoljno darovanje posameznika v humanitarne namene, nikakor pa prisilno obdavčevanje ali drugi mehanizmi prerazdeljevanja (George 2014, 113). V tem duhu Milton Friedman poudarja, da je naloga liberalca

prepustiti področje etike posamezniku in ne državi (Friedman 2011, 11). Normativno to utrdi Nozick: prisilna redistribucija krši stranske omejitve pravic do lastnine, ne glede na agregatne učinke (Nozick 1974).

Hayek je socialno državo videl tudi kot izraz paternalistične in centralizirane oblasti, ki jo je opisoval kot leviatana, nevarnega za svobodo posameznika. Zato je nasprotoval tako socialnemu zavarovanju, javni oskrbi za starost in zdravstvu kot tudi progresivnim davkom, državnemu podjetništvu in regulaciji trga (Held 1989, 232). Posebej kritičen je bil do socialnega zavarovanja, saj po njegovem izraža težnjo po prerazdeljevanju pod monopolnim nadzorom države, ki samovoljno dodeljuje pomoči in storitve glede na kriterije, ki jih določa sama, ne pa glede na dejanske prispevke posameznikov. Kot je zapisal: »Pomembno je, da se jasno zavedamo meje, ki ločuje stanje, v katerem skupnost sprejema dolžnost preprečevanja pomanjkanja in zagotavljanja minimalne ravni sociale, od tistega, kjer skupnost prevzema nase pristojnost določanja ›pravičnega‹ položaja vseh in vsakomur dodeljuje tisto, kar sama meni, da si zasluži. Svoboda je nevarno ogrožena, kadar se oblastem podelijo izključne pristojnosti zagotavljanja nekih storitev« (Hayek 2012, 437–438).

Za Hayeka je bila alternativa jasna: zasebno zavarovanje pri različnih ponudnikih na trgu. V takem sistemu posameznik ni prisiljen v odvzem dela dohodka, ima svobodo izbire storitev in prejme točno toliko, kolikor plača. Socialno varnost je razumel kot področje, kjer svoboda posameznika ne sme biti žrtvovana pod pretvezo solidarnosti. Najbolj očitno je to ponazoril na primeru zdravstvenega zavarovanja: zdrav posameznik plačuje enako kot bolan, a prejme manj storitev, s čimer postane solidarno financiranje po definiciji nepravično. Poleg tega je državno zavarovanje pomenilo, da se bogatim jemlje več, kot jim je povrnjeno, kar je videl kot sistematičen poseg v svobodo in lastninsko pravico (Hayek 2012, 442–443).

Hayekova vizija je torej jasna: socialna država naj zagotavlja zgolj minimalno varnost pred skrajno revščino, nikakor pa ne sme postati instrument prerazdeljevanja in solidarnosti. S tem je začrtal idejno jedro neoliberalne kritike socialne države, ki je v poznejših desetletjih postalo osrednje utemeljitveno orodje za razgradnjo povojnega kapitalizma blaginje. Kot že poudarjeno, je po Hayekovem prepričanju naloga države omejena zgolj na preprečevanje skrajnega pomanjkanja. To pomeni zagotavljanje minimalne socialne varnosti – osnovne pomoči za revne in za tiste, ki so izključeni iz trga dela. Takšno obliko pomoči je imenoval »omejena varnost«. Povsem pa je zavračal »absolutno varnost«, razumljeno kot pravico do določenega življenjskega standarda ali določene višine socialnih storitev (Hayek 1991, 132; Hayek 2012, 389).

Na tem mestu je bil Hayek izjemno radikalen. Na nekaterih mestih je zagovarjal celo popolno ukinitev brezplačne zdravstvene oskrbe, saj naj bi država posameznikom vsiljevala razpon storitev in jih obravnavala enako, ne glede na njihove dejanske potrebe in prispevke (Hayek 2012, 450–452). Po njegovem je bil to problematičen pristop, saj so lahko omejene zdravstvene zmogljivosti zasedli tudi tisti, ki k družbi ne bi več prispevali, na primer starejši ali trajno bolni. V ozadju je torej razbirati utilitaristično logiko, ki koristi meri z gospodarsko produktivnostjo.

Toda takšno stališče odpira resne etične dileme. Ni nikakršnega zagotovila, da bi zasebno zdravstvo zagotavljalo enako kakovostno obravnavo vsem posameznikom ali da bi odpravilo čakalne vrste. Ravno nasprotno, nevarnost bi bila, da bi premožnejši hitreje in kakovostneje dostopali do storitev, medtem ko bi revnejši ostali prikrajšani. Hayekova logika torej ekonomsko koristnost postavlja pred načelo solidarnosti, ki je eden od temeljnih pogojev družbene pravičnosti in medgeneracijskega sodelovanja. Zgodovinski prispevek starejših generacij k blaginji družbe tako ne bi bil ustrezno priznan.

Podobno razmišljanje je Hayek razvijal glede pokojninskega sistema. Obvezno javno pokojninsko zavarovanje je razumel kot

obliko razlastitve, saj posameznike sili v odvzem dela dohodka za namene, o katerih odloča država. Po njegovem bi posamezniki veliko bolje poskrbeli za starost, če bi sami upravljali s svojim celotnim dohodkom in ga vlagali v zasebne sklade. Opozarjal je, da pokojnine temeljijo na tekočem obdavčevanju, kar prenaša veliko finančno breme na mlajše generacije in lahko vodi v medgeneracijski konflikt (Hayek 2012, 446–449). Rešitev je videl v svobodni izbiri zasebnih pokojninskih zavarovanj.

Čeprav je takšna ideja privlačna z vidika posameznikove svobode in finančne avtonomije, pa je tudi zelo tvegana. Ne gre spregledati, da številni ljudje v aktivni dobi nimajo dovolj sredstev za dolgoročne naložbe, da so skladi podvrženi propadom ali zlorabam, in da solidarnost v javnem sistemu zagotavlja osnovno varnost tudi tistim, ki bi sicer ostali brez. Hayekov predlog bi torej socialno varnost nadomestil z individualno odgovornostjo in tržnim tveganjem. V praksi pa to pomeni, da bi tveganje revščine in socialne izključenosti v starosti v celoti padlo na posameznika, brez varovalke skupnosti.

Hayek je tako dosledno zavračal vse oblike prisilne prerazdelitve dohodka – od javnega zdravstva do pokojninskega sistema. Njegova vizija je bila svobodna izbira na trgu, kjer bi posameznik sam odločal, kako bo poskrbel za svojo socialno varnost. S tem pa je povsem izločil solidarnost kot konstitutivni element pravičnosti in odprl vrata paradigmi, v kateri je socialna varnost razumljena predvsem kot individualno tveganje.

Po (neo)liberalnem razumevanju je posameznik primarno avtonomen nosilec odgovornosti: odrasel in zrel akter, ki v zameno za svobodo prevzame posledice lastnih odločitev in od države ne pričakuje paternalističnega vodenja (George 2014, 101). Vsak poskus usmerjanja življenj je razumljen kot poseg v svobodo oziroma zanikanje pravice do osebne avtonomije; država tudi ne more vedeti preferenc posameznikov, zato naj se vzdrži prisilnih socialnih

in ekonomskih politik (Held 1989, 235). Hayek to pove zgoščeno: »priložnost graditi lastno življenje« terja »nenehno dolžnost« in disciplino (Hayek 2012, 97).

V tem okviru je naloga države skrčena na preprečevanje skrajnega pomanjkanja – zagotovitev omejene varnosti za revne in izključene iz trga dela – nikakor pa ne na zagotavljanje absolutne varnosti v obliki vnaprej določenega življenjskega standarda ali univerzalnih ravni socialnih storitev (Hayek 1991, 132; Hayek 2012, 389). Iz istega razloga je Hayek na mestih zagovarjal celo ukinitev brezplačne zdravstvene oskrbe, ker država »vsiljuje razpon storitev« in »vse obravnava enako«, ne glede na prispevke in produktivnost (Hayek 2012, 450–452). Takšno utilitarno merilo (gospodarska korist) pa odpira resne etične dileme: zasebni sistemi ne jamčijo enake dostopnosti in kakovosti za vse, tveganje selekcije po plačilni zmožnosti je realno, načelo solidarnosti – konstitutivni element pravičnosti in predpogoj medgeneracijskega sodelovanja – pa je potisnjeno na rob.

Posebej ostro Hayek napade socialno zavarovanje. Problem vidi v monopolni državni ureditvi, kjer se pomoč in storitve dodeljujejo po kriterijih, ki jih oblast določa samovoljno, ne glede na individualne prispevke. Mejo začrta takole: skupnost lahko »preprečuje pomanjkanje« in zagotavlja minimalno raven sociale, ne more pa določati »pravičnega položaja vseh« in »izključnih pristojnosti« nad storitvami (Hayek 2012, 437–438). Rešitev je zasebno zavarovanje na konkurenčnem trgu: brez prisilnih odvzemov dohodka, z izbiro storitev in ekvivalentnostjo med plačilom in prejeto storitvijo. Toda tak model premesti tveganje (bolezen, starost, brezposelnost) z družbe na posameznika, pri čemer realno obstajajo dohodkovne omejitve, informacijska asimetrija in nevarnost propadov skladov; solidarni javni sistem pa nudi varovalko tudi za tiste, ki bi sicer ostali brez zaščite.

Na pokojninskem področju obvezne prispevke razume kot razlastitev prihodkov: posamezniki naj bi sami, brez prisile, varčevali

in vlagali v zasebne sklade; sedanji sistem temelji na tekočem obdavčevanju, s čimer bremeni mlajše in lahko sproži medgeneracijski konflikt (Hayek 2012, 446–449). Ekonomično privlačen predlog pa prinaša visoko sistemsko tveganje (slabe naložbe, zlorabe, propadi – z zgledi iz prakse), ter predpostavlja visoke in stabilne dohodke v aktivni dobi; kar mnogim ni dosegljivo.

Pri brezposelnosti Hayek dopušča javno pomoč v obliki enotnega minimuma (hrana, zavetje), vezanega na ekonomske zmožnosti družbe in financiranega iz obveznih prispevkov, vendar je skeptičen do nadomestil, vezanih na predhodno plačo, ker naj bi zmanjševala iniciativo. Namesto tega zagovarja prilagodljivost plač in mobilnost delovne sile; pomoč naj temelji na izkazani potrebi in predhodnih osebnih prispevkih, sicer naj jo nadomesti zasebno zavarovanje (Hayek 2012, 455, 459–460). Na institucionalni ravni javno-izbirna tradicija opozori, da razmerje »koncentrirane koristi – difuzni stroški« ustvarja trajno pristranskost k proračunski ekspanziji in rentništvu, ne glede na učinkovitost (Buchanan in Tullock 1962; Buchanan 1987).

Na davčnem področju progresivno obdavčenje označi za diskriminatorno: orodje prerazdelitve, ki krni spodbude, je pristransko do dohodkov z neenakomerno časovno porazdelitvijo (npr. umetniki, podjetniki) in lahko vodi v situacije, ko je neto plačilo višje obdavčenega delavca nižje od neto plačila manj obdavčenega (Hayek 2012, 471–489). Predlaga regresiven oziroma proporcionalen davek, zavrača davke na premoženje in omejitve dedovanja, saj naj bi slednje, čeprav ustvarja neenakosti, bilo »najmanjše zlo« z vidika svobode (Hayek 2012, 129, 480, 487, 490). Teza, da nižji davki za premožne avtomatično prinašajo več naložb, rasti in delovnih mest, ostaja empirično sporna (prim. George 2014, 104), medtem ko Harvey prepričljivo interpretira neoliberalizacijo kot projekt obnove moči ekonomskih elit (Harvey 2012, 29). Hayekova doktrina o »toleranci do brezbrižnih bogatašev« to normativno usmeritev ne skriva (Hayek 2012, 184).

Pri izobraževanju se zavzema za minimalni standard, financiran (po potrebi) z javnimi sredstvi, samo izvajanje pa naj bo prepuščeno trgu (vavčerji, minimalni standardi, brez vsebinskega nadzora države) (Hayek 2012, 570–578). Višje in univerzitetno izobraževanje naj bo selektivno in financirano z zasebnimi sredstvi (krediti), pri čemer izrecno opozori na »nevarnost intelektualnega proletariata« – presežka visoko izobraženih, ki jih trg ne absorbira (Hayek 2012, 582, 585). Tu se pokaže napetost med njegovo skepso do enakih možnosti in sodobnim razumevanjem izobraževanja kot javne dobrine z visokimi pozitivnimi eksternalijami; deljena odgovornost (tudi posameznikova finančna udeležba) je smiselna, popoln umik države pa ni mogoče normativno utemeljiti ob vztrajnih neenakih izhodiščih. Logiko (neo)liberalne kritike socialne države lahko povzamemo v štirih temeljnih točkah:

1. Prisilno redistribuira dohodek (poseg v lastnino in tržne procese) (Schreiner 2019, 19; George 2014, 112).
2. Z upravljanjem velikih javnih sredstev postane konjunkturni »krmilnik« in instrument usmerjanja trga.
3. Z zagotavljanjem javnih storitev izrine zasebne trge (zavarovanja, zdravstvo, izobraževanje).
4. Zmanjšuje življenjska tveganja, s tem pa zmanjšuje spodbude in individualno odgovornost (Schreiner 2019, 19).

Sklepno: Hayek – in z njim (neo)liberalna tradicija – zagovarja vladavino prava, zasebno lastnino, zasebno pobudo in svobodne trge, ob minimalni in neprisilni socialni varnosti (Held 1989, 235; George 2014, 101, 111–112). Razprava je pokazala, da (neo)liberalna kritika socialne države cilja na institucionalne posledice prisilne redistribucije: rast diskrecije, širitev birokracije in erozijo pravnega generalizma. Hayekov odgovor ni »brez države«, temveč drugačna država: takšna, ki zagotavlja minimalni standard (omejeno varnost) in hkrati deluje prek splošnih, *ex ante* znanih pravil, veljavnih enako

za vse – od vladanih do vladajočih (Hayek 1991, 132; Hayek 2012, 226, 389). Naslednje podpoglavje zato razčleni enakost pred zakonom, vladavino prava in delitev pristojnosti, ki po Hayeku tvorijo hrbtenico svobodne družbe (Hayek 2012, 321–335).

Enakost pred zakonom, vladavina prava in naloge državne oblasti

Hayek je v osnovi zagovornik vladavine zakonov, saj ti posameznike ščitijo pred samovoljnim delovanjem državne oblasti. Poleg tega morajo zakoni veljati za vse enako, torej tako za vladajoče kot za vladane. Pri vladavini zakonov gre za abstraktna pravila, ki postavljajo okvir, znotraj katerega ima posameznik možnost delovati po svoji lastni volji oziroma kot pravi:

> Pojmovanje svobode pod zaščito prava, kar je osrednja skrb te knjige, temelji na tezi, da s spoštovanjem zakonov v smislu splošnih abstraktnih pravil, postavljenih neodvisno od njihove veljave za nas, nismo predmet volje drugega človeka in smo torej svobodni. Ker zakonodajalec ne pozna konkretnih primerov, ob katerih se bodo uporabljala njegova pravila, in ker sodnik, ki jih uporablja, nima nobene možnosti za oblikovanje sklepov, ki izhajajo iz obstoječega telesa pravil in iz posameznih dejstev konkretnega primera, ki ga obravnava, je moč skleniti, da ne vladajo ljudje, temveč zakoni (Hayek 2012, 226).

Hayek se zaveda dejstva, da enakost pred zakonom vodi v materialno neenakost (t. i. neenakost v rezultatih), a je prepričan, da je to nujna posledica svobode in kot takšna neškodljiva (Hayek 2012, 119). Za Hayeka materialni položaj posameznika ni bistven. Neenakosti so po njegovem lahko celo pozitivne, saj prinašajo napredek in prispevajo k zmanjševanju pomanjkanja (Hayek 2012, 62–63) Neenakost tako ni slaba sama po sebi. Je zgolj normalni in sestavni del družbe (George 2014, 104).

Do določene mere se s tem lahko strinjamo: neenakosti so v resnici naravni del družbenega življenja, nekatere pa delujejo kot spodbuda za inovacije in nagrado za opravljeno delo. Toda Hayekovo stališče, da naj bi višino neenakosti povsem prepustili trgom, ter trditev, da se bodo zaradi tržnih zakonitosti razlike samodejno zmanjševale, je treba zavrniti. Če bi razlike v dohodku in nagrajevanju zgolj odražale tržne transakcije, bi družba legitimirala položaj, v katerem imajo eni milijarde, drugi pa komaj sredstva za osnovno preživetje – čeprav vsi opravljajo delo. To ni dobra popotnica za svobodno in pravično družbo. Prav tako podatki, ki smo jih predstavili v tretjem poglavju, jasno kažejo, da se neenakosti ne zmanjšujejo, temveč praviloma poglabljajo.

Na tej podlagi lahko ugotovimo, da se je po Hayeku treba zavzemati zgolj za formalno, ne pa tudi za stvarno pravičnost. Vsak poskus korekcije družbenih razlik po njegovem pomeni nasilni poseg države, ki krši načela vladavine prava. Vladavina prava je po njegovem celo pomembnejša od vladavine zakonov, saj zagotavlja vsebinski okvir, po katerem se morajo oblikovati zakoni. Zato zavrača pravni pozitivizem, ki ločuje legalnost od legitimnosti in zakonodajalcu prepušča presojo pravičnosti vsebine zakonov. Hayek tako – podobno kot večina (neo)liberalcev – vztraja pri strogi delitvi oblasti, zapisani v ustavo: zakonodajalčeva moč mora biti omejena z načeli vladavine prava in ločena od sodne ter izvršne oblasti.

Vladavino prava Hayek razume kot metapravno doktrino oziroma politični ideal, katerega osnovna načela določi sam. To pomeni, da na neki točki ne gre več za vprašanje prava v smislu postopkovne pravičnosti, temveč za normativno politično vsebino, ki postane temelj družbenopolitične in političnoekonomske ureditve. V tem pogledu je Hayekov koncept selektiven in lahko razumljen kot ideološko vsiljevanje enega pogleda nad drugimi. Njegova načela vladavine prava so naslednja: pravica do osebne svobode in

zasebne lastnine, pravica do odškodnine ob razlastitvi, svoboda v ekonomskih odnosih, svobodno tržno gospodarstvo z minimalnim državnim lastništvom in posegi (Hayek 2012, 321–335).

Minimalna vloga države pomeni, da ta ne sme omejevati prostega pretoka kapitala, storitev in blaga, regulirati trga ali nadzorovati cen in količin proizvodnje. Odločitve o tem, kaj, kako in za koga se proizvaja, morajo pripadati lastnikom kapitala in tržnim mehanizmom. Trg sam je zgolj mehanizem ponudbe in povpraševanja, ki ni ne moralen niti amoralen. Friedman (2011, 21–22) v tem vidi prednost: več dejavnosti kot je prepuščenih trgu, manj je prisile in političnih napetosti, saj lahko množice svobodno odločajo brez podrejanja.

Naloga države je torej oblikovanje splošnih pravil igre: zaščita pred nasiljem in prevarami, izvrševanje pogodb, varovanje lastnine in zagotavljanje pogojev za delovanje konkurence (Hayek 2012, 344–345). Država mora v prvi vrsti varovati svobodo posameznika, lastninske pravice, proste trge in konkurenčnost (Berend 2013, 285). Dobro delujoče tržno gospodarstvo zahteva določeno institucionalno podporo, a ta mora služiti le krepitvi spontanega in svobodnega delovanja trga. Kot pravi Friedman: »Država je nujna za zaščito naše svobode … Njena glavna naloga je varovati pravni red, uveljavljati zasebne pogodbe in spodbujati tržno konkurenco.« (Friedman 2011, 2).

Vloga države v (neo)liberalnem kapitalizmu je tako v zagotavljanju podjetniškega okolja, ne pa v skrbi za zadovoljevanje širših družbenih potreb (Harvey 2012, 67). Friedman (2011, 26) poudarja, da mora država »opredeliti, razsojati in uveljavljati pravila igre«. Na področju javnih storitev je njena naloga omejena na zagotavljanje tistega, česar trg ne zmore ali noče priskrbeti. Hayek (2012, 388) navaja primere, kot so parki, muzeji, gledališča, športni objekti, infrastruktura ali subvencioniranje stanovanj. Vendar Friedman opozarja, da je treba vse dejavnosti, ki lahko prinašajo dobiček,

prepustiti zasebnim lastnikom in upravljavcem – celo daljše avtoceste ali parke. Tako Hayek kot Friedman sta velika kritika državnih monopolov in državne okoljske politike (Friedman 2011, 28–29).

Država ima po (neo)liberalnem prepričanju ključno vlogo tudi na monetarnem področju. Njena glavna naloga je zagotavljanje stabilnega denarnega okvirja in nadzor inflacije, ne pa fiskalno spodbujanje povpraševanja ali cen. Monetarna politika mora biti ločena od vlade in prepuščena avtonomni instituciji – centralni banki. Javne finance morajo biti uravnotežene, brez pretiranega zadolževanja in z minimalnim vplivom na inflacijo. Veliki proračuni in obsežne socialne storitve so za Hayeka nevarni, saj dajejo državi prevelik vpliv na denarno politiko in zmanjšujejo kupno moč denarja (Hayek 2011, 497). Zato je fiskalna konsolidacija – zmanjšanje dolga in proračunskih izdatkov, četudi na račun socialnih storitev in plač – predstavljena kot nujen ukrep za stabilnost in konkurenčnost. Friedman pri tem deli Hayekov monetaristični pogled: količina denarja v obtoku mora rasti počasneje kot realna proizvodnja, kar zagotavlja stabilnost in preprečuje inflacijo (Berend 2013, 285).

V praksi to pomeni, da se v (neo)liberalnem kapitalizmu večino funkcij in dejavnosti v družbi pripisuje trgu. Ta postane hkrati gospodar in rešitelj družbenega življenja, medtem ko je država zgolj orodje za uresničevanje tržnih predpostavk. Trgi so predstavljeni kot najboljši mehanizem za zagotavljanje storitev, nagrajevanje dela in celo za socialno varnost. Berend (2013, 285) povzema, da neoliberalna teorija vidi samoregulirani trg kot najboljši vir socialne države. A kot smo pokazali v tretjem poglavju, je realnost drugačna: skrajne dohodkovne in premoženjske razlike, številčno naraščajoča revščina, koncentracija politične in ekonomske moči ter krhke enake možnosti dokazujejo, da neoliberalna ureditev ne izpolnjuje niti enega od Rawlsovih načel politične pravičnosti. Zagotavlja namreč zgolj formalno enakost, kar pomeni, da zavrača pošteno vrednost

enakih političnih svoboščin in pošteno vrednost enakih možnosti, da o načelu razlike niti ne govorimo. Njen temeljni cilj je predvsem gospodarska rast in ekonomska učinkovitost, ki ju omejuje precej nizek družbeni minimum (Rawls 2011, 180).

V tem poglavju smo torej pokazali, da Hayekov normativni okvir privilegira splošna, ex ante znana pravila – močno zaščito zasebne lastnine, minimalno in neprisilno socialno varnost ter koordinacijo prek trga; vloga države je reducirana na varstvo prava, konkurence in denarne stabilnosti (Hayek 2012, 180, 321–335; Friedman 2011, 2, 21–22, 26). Tak konceptualni minimalizem izrecno zavrača redistributivne in planske mehanizme kot kršitev svobode ter kot institucionalno pot k arbitrarnosti (Hayek 2012, 226; 266).

V naslednjem podpoglavju (7.3.4) preverjamo, kako se je ta normativni horizont, implementiran od poznih sedemdesetih let naprej, iztekel v empirično zaznavne učinke na porazdelitev in makroekonomsko dinamiko. Natančneje: analizirali bomo paket politik, ki ga povežemo z (neo)liberalnim preusmerjanjem – zmanjševanje obsega socialne države in javnih storitev, varčevalno makroekonomsko politiko, zniževanje davkov (zlasti na vrhu porazdelitve ter na kapital), privatizacijo, deregulacijo finančnih in gospodarskih trgov ter lastniško in finančno preobrazbo kapitalizma – ter pokazali, da ti mehanizmi sistematično povečujejo dohodkovne in premoženjske neenakosti, krepijo negotovosti in tveganja ter pogosto slabijo investicijski in zaposlitveni ciklus.

(Neo)liberalni kapitalizem kot vzrok za neenakosti

Ko razpravljamo o vzrokih za velike politične, ekonomske in socialne razlike ter slabše delovanje gospodarstva kot celote, lahko ugotovimo, da so ti v osnovi povezani z zmanjšano vlogo državne oblasti in pripadajočih institucij na področju socialnih, izobraže-

valnih in zdravstvenih storitev, ki se jih vse bolj prepušča svobodni odločitvi posameznika na trgu. Dodatno k temu prispevajo monetarna in makroekonomska politika varčevanja oziroma »zategovanja pasu«, postopno zmanjševanje davkov, procesi privatizacije in deregulacije finančnih ter gospodarskih trgov ter sam kapitalistični način produkcije in razdelitve bogastva.

Kot ugotavlja Susan George, trenutne (neo)liberalno usmerjene politike večine vlad v zahodnih državah vodijo do povečanja brezposelnosti, zmanjšanja gospodarske rasti, poglabljanja socialnih problemov, vedno večjih ekonomskih neenakosti, krčenja gospodarske aktivnosti in zmanjševanja naložb. Napadi na socialne storitve, priborjene v prejšnjem stoletju, se stopnjujejo: ne načenjajo zgolj plač – pri čemer so prisotne celo težnje po ukinitvi minimalne plače – in delovnih pogojev, kjer se zaradi varčevanja v podjetjih pogosto znižujejo standardi, temveč tudi pokojnine, ki se vse bolj prepuščajo zasebnim naložbam, se nominalno in realno znižujejo ob hkratnem dvigu starostne meje. Podobno se znižuje kakovost izobraževanja, varnost zaposlitve in socialna varnost kot taka (George 2014, 37, 40).

Zygmunt Bauman opozarja, da se države umikajo od zagotavljanja kolektivnih zavarovalnih polic in jih prepuščajo individualnim zasebnim pobudam (Bauman 2013, 18). Enak proces poteka na področju zdravstva, izobraževanja, pokojninskega sistema, družbenih stanovanj in socialnih zavarovanj (Harvey 2011, 87; 2012, 210). S takšno (ne)dejavnostjo državnih oblasti se je spekter posameznikove »avtonomije« močno razširil v smislu, da je vsak sam odgovoren za številne naloge, ki so bile v preteklosti domena javnih institucij. Od ljudi se pričakuje, da bodo za kolektivno ustvarjene probleme, kot so izguba zaposlitve ali dohodka – na katere pogosto nimajo vpliva –, rešitve našli sami, brez pomoči drugih (Bauman 2013, 18). (Neo) liberalizem tako sistematično ustvarja nove negotovosti in tveganja (Giddens 2000, 24).

Na področju fiskalne politike je viden izrazit premik k varčevalnim ukrepom oziroma »zategovanju pasu«, ki pa se izkažejo kot niti socialno niti gospodarsko učinkovita strategija. Rezultati, ki jih napovedujejo (neo)liberalci, se v praksi ne uresničujejo (George 2014, 33–35). Varčevalne politike, ki vključujejo zniževanje javne porabe, odplačevanje javnih dolgov, oklestitev javnih izdatkov in splošno spodbujanje gospodinjstev k varčevanju, vodijo v gospodarske krize oziroma depresije. Zmanjševanje državne potrošnje, še posebej v času krize, zmanjšuje možnosti za gospodarsko rast, zaposlenost in visoko raven potrošnje. Kot pravi Paul Krugman (2012, 161), so politike, ki se osredinjajo na primanjkljaje namesto na ustvarjanje delovnih mest ter monetarne politike, ki obsesivno dvigujejo obrestne mere celo ob množični brezposelnosti, v resnici usmerjene v interese upnikov. Empirična dognanja Davida Halla kažejo, da javno trošenje zvišuje rast in zmanjšuje brezposelnost, medtem ko se je v državah z obsežnim varčevanjem povečal delež gospodinjstev, ki si niso mogla privoščiti osnovnih življenjskih potrebščin, povečali so se brezposelnost, neenakosti in revščina, upadla pa rodnost (Hall 2014, 9).

Na makroekonomski ravni se varčevanje države in posledično gospodinjstev odrazi v padcu agregatnega povpraševanja, kar je Krugman jedrnato povzel z besedami: »Tvoja poraba je moj dohodek, moja poraba pa tvoj dohodek« (Krugman 2012, 30). Varčevalni režimi se odrazijo tudi v slabšem kreditiranju podjetij, kar vodi v krčenje produkcije, višjo brezposelnost in nižjo uspešnost gospodarstva kot celote. Obenem obljubljene višje rasti po (neo)liberalnih reformah ni zaznati: med letoma 1970 in 2010 se je gospodarska rast v bogatih državah gibala zgolj med 1,9 % in 3,2 % letno (Piketty 2015, 219).

Po letu 1980 je prišlo do močnega upada davčnih stopenj, saj je davčna konkurenca med državami sprožila tekmo do dna: države so zniževale davke na dobiček pravnih oseb ter izvzemale dividende in druge kapitalske dohodke iz učinkovitega obdavčevanja. Vzporedno se je razširila popolna deregulacija pretoka kapitala,

zaradi česar državne institucije pogosto sploh nimajo podatkov o odlivih kapitala v tujino. Davčne oaze dodatno spodbujajo odlive in prikrivanje dohodkov. Posledično je obdavčitev najvišjih dohodkov v številnih državah postala de facto regresivna (Piketty 2015, 445, 628–629).

V ZDA je Reaganova davčna reforma 1986 znižala najvišjo mejno stopnjo z 70 % na 28 % (George 2014, 79), do leta 2010 pa se je stopnja ustalila pri približno 30–40 % (Piketty 2015, 648). Podobno velja tudi za Združeno kraljestvo. Davki na dediščine in kapitalske dohodke so nižji kot davki na delo (Piketty 2015, 647). Harvey ugotavlja, da so koristi davčnih reform disproporcionalno pobirali zgornji odstotki prebivalstva, ki živijo od naložb, dividend in kapitalskih dobičkov, medtem ko so tisti, ki živijo od dela, ostali na slabšem (Harvey 2011, 76).

Od osemdesetih let dalje se neprekinjeno izvaja proces privatizacije, ki pomembno vpliva na rast neenakosti (World Inequality Database 2018, 14, 15, 160). Piketty ugotavlja, da so bogate države doživele »veliko vrnitev zasebnega kapitala« in vzpon novega lastniškega kapitalizma: delež javnega kapitala se je zaradi privatizacije znižal na nekaj odstotkov, javna aktiva pa komajda pokriva javni dolg. Gre za globalen pojav, pri čemer je bila največja privatizacija v zgodovini izvedena v državah nekdanje Sovjetske zveze (Piketty 2015, 218, 232, 235). Privatizacija je ključna komponenta (neo)liberalnega programa, ki odpira nova polja akumulacije kapitala, pogosto na področjih, ki so bila prej skupnostna ali javna in neprofitna. David Harvey to opiše kot politiko razlaščanja oziroma plenilske akumulacijske prakse. Te vključujejo prenos javnih storitev, kot so telekomunikacije, transport, voda, gozdovi in drugi naravni viri, v zasebne roke, pa tudi preoblikovanje javnih ustanov, kot so fakultete, zdravstvene ustanove in zapori, v komercialne entitete. Poleg tega obsegajo še privatizacijo okolja in delovne sile, prisilno izseljevanje kmečkega prebivalstva ter preoblikovanje skupnostnih,

kolektivnih in državnih lastninskih pravic v zasebnolastninske. V ta okvir sodi tudi odprava alternativnih oblik produkcije in potrošnje ter sistematično upravljanje in manipuliranje s krizami, s katerimi se bogastvo prerazporeja od revnih držav k bogatim (Harvey 2011, 87; 2012, 210–217).

(Neo)liberalna predpostavka, da so zasebna podjetja praviloma učinkovitejša od javnih (ali da so javno-zasebna partnerstva nujno učinkovitejša), se empirično ne potrjuje. Hall ugotavlja, da raziskave ne dokazujejo sistematičnih razlik v učinkovitosti med javnimi in zasebnimi podjetji ter da PPP-ji ne prinašajo vztrajno višje učinkovitosti (Hall 2014, 19). Podobno velja za »svobodne trge«, ki ne ustvarjajo pričakovane blaginje in zmanjšanja revščine, temveč pogosto množično brezposelnost, finančne zlome, socialne prevrate in okoljsko degradacijo (George 2014, 18). Takšni trgi puščajo malo zmagovalcev in veliko poražencev. Primarna funkcija trga v (neo)liberalni ureditvi ni ustvarjanje delovnih mest in široke blaginje, temveč generiranje dobička (Mattick 2013, 96–97). Nova delovna mesta so – če sploh nastanejo – postranski učinek; trg sam ne more vključiti vseh, ki nimajo dela ali malo trošijo (George 2014, 153).

Eden izmed ključnih strukturnih virov velikih dohodkovnih in premoženjskih neenakosti pa izhaja iz samega kapitalističnega načina produkcije in razdelitve. Zanj so značilne močno zaščitene pravice do zasebne lastnine nad produkcijskimi sredstvi in upravljanjem, skoncentrirane v rokah manjšine, kar je temelj izkoriščanja. Gerard Duménil in Dominique Lévy poudarjata, da problem kapitalizma izhaja iz zasebne narave lastnine, podrejenosti zaposlenih kljub formalni svobodi, razmerij oblasti vodilnih nad ostalimi, centralizirane in pogosto avtoritarne delitve nalog ter oblikovanja dohodkov v rokah menedžmenta oziroma lastnikov (Duménil in Lévy 2012, 92). Delavci – kljub pravnoformalni svobodi – dejansko nimajo dostopa do produkcijskih sredstev in v

večini ne sodelujejo pri upravljanju; odvisni so od prodaje lastne delovne sile. Razlike v dohodkih, prikazane v tretjem poglavju, to potrjujejo.

Z besedami Karla Marxa gre za apropriacijo presežne vrednosti. Kapitalisti (in njihove organizacije) odvzem presežne vrednosti pogosto utemeljujejo z argumentom zaslužnosti – tveganje, kapitalni vložek, trud, čas, energija –, pri čemer prezirajo, da je motivacija primarno dobiček iz dela drugih. Popolna zaslužnost bi bila smiselna le, če bi kapitalist delo opravil sam – tudi tam pa ostaja vprašanje upravičenosti do ekskluzivnega dostopa do produkcijskih sredstev, ki so zgodovinsko rezultat družbenega razvoja in izrabe naravnih virov. Zagovarjanje velikih razlik z argumentom, da kapitalist »zaposluje druge«, je zato konceptualno problematično: zaposluje jih zaradi dobička, ne zaradi socialnega cilja. Paul Mattick jedrnato zapiše: »Naj poslovneži še tako ponavljajo, kako konec koncev delajo v skupno dobro, vendarle dobro vedo, da je cilj poslovanja sam profit« (Mattick 2013, 97). Zato so solidarnost, družbena odgovornost in skrb za druge v kapitalizmu – v praksi – sekundarne vrednote (Lebowitz 2014, 4).

Bauman dodaja, da se je kapital poleg izkoriščanja delovne sile polastil tudi izkoriščanja potrošnikov. Zaradi krčenja socialnih storitev in potrošniških vzgibov (novih potreb, ki jih kapital inducira) so ljudje pogosto »prisiljeni« v zadolževanje, kar vodi v osebne bankrote (Bauman 2013, 17). Varoufakis v Globalnem minotavru (2016) pokaže posledice financializacije in deregulacije po letu 1980: plenilski, špekulativni slog, ki ustvarja dolžniške pasti in olajša apropriacijo premoženja preko oderuških kreditov. Subprime kriza 2006–2008 je sprožila množične izvršbe hipotek, milijoni so izgubili domove. (Neo)liberalni kapitalizem tako omogoča prenos bogastva navzgor prek špekulacij, goljufij, plenjenja in tatvin (Harvey 2011, 88). Krugman (2012, 60) dodaja: »Ohlapna regulacija je hkrati ustvarila svobodno okolje za odkrite kraje …«

V praksi je postalo skoraj stalnica, da vlade z javnimi sredstvi rešujejo zasebne dolgove bank in podjetij, ko ti zapadejo v krizo – pogosto na račun zmanjšanja socialnih in drugih javnih storitev –, čeprav je to v očitnem nasprotju z (neo)liberalnim idealom nevmešavanja države. Kot opozarja Michael Lebowitz, se ravno v krizah pokaže pravi obraz kapitalizma: produkcija in zaposlovanje sta podrejena profitni stopnji, ne potrebam in blaginji ljudi. Ko donosi upadejo, kapital ne absorbira izgub, temveč krči proizvodnjo in odpušča – rezultat je kombinacija neizkoriščenih kapacitet, brezposelnosti in nezadovoljenih potreb (Lebowitz 2014, 5). John Gray sklene: utopija globalnega prostega trga sicer ni terjala toliko žrtev kot komunizem, vendar se bo lahko temu približala; ne stojimo na pragu obljubljenega izobilja, temveč čedalje nevarnejšega tekmovanja, ki lahko vodi do pomanjkanja in vojn (Gray 1998, 208). In ravno zadnje se zdi, da je povsod po svetu močno v porastu.

Sklep

Analiza treh zgodovinsko prevladujočih politično-ekonomskih ureditev – etatizma, kapitalizma blaginje in neoliberalnega kapitalizma – je razkrila, da nobena od njih ne ponuja dolgoročno vzdržnega odgovora na vprašanje družbene pravičnosti. Čeprav je vsaka izmed njih v določenem zgodovinskem kontekstu predstavljala poskus reševanja kriz in zagotovila določene pozitivne učinke, so se njihove notranje protislovnosti izkazale za nepremostljive.

Etatizem je bil zgrajen na iluziji, da lahko centralno planiranje in avtoritarna politična oblast zagotovita enakost, razvoj in družbeno kohezijo. Res je, da je v določenih obdobjih uspel mobilizirati ogromne materialne in človeške vire ter dosegel hitro industrializacijo in vzpostavitev osnovnih socialnih pravic. Vendar je bila cena izjemno visoka: politična represija, sistematično kršenje človekovih pravic, neučinkovitost zaradi birokratskega planiranja in nezmo-

žnost ustvarjanja prostora za individualno svobodo. Etatični modeli so se tako sesuli zaradi lastnih notranjih protislovij, med katerimi je bila ključna odsotnost posameznikovih osnovnih človeških in političnih pravic, pluralizma in participacije, kar je dolgoročno onemogočilo inovativnost in družbeno legitimnost.

Kapitalizem blaginje oziroma povojna socialna država je v nasprotju z etatizmom temeljila na demokratičnih institucijah, tržnem gospodarstvu in široki redistribuciji, ki je zagotavljala visoko raven socialne varnosti, zmanjševanje določenih neenakosti ter rast življenjskega standarda. Bil je izraz družbenega kompromisa med kapitalom in delom, ki je omogočil izjemno obdobje stabilnosti in rasti. Toda krize sedemdesetih let – stagflacija, rast brezposelnosti, fiskalne težave, inflacija in zmanjševanje donosov kapitala – so razkrile temeljno šibkost tega modela: njegova vzdržnost je bila odvisna od nenehne gospodarske rasti in stalne akumulacije. Ko je to prenehalo delovati, so se okrepile kritike o neučinkovitosti, stroškovni pretiranosti in odvisnosti posameznikov od države. Kapitalizem blaginje je bil zato politično in ekonomsko ranljiv, saj je postal tarča tako socialističnih kot liberalnih kritik.

Neoliberalni kapitalizem se je uveljavil kot reakcija na zaton socialne države in je obljubljal ponovno vzpostavitev svobode, individualne odgovornosti in gospodarske učinkovitosti. Utemeljen na Hayekovi in Friedmanovi kritiki socialne države je na politični ravni prinesel obsežno privatizacijo, deregulacijo, zniževanje davkov in krčenje javnega sektorja. Empirični izsledki pa kažejo, da so ti ukrepi ustvarili trajne neenakosti, socialno negotovost in ponavljajoče se gospodarske krize. Namesto napovedane univerzalne blaginje je neoliberalizem okrepil moč ekonomskih elit, oslabil demokratične institucije in posameznika izpostavil novim tveganjem, ki jih mora reševati sam..

Sinteza analize pokaže, da so vsi trije modeli – etatizem, kapitalizem blaginje in neoliberalizem – spodleteli prav pri svojem ključnem poslanstvu: zagotoviti dolgoročno stabilno ravnotežje med

svobodo, enakostjo in pravičnostjo. Etatizem je žrtvoval svobodo na račun domnevne enakosti, kapitalizem blaginje je bil odvisen od gospodarske rasti, ki se je izkazala za omejeno, neoliberalizem pa je enakost in pravičnost sistematično spodkopal v imenu tržne svobode. Kot je bilo že razvidno iz predhodnih analiz, nobena od teh ureditev ne zadovoljuje dveh temeljnih načel pravičnosti po Rawlsu: etatizem spodkopava pošteno vrednost političnih pravic in osnovnih svoboščin, kapitalizem blaginje blaži zgolj posledice neenakosti, ne pa njihovih izhodišč, neoliberalizem pa sistematično krši tako načelo enakih možnosti kot načelo razlike.

Od tod izhaja nujnost premisleka o alternativi. Če se etatizem vrača v obliki avtoritarnih skušnjav, kapitalizem blaginje v obliki nostalgije po »zlatih tridesetih«, neoliberalizem pa kot še vedno prevladujoča, a vse bolj delegitimirana paradigma, potem je iskanje nove poti neizogibno. V tem okviru se odpira vprašanje liberalnega socializma kot možnosti. Liberalni socializem skuša združiti temeljne pridobitve liberalizma – individualne pravice, politično svobodo, vladavino prava – s socialnimi in ekonomskimi zahtevami po enakosti in solidarnosti. To pomeni model, ki se sklada z Rawlsovim pojmovanjem pravičnosti kot poštenosti: zagotavlja temeljne pravice svoboščine z njihovo pošteno vrednostjo, odpravlja izhodiščne neenakosti z zagotavljanjem dejanske enakosti možnosti in vzpostavlja institucije, ki trajno izboljšujejo položaj tistih, ki so v najslabšem položaju. Prav zato je smiselno v naslednjem poglavju razmisliti, ali lahko liberalni socializem ponudi teoretično in praktično utemeljeno alternativno idejo, ki odgovarja na izzive našega časa.

Liberalni socializem kot možnost ...

V zadnjem poglavju se osredotočamo na premislek o tem, kakšna političnoekonomska ureditev bi bila – ob upoštevanju Rawlsovih redefiniranih načel pravičnosti in njegovih institucionalnih predlogov ter ob kritični analizi pomanjkljivosti etatizma, kapitalizma blaginje in (neo)liberalnega kapitalizma – hkrati pravična in učinkovita. Gre za teoretski razmislek metapolitične narave, ki ga razumemo kot normativni prispevek k razpravi, ne kot načrt neposredne implementacije ali strategijo prehoda v novo ureditev. Naša naloga je, podobno kot jo vidi David Miller, ponuditi osnutek pravične družbe: projekt, ki ni dokončan, temveč usmerja v iskanje institucionalnih rešitev za sodobne izzive (Miller 2007, 100).

V tem okviru zagovarjamo idejo liberalnega socializma, ki jo Chantal Mouffe opredeli kot danes nujno potrebno alternativo (Mouffe 2005, 102). Pri oblikovanju modela sledimo tudi miselnosti Norberta Bobbia (1991, 285–286), ki opozarja, da je mogoče na podlagi individualističnega koncepta družbe in obstoječe institucionalne strukture razviti protipredlog neoliberalni teoriji družbene pogodbe – tokrat takšen, ki vključuje princip distributivne pravičnosti in je združljiv s socialistično tradicijo. Kritika (neo) liberalizma pa še ne pomeni zavračanja celotne (neo)liberalne doktrine: že v prejšnjem poglavju smo opozorili, da so nekatere Hayekove kritike glede razsežnosti in nalog državne oblasti ter glede njene birokratske neučinkovitosti utemeljene. Nauk, ki ga lahko potegnemo, je, da uspešna alternativna teorija ne temelji na dogmatskem izključevanju, temveč na selektivnem vključevanju

najboljših elementov obstoječih političnoekonomskih teorij in konceptov (Kymlicka 2005, 23).

Tradicionalni dogmatizem socializma – da je državna oblast vir vsega zla in da mora postopoma odmrti – danes ne more predstavljati realne alternative. Prav tako tudi (neo)liberalizem, ki vlogo države zreducira na zagotavljanje pravne države, zaščito zasebne lastnine, minimalne javne storitve in prosti trg, ne ponuja zadostnega odgovora na sodobne izzive. Zavedati se moramo dveh nevarnosti: prve, ki izhaja iz razbohotenja državne oblasti in birokracije, kot opozarjajo (neo)liberalci, ter druge, ki jo predstavlja kapitalistično zasnovano gospodarstvo, ki posameznika izpostavlja izkoriščanju in prisili v odnose podrejenosti, kot opozarjajo socialisti.

Na tej podlagi lahko rečemo, da se mora liberalizem socializirati in socializem liberalizirati. Z drugimi besedami: politični liberalizem in ekonomski socializem moramo združiti v dialektično sintezo, ki ohranja pozitivne elemente obeh teorij (Gamble 2006, 40–41). Obema je namreč skupno prizadevanje za enakost, svobodo in univerzalne vrednote, čeprav ju razumeta in institucionalizirata na različne načine. To pa pomeni, da morata tako socializem kot liberalizem spremeniti pogled na politiko, funkcije in razsežnosti državne oblasti.

Socializem mora sprejeti človekove pravice, posredno demokracijo in opustiti zanašanje na proletariat in zgodovinski determinizem; liberalizem pa mora preseči vero v vsemogočnost svobodnega trga, absolutizacijo zasebnolastninskih pravic in privatizirano upravljanje naravnih virov ter podjetij. Socializem se ne more več izogibati politiki – sprejeti mora državno oblast kot temeljno institucionalno formo, skozi katero se oblikujejo načini produkcije, razdelitve, menjave in potrošnje. Prav tako mora priznati pomembnost državnih institucij in človekovih pravic kot osnovnih normativnih predpostavk sodobnih družb.

Socialistični zagovor neposredne demokracije, ki naj bi nadomestila liberalne institucije in državno oblast, se je v praksi izkazal za problematičnega. Kot smo pokazali v petem poglavju, ima neposredna demokracija resne omejitve tako z vidika izvedljivosti kot tudi pravičnosti. V določenih okoliščinah lahko omogoči uveljavitev celo totalitarnih vsebin. V sodobnih družbah z velikim številom prebivalstva pa je že zaradi obsega in kompleksnosti odločanja praktično neizvedljiva, poleg tega, da ne zagotavlja vedno pravičnih rezultatov. Zato se zdi prepričljivo Heldovo stališče, da so liberalne institucije – volitve, parlament, strankarski sistem – nujna osnova za uresničevanje pravic, oblikovanje politik in usklajevanje interesov (Held 1989, 265). Demokratične oziroma kolektivistične odločitve namreč niso dobre same po sebi, temveč potrebujejo institucionalne okvirje, ki jih usmerjajo in omejujejo.

Zavračanje individualizma s strani socialistov tako ne more predstavljati dobre popotnice za pravičnejšo družbo. Kot smo poudarili v šestem poglavju, kjer smo razpravljali o politični pravičnosti, družba ne sme za ceno skupne blaginje žrtvovati posameznika ter njegovih pravic in svoboščin. Na tej podlagi se gre strinjati z Willom Kymlicko, ki opozarja, da je nekoliko nenavadno hkrati zagovarjati družbeno enakost in zavračati individualno. Sodobna socialistična misel mora zato posameznika obravnavati kot avtonomno, svobodno in odgovorno bitje, ki ima pravice in dolžnosti (Kymlicka 2015, 293, 295).

Strinjamo se tudi z Axelom Honnethom, ki poudarja, da je pojem individualne svobode – kot glavnega legitimacijskega načela sodobne družbe – treba razširiti tako, da sovpada s potrebami solidarnega skupnostnega življenja (Honneth 2016, 37). Glede na razlikovanje med pozitivno in negativno svobodo je nujno zagotoviti obe: posameznika je treba zaščititi pred posegi državne oblasti, ki bi mu lahko kratile temeljne pravice, hkrati pa mu omogočiti javne skupne storitve, okoliščine in dobrine, ki svobodo dejansko

razširjajo. Gre za t. i. družbeno svobodo, ki jo je mogoče uresničiti prek sodelovanja posameznikov, ki ob spoštovanju avtonomije in zasebnosti soustvarjajo pogoje za skupne – predvsem materialne – cilje. Dobro poslovanje, pravične plače in dostojen življenjski standard so cilji vsakega, ki sodeluje v procesu produkcije. Na nek način lahko govorimo o »materialističnem konsenzu«, kjer se avtonomija posameznika in družbena svoboda ne izključujeta, temveč dopolnjujeta. Kot je že ugotavljal Edvard Kardelj, se parcialni interesi posameznikov in organizacij združenega dela preko mehanizma ekonomskih odnosov povezujejo v skupno celoto (Kardelj 1977, 18).

Dalje, socialisti morajo spremeniti tudi svoj pogled na razredni boj in proletariat. Proletariat v obliki, kot ga je opredelil Marx, danes ne obstaja več. Res je, da so številni delavci izkoriščani in odtujeni, a njihovi položaji in plače so zelo različni. Nekateri so se celo delno »osamosvojili« in postali mali kapitalisti – samozaposleni, prekarni delavci ali obrtniki –, ki pa zaradi konkurence pogosto ne preživijo. Zato proletariat ne predstavlja več enotnega razreda z enotnim interesom, še manj pa revolucionarnega subjekta. Socializem se mora zato osredotočiti na vzpostavljanje pravičnih odnosov med vsemi ljudmi, ne na privilegirano zastopanje ene same družbene skupine - delavstva.

Hkrati ne gre spregledati tudi tega na kar opozarja Kymlicka in sicer, da sodobne družbe ne zaznamuje le materialno izkoriščanje, temveč tudi stiske manjšin, invalidov, ostarelih, priseljencev, beguncev, migrantov in mater samohranilk (Kymlicka 2015, 295). Podobno ugotavlja Honneth, da se danes ne soočamo zgolj z odnosi med delavci in kapitalisti, temveč tudi z vprašanji, ki zadevajo družinske člane, intimne partnerje in predvsem – državljane (Honneth 2016, 115). Pravična družba ne more temeljiti na zastopanju ozkih interesov določene skupine, temveč mora skrbeti za pravične odnose med vsemi ljudmi. Če se družba omeji na en sam interesni blok, sproži nevarnost konflikta, ki ga je podrobno opisal Karl

Polanyi: razredni spopadi med delavci in kapitalisti so v dvajsetih letih prejšnjega stoletja privedli do popolne ohromitve političnih in ekonomskih institucij ter odprli vrata fašizmu (Polanyi 2008, 343).

Socializma zato ne smemo razumeti niti kot revolucionarnega proletarskega projekta niti kot izraz industrijskega delavstva (Honneth 2016, 90). Še manj ga smemo enačiti z državno oblastjo sovjetskega tipa ali z megleno obljubo prihodnje družbe, kot smo opozorili že v sedmem poglavju o etatizmu. Socializem se mora otresti tudi vere v zgodovinski determinizem. Prepričanje, da bodo kapitalistična razmerja zaradi lastnih protislovij neizogibno propadla, je napačno. Zgodovina je večkrat pokazala, da je kapitalizem sposoben samoobnavljanja – četudi ob pomoči države. Takšna vera v zakoniti potek zgodovine socializmu onemogoča oblikovanje normativne teorije, ki je danes nujno potrebna. Kot je opozoril že John Dewey, ravno zaradi takšne zmotne vere socializem izgublja moč, da bi oblikoval pozitivne teorije in ukrepe za prihodnost (Dewey 1935, 41).

Namesto tega mora sodobni socializem, kot poudarja Honneth, usmeriti pozornost v normativni projekt, ki presega kapitalizem (Honneth 2016, 14, 17). Kapitalizem namreč ni zunanja, samonikla sila, ampak človeška tvorba. In kar je ustvaril človek, lahko človek tudi spremeni ali odpravi – bodisi reformistično bodisi revolucionarno. Kakršenkoli determinizem je v resnici voda na mlin obstoječim razmerjem, saj zavira možnost, da bi človeštvo zavestno ustvarjalo pravičnejši in višji družbeni red.

Po drugi strani pa se mora socializirati tudi liberalizem. Minimalistično dojemanje politike in nalog državne oblasti, ki jo (neo) liberalci omejujejo skoraj izključno na varovanje zasebne lastnine, svobodo sklepanja pogodb in zagotavljanje formalnih negativnih pravic, se izkaže za preozko. Čeprav je pravilna ugotovitev, da mora biti oblast do določene mere omejena zaradi nevarnosti razbohotenja birokracije in kratenja pravic in svoboščin, sodobni (neo)liberalni pogled, ki politiko zreducira na vlado z minimalni-

mi pristojnostmi in prepušča skoraj vse dejavnosti »svobodnemu« tržnemu kapitalizmu, ni zadosten.

Kot smo pokazali že v četrtem poglavju, ima politika mnogo širše razsežnosti od tistih, ki jih priznava (neo)liberalna doktrina. Politika se ne izvaja le znotraj vladnih institucij, temveč tudi na področjih izobraževanja, sociale, gospodarstva, zdravstva, varnosti in družine. Naloge državne oblasti tako niso zgolj vzdrževanje javnega reda in pravne varnosti, temveč tudi zagotavljanje pravičnosti v celotnem družbenem življenju – vključno s civilno družbo in gospodarstvom. Če večino ekonomskih in socialnih procesov prepustimo izključno trgu, kot predvideva (neo)liberalizem, pomembni deli družbenega življenja ostanejo izven dometa politične odgovornosti, kar ustvarja in poglablja neenakosti.

Podobno opozarja tudi David Held (1989, 240), ko pravi, da se z izključevanjem ekonomskih, socialnih in rasnih neenakosti iz politične obravnave izničuje možnost celovitega razumevanja svobode v sodobni družbi. Zagovarjanje zgolj negativnih pravic, ob zavračanju pozitivnih pravic in javnih storitev kot »prisilnih«, je zato močno pretirano. Izkušnje po letu 1990 so pokazale, da umik države s področij socialne varnosti, zdravstva in izobraževanja vodi v povečano neenakost, revščino in socialno izključenost.

Fetišizacija negativnih pravic, prostega trga in zasebnolastninskih upravičenj je v jedru napačna. Tržni kapitalizem, še posebej ob odsotnosti učinkovite državne regulacije, ustvarja velike ekonomske razlike, ki se neizogibno prenašajo tudi v politiko. Svoboden trg sam po sebi ne more zagotoviti pravičnih odnosov niti solidarnosti, ki je nujna za delovanje družbe kot celote. Kot pravi Cvetka Hedžet Tóth (2015), gre za drugo plat pravičnosti, ki jo tržni kapitalizem sistematično zanemarja.

David Held zato poudarja, da mora sodobni (neo)liberalizem priznati, da trg ni nevtralni mehanizem kolektivne izbire, temveč

prostor, v katerem prevladujejo korporativna moč, monopolne in oligopolne strukture, logika bančnih elit in rivalstvo multinacionalk (Held 1989, 238–239). Alex Callinicos (2004 138) dodaja, da je v resnici le peščica privilegiranih gospodarskih dejavnikov vključena v ta razmerja, ki spominjajo na vodoravne odnose, medtem ko je večina ljudi ujetih v navpične odnose prevlade in podreditve.

Trg zato ni moralno nevtralen, kot meni Hayek; ravno nasprotno, določajo ga produkcijski odnosi, ki temeljijo na zasebni lastnini produkcijskih sredstev, hierarhičnem vodenju in gonji po dobičku. Prepustiti takšen trg »svobodnemu delovanju« pomeni na ravni družbe legitimirati demokratični kaos, na ravni gospodarstva pa kanibalizem, kjer močnejši sistematično izpodriva šibkejšega. Prednostna naloga vsakega podjetja je postati ali ostati močnejše in konkurenčnejše – to pa vodi v neomejeno izkoriščanje naravnih virov, zniževanje kakovosti in standardov dela ter globalno tekmovanje med državami.

Kot smo videli že v analizah kapitalizma blaginje in neoliberalnega kapitalizma, se danes države zapletajo v davčno tekmo, kjer zniževanje davkov med državami postane orodje privabljanja kapitala, pojav davčnih oaz pa to še stopnjuje. Vse to nakazuje, da prostega trga, kot ga idealizirajo (neo)liberalci, v praksi ni – obstajajo le močna podjetja in multinacionalke, ki s prevlado in optimizacijo stroškov izrivajo šibkejše konkurente.

Naslednja šibkost (neo)liberalizma, tesno povezana z delovanjem tržnega kapitalizma, je kontradikcija med formalno univerzalnostjo pravic in dejanskimi možnostmi njihove uveljavitve. Zygmunt Bauman to imenuje prepad med pravnimi pogoji *de iure* in praktičnimi možnostmi uživanja pravic *de facto* (Bauman 2013, 15). Podobno ugotavlja tudi Pierre Rosanvallon, ki opozarja, da je pozitivni oziroma politični liberalizem – katerega bistvo je zagotavljanje človekovih pravic – vedno znova žrtvovan v korist utopičnega ekonomskega liberalizma, usmerjenega v uveljavljanje divjega kapitalizma (Rosanvallon 1998, 148).

Ekonomski liberalizem tako onemogoča večini posameznikov dejansko uživanje pravic. Zaradi davčne konkurence med državami se krčijo javni proračuni, kar neposredno omejuje financiranje socialnih storitev. Zdi se, da je (neo)liberalna doktrina zato primorana zagovarjati zgolj zaščito negativnih pravic, saj pozitivnih preprosto ni več zmožna zagotavljati. A problem sega še globlje: (neo)liberalizem ne more zagotoviti niti pogojev za učinkovito uresničevanje vseh negativnih pravic. Vprašati se moramo, kaj je z ljudmi, ki nimajo lastnine ali do nje ne morejo priti z delom. Zanje so lastninske pravice zgolj potencialne – obstajajo na papirju, v praksi pa ostajajo nedosegljive.

Na tej podlagi lahko rečemo, da se (neo)liberalna pozornost ne more omejevati zgolj na zaščito pred morebitnim zatiranjem s strani države, temveč mora upoštevati tudi zatiralske prakse, ki izvirajo iz gospodarstva in civilne družbe. Kot je opozorila Jean Hampton (1997, 191–209), je nujno preprečevati hegemonijo tako državne oblasti kot tudi kapitalističnega gospodarstva nad posamezniki. Družbeni napredek je namreč prepleten z individualnim, ne pa ločen od njega. Dalajlama upravičeno opozarja: »Grozljiva moč, ki jo imajo v naši družbi gospodarske ustanove, in žalost, ki jo še naprej seje revščina, bi nas morali prisiliti, da bi iskali načine za preoblikovanje našega gospodarstva, tako da bi temeljilo na sočutju ter načelu dostojanstva in pravičnosti za vse, kot je zapisano v Splošni deklaraciji o človekovih pravicah« (Dalajlama 2012, 23–24).

Državna oblast zato ne more biti razumljena le kot instrument zatiranja, temveč tudi kot sredstvo za zagotavljanje dejanske svobode posameznika in uresničevanje skupnih ciljev. Ekonomsko, politično in socialno življenje je preveč pomembno, da bi ga prepustili zgolj interesom zasebnih lastnikov, logiki »prostih« trgov in moči peščice multinacionalk. Kot sta ugotovila že Marx in Engels, je bogastvo rezultat kolektivnega ustvarjanja, zato si ga ne more

in ne sme prilastiti zgolj ozek krog politične in gospodarske elite (Marx in Engels 2009, 114). Kolektivno ustvarjeno mora biti pravično porazdeljeno med vse, ki so prispevali k njegovi produkciji, še posebej med tiste, ki so s svojim delom ustvarili presežno vrednost. Claus Offe tako upravičeno poudarja, da dostop do ekonomskih virov ne sme biti privilegij zgolj tistih, ki jih že imajo, temveč mora biti podrejen ideji pravičnosti in napredka v službi politične skupnosti (Offe 1985, 9–10).

Ena izmed možnih »rešitev« oziroma idej, ki odpira pot k pravičneje organizirani družbi, je v združevanju političnega liberalizma in ekonomskega socializma. Norberto Bobbio je v tem videl možnost za preseganje obojestranskega nezaupanja med liberalizmom in socializmom (Bobbio 1991, 268). Ključno teoretsko osnovo za takšno povezavo je ponudil John Rawls, ki je jasno ločil politični liberalizem od ekonomskega. Sprejetje političnega liberalizma zato še ne pomeni sprejetja ekonomskega liberalizma in egoističnega individualizma (Mouffe 2005, 42). Brian Barry (1973, 166) je pokazal, da osamosvojitev političnega liberalizma postavlja pod vprašaj predpostavke ekonomskega liberalizma, medtem ko Will Kymlicka (2015, 152) opozarja, da liberalni egalitarizem ni v odvisnem razmerju z vsemi elementi liberalne tradicije, temveč omogoča povezovanje s socialistično mislijo. Rosanvallon (1998, 149) pa celo poudarja, da sta politični in ekonomski liberalizem v temeljnem protislovju.

Na tej podlagi lahko sklenemo, da je potrebno združiti politični liberalizem in ekonomski socializem. Prvi zagotavlja normativno in politično osnovo v obliki pravic, institucij in svoboščin, drugi pa ponuja ekonomski okvir, znotraj katerega se lahko načela pravičnosti tudi dejansko uresničijo. Združitev političnega liberalizma in ekonomskega socializma tako predstavlja obetavno izhodišče za snovanje alternativne političnoekonomske ureditve, ki bi lahko zagotovila več pravičnosti in stabilnosti od dosedanjih modelov.

Toda da bi ta sinteza prešla iz ravni načel v raven dejanskega delovanja, jo je treba zasidrati v ustrezne institucije. Brez institucionalne podpore bi politični liberalizem ostal abstrakten ideal, ekonomski socializem pa normativna zahteva brez operativne moči.

V nadaljevanju se zato osredotočamo na vprašanje, kako oblikovati temeljne institucije liberalnega socializma – od razdelitve oblasti in vloge države do demokratičnih mehanizmov, volilnega sistema, medijev ter ekonomskih in socialnih politik. Prav skozi institucionalno arhitekturo se bo pokazalo, ali je mogoče uresničiti Rawlsovo zahtevo po pravičnosti kot poštenosti in zagotoviti sistem, ki bo hkrati varoval svobodo posameznika ter omogočal solidarnostno, vključujočo in učinkovito družbo.

Temeljni elementi liberalnega socializma

V tem podpoglavju poskušamo opredeliti liberalni socializem kot političnoekonomsko ureditev, ki temelji na Rawlsovi zahtevi po pošteni vrednosti temeljnih političnih pravic in svoboščin, dejanskih enakih možnosti za vse ter dovolj enakomerni porazdelitvi lastnine, dohodkov in premoženja skozi čas (Rawls 2011). Politično institucionalno gledano to pomeni zavezanost delitvi oblasti, posrednemu načinu vladanja ljudstva in spoštovanju človekovih pravic (Rosanvallon 1998, 5, 148). Ekonomsko pa je cilj premagati privatizirano lastništvo nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri, preseči despotizem na delovnem mestu ter se oddaljiti od produkcijskega načina, ki je usmerjen zgolj v zadovoljevanje sebičnih interesov (Lebowitz 2014, 106). Bistvo liberalnega socializma je v odpravi izkoriščevalskih, hierarhičnih in avtoritarnih praks v političnih, ekonomskih in družbenih odnosih (Callinicos 2004, 125). Gre torej za zagovor kooperativne družbe, ki spoštuje avtonomijo posameznika in mu zagotavlja enakost na treh ravneh: državljansko, v produkciji in v potrošnji (Horvat 1984, 191–193).

Takšna ureditev se zato zavzema za ustavno vladavino in vladavino zakonov, za dosledno delitev oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno vejo, ter za odgovorno posredno vladanje ljudstva, dopolnjeno z elementi deliberacije in neposredne demokracije. Poseben poudarek namenja javnemu financiranju volilnih kampanj, enakim možnostim dostopa do medijev, proračunski transparentnosti in decentralizaciji javnih storitev z državne na lokalne ravni. Hkrati pa si prizadeva zmanjšati pretirano moč birokracije, obdržati zasebno lastništvo nad konzumno lastnino ter vzpostaviti družbeno oziroma razpršeno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri.

Na ekonomskem področju liberalni socializem predvideva (so)upravljanje podjetij s strani zaposlenih, obvezno računovodsko transparentnost ter razvoj davčnih instrumentov, ki zmanjšujejo neenakosti in spodbujajo solidarnost. Med njimi imajo pomembno mesto progresivna obdavčitev dediščin na strani prejemnika, obdavčitev presežne zasebne lastnine, luksuza in dobičkov, okoljski davki ter solidarnostni davki na dohodke in dobičke podjetij. Vse to dopolnjuje podpora družinski obrti, trajnostnemu razvoju in čistem okolju kot temeljnim dobrinam prihodnjih generacij.

V nadaljevanju se bomo osredotočili le na nekatere elemente, ki so s političnoekonomskega vidika ključni in hkrati dovolj radikalni, da na novo začrtajo institucionalni okvir: dosledno ločitev oblasti, odgovorno posredno vladanje dopolnjeno z deliberacijo, javno financiranje volilnih kampanj in enak dostop do medijev, univerzalno dostopne javne storitve (izobraževanje, zdravstvo, socialna varnost) ter družbeno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri, skupaj z (so)upravljanjem podjetij s strani zaposlenih.

Dosledna ločitev izvršne, sodne in zakonodajne oblasti

V okviru liberalnega socializma se pri delovanju državne oblasti odpirata dva temeljna problema: prvič, nedosledna delitev oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno vejo; in drugič, prevlada izvršilne veje nad zakonodajno. Čeprav večina zahodnih ustav formalno določa tridelno delitev oblasti, je praksa drugačna. Že bežen pogled v konstituiranje institucij pokaže, da z izvolitvijo poslancev (zakonodajna oblast) volivci posredno »izvolijo« tudi vlado (izvršno oblast), kolikor se ta uspe oblikovati. Z izvolitvijo poslancev jim namreč prepustimo, da v našem imenu sestavijo vlado; njena struktura je odvisna od razmerij sedežev v parlamentu in koalicijskih pogajanj. Schmittova ugotovitev ostaja zgovorna: »Udeležba ljudskega zastopstva pri vladanju, parlamentarna vlada, se je izkazala za najpomembnejše sredstvo za ukinitev delitve oblasti in z njo starih idej o parlamentarizmu« (Schmitt 1994, 45).

V praksi dodatne težave povzroča koalicijsko vladanje. Razdrobljen strankarski sistem sicer omogoča pluralizem in zastopanje različnih interesov, vendar povezanost parlamenta z izvršilno vejo pogosto zmanjšuje učinkovitost vladanja in zabrisuje odgovornost. Koalicijska trenja, izsiljevanja in razpad vlade niso redkost; ob razhodu partnerjev se odgovornost za odločitve zlahka preloži na »druge«. Vlade se preveč ukvarjajo z notranjimi kompromisi in koalicijskimi pogajanji, namesto z uresničevanjem programov, oblikovanjem pravičnih politik in zakonodaje. Schmitt je to opisal nekoliko bolj ostro: »V nekaterih državah je parlamentarizem prišel že tako daleč, da se vse javne zadeve spreminjajo v objekte plena in kompromisov strank in simpatizerjev, in politika je, daleč od tega, da bi bila domena elite, postala precej zaničevan posel precej zaničevanega razreda ljudi« (Schmitt 1994, 7).

Ko je vlada trdna, pa se pokaže druga skrajnost: prekomeren vpliv izvršilne oblasti na zakonodajno. Vodstva strank, ki po voli-

tvah praviloma zasedejo ključne položaje v vladi, sama oblikujejo kandidatne liste; avtonomija poslancev je zato realno vprašaljiva oziroma omejena. Poslanci se zavedajo, da o njihovi prihodnji politični karieri odločajo ljudje v vodstvu stranke, zato jim sledijo; pričakovati neodvisnost od linije vodstva je zato iluzorno. Horvat upravičeno opozarja, da je treba preprečiti, da bi kandidate za parlament predlagala strankarska vodstva — problem »političnega kartela« je treba izkoreniniti (Horvat 1984, 264). Keane dodaja, da izvršilna oblast pogosto avtoritativno oblikuje in nadzoruje parlamentarno delo: od dnevnih redov in postopkovnih omejitev do premika ključnih odločitev izven parlamenta (Keane 1990, 159–162). Podobno ugotavlja tudi Schmitt (1994, 45).

Sodna veja oblasti prav tako ni izolirana. V Sloveniji na primer Ustava v 163. členu določa, da devet ustavnih sodnikov na predlog predsednika republike izvoli Državni zbor. Ker vlada prek svojih poslancev obvladuje večino, ta ureditev pomeni posreden vpliv zakonodajne in izvršilne oblasti na imenovanje sodnikov — tistih, ki nato nadzirajo vsebino zakonodaje, oblikovane in sprejete prav po politični liniji iste večine. Težko je zato govoriti o dosledni ločitvi vej oblasti; realnost je prepletenost in podrejenost.

Na tej podlagi zagovarjamo institucionalno prenovo v smeri dejanske delitve oblasti. Če želimo izboljšati način vladanja in kakovost odločitev, je — z besedami Keana — »suverenost parlamenta nujna«; dejavni parlamenti so pogoj demokratičnih režimov, ker spodbujajo javno razpravo, kritiko vlade in odpor proti monopolu ter zlorabi oblasti (Keane 1990, 172). Enako mora veljati za sodno vejo, če želimo zagotavljati vladavino prava in uravnoteženje moči.

Možna rešitev za doslednejšo ločitev zakonodajne in izvršne oblasti so ločene in istočasne volitve. Volivci bi posebej izbirali predstavnike zakonodajne veje (poslance) in posebej izvršne veje (vlado). Tako bi parlament pridobil večjo avtonomijo: poslanci bi lahko delovali po vesti ter skladno s predvolilnimi obljubami in pro-

grami, neodvisno od trenutnih zahtev izvršilne oblasti. Parlament bi imel poleg zakonodajne funkcije tudi močno nadzorno vlogo (veto, interpelacije, ustavne obtožbe), medtem ko bi vlada nosila polno odgovornost za izvedbo svojega programa — brez permanentnega »preštevanja glasov« v parlamentu. V takšni ureditvi bi zmagovalna stranka (ali koalicija) po večinskem sistemu absolutne večine v celoti prevzela vodenje vlade, zakonodajna oblast pa bi bila delegirana in voljena na lokalnih ravneh, kar bi okrepilo reprezentativnost in nadzor nad izvršilno vejo.

Ostaja vprašanje ustavne sodne oblasti. Ustavni sodniki ne smejo biti strankarsko označeni kandidati ali njihovi podporniki; so varuhi ustave in temeljnega reda. Res pa je, da sodniki niso zgolj »bitja prava«, temveč tudi politična bitja z vrednotami in nazori. Zaradi tega je smiselno zmanjšati neposreden vpliv zakonodajne in izvršilne veje na imenovanja. Splošne volitve sodnikov bi bile neprimerne — proces bi se prelevil v medijski spektakel, kjer bi odločali videz, simpatije in retorika. Primernejša pot je imenovanje prek neodvisnega organa — neke vrste svet modrecev —, sestavljenega iz visoko kompetentnih, etičnih in neodvisnih osebnosti, z izkazano integriteto in dosežki. Tak organ bi imel tudi pravico veta ali odpoklica v primeru hudih kršitev sodniške funkcije.

S takšnimi premiki liberalni socializem uresničuje svojo temeljno zahtevo: dejansko delitev oblasti, ki preprečuje koncentracijo moči, krepi odgovornost in podpira vladavino prava — predpogoj za pravično in učinkovito politično ureditev.

Odgovorno posredno vladanje

V petem poglavju smo pokazali na pomanjkljivosti in pasti neposrednega načina vladanja ljudstva ter se zavzeli za uveljavitev posredne demokracije preko izvoljenih predstavnikov. V okviru

liberalnega socializma, ki se mora z vidika političnega liberalizma zavzemati za dejansko uživanje političnih, socialnih in ekonomskih pravic, spoštovanje ustavnih (samo)omejitev oblasti in vladavino zakonov, se zato večina zakonodajnih vprašanj rešuje v parlamentu preko posrednih predstavnikov. To pa še zdaleč ne pomeni, da je posredna demokracija idealna ureditev brez pomanjkljivosti. Ravno nasprotno – njen obstoj zahteva stalno izboljševanje, večjo odgovornost izvoljenih predstavnikov svojim državljanom in večjo vključenost stroke ter civilne družbe. Kot poudarja Adolf Bibič, je demokratična politika v svojem bistvu odgovorna politika – odgovorna volivcem, parlamentu in javnosti (Bibič 1997, 11).

Ko govorimo o izboljšavah posredne demokracije, imamo v mislih predvsem vpeljavo deliberacije, ki omogoča, da državna oblast na različnih ravneh bolj upošteva utemeljene predloge civilne družbe in posameznikov, ki s svojim znanjem, izkušnjami in vrlinami lahko pripomorejo k bolj pravičnemu in učinkovitemu delovanju politike, gospodarstva in družbe. Zainteresirani državljani, še posebej tisti, ki jih parlamentarne odločitve oziroma vsebina politik najbolj zadeva in imajo o njih veliko strokovnega znanja ter izkušenj, morajo imeti možnost sodelovanja pri oblikovanju, sprejemanju in tudi izvajanju le teh. David Miller opozarja, da kompleksnost sodobnega odločanja zahteva specializirana znanja, ki jih lahko zagotovijo le strokovnjaki s posameznih področij (Miller 2007, 51). Vsi o vsem enostavno ne moremo odločati – nimamo dovolj časa, znanja, kompetenc in izkušenj. Zato je nujno, da posebno pozornost namenimo tistim posameznikom in organizacijam, ki se na podlagi raziskav in dokazov zavzemajo za javno dobro. Kot primer lahko navedemo ekološke organizacije, ki svoje predloge utemeljujejo na znanstvenih spoznanjih.

Predlogi, ki jih zasledimo v sodobni politološki literaturi, gredo predvsem v smer institucionalizacije deliberativnih in participativnih postopkov soodločanja, kot so javne razprave, državljanske

porote, posvetovanja, državljanski odbori, deliberacije, mediacije in nacionalne konference (Železnik 2017, 121). Njihova postopna institucionalizacija bi povečala inkluzivnost, kakovost argumentacije in legitimnost sprejemanja odločitev.

Posredna demokracija mora pomeniti več kot to, da »dva volkova in ena ovca odločata, kaj bo za kosilo« (Bovard 1994, 333). Izogniti se moramo tudi nevarnosti postdemokracije, ki jo opisuje Colin Crouch: volitve sicer potekajo, a postanejo le medijski spektakel, kjer politične elite in strokovnjaki za propagando oblikujejo javno mnenje v korist korporativnih interesov (Crouch 2013). Politika se tako ne sme odvijati zasebno med vladami in elitami v korist privilegiranih skupin. Sodobna politika mora biti javna, transparentna in odgovorna državljanom, ki jim zagotavlja dejansko uživanje pravic in spoštovanje ustave.

Problem nizke volilne udeležbe, ki smo ga večkrat izpostavili v tretjem in četrtem poglavju, ne bo rešen s prisilo ali obveznim glasovanjem, ampak le z bolj odgovornim, odprtim in vključujočim delovanjem politike. Ena od možnih inovacij bi bila uvedba možnosti, da volivci na volitvah izberejo »nobenega izmed kandidatov«. To bi po eni strani preprečilo, da bi elite nizko udeležbo razlagale kot apatijo ali zadovoljstvo, po drugi pa bi prisililo politične predstavnike k bolj realnim obljubam in večji odgovornosti. Zamislimo si, kakšna legitimnost bi ostala političnim predstavnikom, če bi večina volivcev glasovala proti vsem ponujenim kandidatom.

Bolj odgovorno predstavniško vladanje bi lahko zagotovili tudi z določenimi mehanizmi neposredne demokracije. Referendumi bi lahko imeli mesto pri temeljnih ustavnih vprašanjih, kjer je potrebno široko soglasje – na primer glede pravice do pitne vode, ki ne sme biti prepuščena vsakokratni politični eliti. Razmisliti velja tudi o delegatskem sistemu z možnostjo odpoklica poslancev, ki bi bili neposredno odgovorni volivcem na lokalni ravni. Takšni mehanizmi bi bili še posebej dragoceni ob hujših kršitvah, neizpolnjevanju

programov, kratenju pravic, netransparentnosti, klientelizmu ali koruptivnosti. Ni naključje, da je že Deklaracija o pravicah človeka in državljana iz leta 1793 določala, da je upor ljudstva ob kratenju njegovih pravic »najbolj sveta pravica in dolžnost« (35. člen). Ta pravica velja za vse ureditve – tudi za liberalni socializem.

Javno financiranje volilnih kampanj in javni medijski prostor

Ena izmed temeljnih človekovih pravic, ki jo mora zagotavljati liberalni socializem, je pravica do poštene vrednosti političnih pravic in svoboščin. Po Rawlsu ta zajema volilno pravico, pravico do udeležbe v politiki, pravico do potegovanja za politične položaje in javne službe ter pravico do vključevanja v strankarsko politiko. O pravici do udeležbe v politiki smo že razpravljali v smislu, da je ne gre spremeniti v dolžnost. Pravica do volitev, pravica do udeležbe v politiki in pravica do potegovanja za politične položaje so pravice, ki morajo glede dejanskega uživanja ostati v domeni svobodne odločitve posameznika. Kot pravi David Held (1989, 274): »Participacija ni nujnost.« To pomeni, da državljanov ne smemo zakonsko prisiljevati k udeležbi na volitvah niti jih siliti v članstvo katere izmed političnih strank. Res je, da v demokraciji lahko absolutno gledano že en volilni upravičenec odloči za vse ostale, vendar moramo v tem primeru pravico do svobodne odločitve posameznika postaviti pred politično obveznost in morebitno slabo volilno udeležbo.

Povsem drugače pa je s tistimi posamezniki ali skupinami, ki si političnega udejstvovanja želijo. Tu se odpirata dve ključni vprašanji: prvič, ali se s politiko na profesionalen način res lahko ukvarja prav vsak, ki si to želi, in drugič, kako tistim, ki se želijo ukvarjati s politiko, zagotoviti enake izhodiščne možnosti? Prvo vprašanje je sporno, saj današnja ureditev dopušča, da se s poli-

tiko lahko ukvarja praktično vsak, ne glede na izobrazbo, znanje, kompetence, izkušnje ali pretekla dejanja. To dejstvo pomeni resen problem, saj politika nikakor ne bi smela biti polje improvizacije ali zabave, temveč »smrtno resna stvar« (Kosik v Ćimić 1981, 13), ki zahteva izobrazbo, izkušnje in etične vrline.

Na tej podlagi menim, da bi morali vsi tisti, ki se odločajo za profesionalni politični poklic, izkazati ustrezno znanje in izobrazbo s področij, s katerimi bi se želeli ukvarjati. Če bi politika imela podobno stroge kriterije kot druge ključne profesije (npr. medicina ali pravo), bi se kakovost političnega odločanja bistveno izboljšala. Če izobrazba ne bi bila predpogoj, bi bilo smiselno razmisliti o uvedbi »državniškega izpita«, ki bi vključeval poznavanje teorij, delovanja državnih institucij, ustave, zakonodaje in specifičnega področja politike. Seveda formalna izobrazba še ne zagotavlja uspešnega in moralnega delovanja politika, a je vendarle nujna predpostavka, da ključne odločitve ne padejo v roke popolnih laikov ali populistov brez znanja.

Naslednji problem se nanaša na dejansko uživanje političnih pravic tistih, ki izpolnjujejo zahteve in se želijo profesionalno ukvarjati s politiko. Kot sem nakazal že v tretjem poglavju, je pravica do ustanavljanja političnih strank v praksi za večino državljanov zelo omejena, predvsem zaradi vpliva kapitala na politiko. Največja nevarnost se kaže v dveh točkah: pri zasebnem financiranju političnih kampanj in pri moči zasebnih medijev. Donacije omogočajo, da kapital nesorazmerno vpliva na izvolitev kandidatov, medijsko lastništvo pa oblikuje javno mnenje v korist privilegiranih elit.

Da bi se izognili temu problemu, je nujno popolnoma prepovedati zasebne donacije političnim strankam in omejiti možnost političnega oglaševanja v zasebnih medijih, zlasti v času volilnih kampanj. Res je, da bi s tem posegli v svobodo medijev, vendar je takšna omejitev nujna, če želimo zagotoviti enake izhodiščne možnosti za vse kandidate. Politika mora biti ločena od kapitala.

Rešitve, ki jih na tem mestu ponujam, temeljijo na Rawlsu (2011, 193–194), Held-u (1989, 267) in Horvatu (1984, 261): javno financiranje volitev in volilnih kampanj, regulacija svobode govora in tiska, ter zagotovitev uravnoteženega dostopa do medijev. Kot pravi Held, gre pri demokratizaciji institucij predvsem za: enak dostop do medijev, prost dostop do informacij, decentralizacijo in povečanje odgovornosti vladnih institucij (Held 1989, 267–268).

Javno financiranje volilnih kampanj pomeni, da bi vsi politični akterji imeli na voljo enaka finančna sredstva za predstavitev svojih programov. S tem bi odpravili (ne)posreden vpliv kapitala in zagotovili pošteno tekmo za politične položaje. Enak dostop do medijev pa bi bil mogoč le, če bi predstavitve kandidatov in soočenja organizirali javni mediji po vnaprej določenih, jasnih kriterijih, ki bi zagotavljali enake pogoje za vse. Ti kriteriji bi morali vključevati:

- enak časovni okvir za predstavitve in replike,
- organizacijo soočenj v primerljivih terminih,
- enaka vsebinska vprašanja za vse kandidate,
- rotacijo med uveljavljenimi in novimi kandidati,
- pozitivno diskriminacijo v korist novih političnih akterjev, da se ublaži njihova začetna neenakost.

Poleg tega bi morali politični akterji imeti tudi enak prostor v tiskanih medijih, kjer bi na ista vprašanja odgovarjali po lastnih prepričanjih. Internet in družbena omrežja predstavljajo poseben izziv, ki zahteva dodatne strokovne rešitve, a osnovno načelo mora ostati: financiranje in medijski prostor morata biti pravično razdeljena, transparentna in nadzorovana.

Dodatno menim, da bi morali uvesti izključno javno financiranje političnih strank, katerih prihodki in odhodki bi morali biti javno dostopni in strogo nadzorovani. Prav tako bi morali razmisliti o omejitvah prehajanja vodilnih posameznikov med gospodarstvom in politiko ter o ustrezni uskladitvi plač najvišjih

političnih funkcionarjev z drugimi visokimi funkcijami v državi. Nenazadnje je nelogično, da so predsedniki vlad ali držav pogosto bistveno slabše plačani od predsednikov uprav velikih podjetij. Z navedenimi ukrepi bi dosegli dvojni cilj: po eni strani bi politiko osvobodili premoči kapitala in zagotovili enake možnosti za vse akterje, po drugi strani pa bi povečali avtonomijo, transparentnost in odgovornost političnih akterjev.

Enakost socialnih pogojev: zagotavljanje javnih storitev za vse

V tem poglavju zagovarjamo temeljno razlikovanje, ki ga uvaja liberalni socializem: ločitev med tržnimi in netržnimi področji. Prva so vezana na kupno moč posameznika in logiko menjave, druga pa so iz te logike zavestno izvzeta, ker tvorijo institucionalno podstat poštenih začetnih možnosti in zadovoljevanja temeljnih socialnih potreb. Po tem merilu med netržna področja uvrščamo vse javne storitve in dobrine, ki morajo biti dostopne vsem – ne glede na družbeni status, izvorno okolje, naravne obdarjenosti ali finančno moč.

Kot smo pokazali v šestem poglavju ob razpravi o Rawlsovi politični pravičnosti, se načelo enakih možnosti ne more udejanjiti samo s pravno deklaracijo. Zahteva najmanj: zagotavljanje primarnih dobrin oziroma vsenamenskih sredstev; splošen dostop do dela; vpetje trga v okvir političnih in pravnih institucij ter zadostna proizvodna sredstva v obliki dostopa do produktivnega premoženja (k temu se v nadaljevanju še vrnemo). Poleg naštetega pa je nujen tudi stabilen sklop ključnih javnih storitev in dobrin, ki jih tu zavestno opredelimo nekoliko širše, kot jih opredeli Rawls. Gre zlasti za:

- osnovnošolsko, srednješolsko in visokošolsko izobraževanje , ki vključuje tudi izobraževanje o politiki in (so)upravni ekonomiji,
- varstvo otrok vključno z njihovo vzgojo o družbi,

- medicinsko in zdravstveno oskrbo v primeru poškodb in bolezni od rojstva do smrti,
- socialno varnost v smislu zagotavljanja nadomestnih dohodkov (predvsem pokojnin) in socialnih transferjev (predvsem družbenega minimuma v primeru brezposelnosti oziroma izključenosti do dostopa do skupnih produkcijskih sredstev in družbene dediščine).

Ta nabor razumemo kot sklop socialnih pravic, ki jih – kot smo poudarili – smiselno dopolnjuje pogled različnih generacij človekovih pravic in ideja deleža v skupno ustvarjenem bogastvu preteklih generacij (»družbene dividende«). Javno financirane in vsem dostopne storitve koristijo posameznikom in gospodinjstvom, krepijo produktivnost gospodarstva ter varujejo kohezijo skupnosti. Predvsem pa uresničujejo temeljni cilj liberalnega socializma: preprečevanje izhodiščnega razslojevanja. Da je to več kot načelna teza, pokaže preprost primer: kadar si mlad človek iz premožnejše družine lahko privošči elitno univerzo in nadstandardno zdravstvo, vrstnik iz revnejšega okolja pa ne, izhodišče ni pošteno. Nihče si ne izbere staršev, kraja rojstva, talentov ali naključij sreče. Del teh razlik je mogoče nadoknaditi le, če so izhodiščne možnosti realno izenačene. V tem duhu pritrjujemo Callinicosovi misli, da egalitarna pravičnost ni uniformiranje, temveč enak dostop do možnosti, da vsak živi življenje, ki ga razumno šteje za vredno.

Pri tem ne smemo spregledati, da so tudi naše preference, želje in predstave o tem, kakšno življenje želimo živeti, v veliki meri oblikovane z okoljem, v katerem odraščamo. Družinski pogoji, socialno okolje, dostop do izobraževanja ali kulturnega kapitala odločilno vplivajo na posameznikove izbire in možnosti. Zaradi tega je dolžnost pravične družbe, da poskrbi za vse, ki živijo v težkih in neprimernih razmerah – od prebivalcev getov, slumov do ljudi z različnimi telesnimi ali duševnimi oviranostmi, ki so iz objektivnih razlogov izključeni iz produkcije.

Če si zamislimo položaj izza Rawlsove tančice nevednosti, kjer nihče ne ve, kakšne talente ali okoliščine mu bodo namenjene, bi se, razumno presojajoč, vsakdo odločil najmanj za zagotovitev ključnih javnih storitev: izobraževanja, zdravstva, varstva otrok in socialne varnosti. Prav s tega vidika je mogoče zavrniti (neo)liberalno miselnost Hayeka, ki smo jo obravnavali v šestem poglavju. Po tej miselnosti naj bi bili davki, prispevki in javna zavarovanja predvsem prisilno poseganje države v svobodo posameznika. Liberalni socializem odgovarja: obdavčitev ni prisila, temveč instrument zagotavljanja pravičnih izhodiščnih pogojev, ki vsakomur omogočajo razvoj lastnih talentov in preferenc.

Enako velja za poskuse razlaščanja oziroma privatizacije javnih storitev. Šole, univerze, bolnišnice in druge javne ustanove niso zgolj »premoženje države«, temveč skupna dediščina mnogih generacij, ki je nastajala kot rezultat kolektivnega dela. Noben posameznik ali interesna skupina si je ne more samovoljno lastiti. Še posebej to velja za revnejše prebivalce, za katere javne storitve pogosto pomenijo edino pot do boljše kakovosti življenja. Če bi jih prepustili logiki trga, bi to pomenilo sistematično poglabljanje neenakosti.

Iz tega razloga je treba ohraniti in razvijati javno šolstvo, javno zdravstvo in sistem socialne varnosti – tudi če to zahteva določeno financiranje z davki in prispevki. Res je, da je breme v prvi vrsti na zaposlenih državljanih, toda brez njihove pripravljenosti prispevati določen delež dohodka ni mogoče pričakovati kakovostnih javnih storitev. Kot opozarja Piketty (2015, 628): »Nemogoče je nameniti polovico narodnega dohodka za financiranje ambiciozno zasnovanih socialnih pravic, ne da bi od vsega prebivalstva terjali precejšen prispevek.«

Statistični podatki kažejo, da javni izdatki za šolstvo, zdravstvo in socialne transferje v razvitih državah znašajo približno 25–35 % narodnega dohodka. Če bi ta delež povečali le za nekaj odstotkov, bi to pomenilo ogromno dodatnih sredstev za izboljšave. V kontrastu

s tem pa so sredstva, namenjena za dokapitalizacijo bank v času kriz ali za orožarske posle, pogosto črpana prav na račun socialnih storitev – kar z vidika liberalnega socializma pomeni globoko nepravično porazdelitev javnih sredstev.

Namesto ad hoc rebalansov bi bilo zato smiselno razmisliti o sistemu, kjer bi bila proračunska sredstva razdeljena po vnaprej določenih deležih v procentih za ključne postavke (npr. šolstvo, zdravstvo, sociala, kultura). Tak model bi preprečil preigravanje in politično kupčkanje ter okrepil odgovornost resorjev za učinkovito uporabo sredstev. Poleg tega bi povečal preglednost – državljani bi imeli jasen vpogled, koliko gre za posamezne storitve in kakšne učinke imajo.

Ob tem ne gre prezreti tudi dejstva, da je delež, ki ga države namenjajo za nadomestila za brezposelne in socialne pomoči, v resnici zelo nizek: v začetku 21. stoletja v povprečju le 1–2 % narodnega dohodka, socialne pomoči pa še manj kot 1 % (Piketty 2015, 602–603). Največji delež predstavljajo pokojnine, ki v Evropi znašajo okoli 13 % narodnega dohodka. Vendar prav uvedba pokojninskega sistema dokazuje, da je mogoče z javnimi ukrepi izkoreniniti množično revščino starejših – pojav, ki je bil še v petdesetih letih prejšnjega stoletja izrazito prisoten. Iz tega razloga tudi sodobne obtožbe, da gre pri redistribuciji za »jemanje bogatim in dajanje revnim«, ne vzdržijo. Redistribucija v resnici pomeni zagotavljanje enakega dostopa do osnovnih dobrin in storitev vsem, bogatim in revnim. Seveda tisti z višjimi dohodki prispevajo več, vendar imajo še vedno na voljo bistveno več sredstev kot slabše situirani – pri čemer pa vsi koristijo enak obseg javnih storitev.

Ko govorimo o odvajanju dela dohodkov za socialne prispevke, ne smemo spregledati dejstva, da imajo višje plačani posamezniki po odbitku prispevkov še vedno na voljo veliko več sredstev kot nižje plačani. Naj to ponazorimo s preprostim primerom: nekdo z bruto bruto plačo 10.000 EUR in nekdo z bruto bruto plačo 1.000

EUR plačujeta prispevke po enaki stopnji približno 40 %. Prvi odvede 4.000 EUR, drugi pa 400 EUR. Posledično prvemu ostane 6.000 EUR, drugemu pa zgolj 600 EUR. Čeprav prvi prispeva desetkrat več kot drugi, ostane drugemu za preživetje bistveno manj, saj njegov preostanek komaj zadošča za osnovne življenjske stroške. Ta primer pokaže, da enotna oziroma proporcionalna stopnja obdavčitve v praksi deluje regresivno: posamezniki z nižjimi dohodki dejansko prispevajo večji delež svojega razpoložljivega dohodka kot premožnejši. Poleg tega je vrednost ene enote denarja (npr. evra) za revnejše neprimerno večja: evro lahko pomeni obrok hrane, medtem ko je za premožnega skoraj neopazen. Res je sicer, da imajo tisti, ki plačujejo višje prispevke, praviloma tudi višje pokojnine, a to ne spremeni dejstva, da je obremenitev za revnejše občutno težja.

Pravična družba, ki temelji na načelu sodelovanja in solidarnosti, kot jo zagovarja liberalni socializem, bi zato morala preprečevati takšne dohodkovne in premoženjske razlike, kot jih poznamo danes. Ob tem pa je pomembno poudariti, da prispevkov ne moremo razumeti kot krajo državljanov, temveč kot nujen instrument za vzdrževanje javnih storitev. Kraja državljanov nastopi takrat, ko so javna sredstva netransparentno porabljena ali pa ko birokratski aparat postane tako razbohoten, da neučinkovito omejuje svobodo posameznika in zmanjšuje dostopnost storitev. Ravno tu je treba resno vzeti (neo)liberalno kritiko državne oblasti, ki opozarja na razraščeno birokracijo in hierarhično organiziranost institucij, ki pogosto samovoljno določajo obseg in kakovost storitev. Na te nevarnosti niso opozarjali le Hayek in njegovi nasledniki, temveč tudi socialisti in liberalni egalitarci – kot smo videli v kritiki socialne države in kapitalizma blaginje v prejšnjem poglavju.

Da bi se tem pastem izognili, je nujno, kot predlagata David Held in John Keane, preoblikovati javne institucije v bolj odgovorne, demokratične in učinkovite enote. Pot do tega vodi skozi postopno decentralizacijo oziroma prenos pristojnosti z državne na lokalno

raven. Tam bi prebivalci sami dobili večji nadzor nad delovanjem in transparentnostjo financiranja storitev. Hayekova bojazen, da državljani ne vedo, koliko prispevajo in kaj v zameno dobijo, je povsem legitimna. Kot predlaga Michael Lebowitz, bi jo lahko razrešili s sistematičnim javnim dostopom do računovodskih knjig vseh javnih institucij (Lebowitz 2014, 126). V dobi razvite informacijske tehnologije to ni neuresničljivo: vsak prebivalec bi lahko imel vpogled v finančno poslovanje lokalnih institucij – koliko je plačal, za katere storitve in koliko se je dejansko porabilo. Poleg nadzora pa bi morali imeti državljani tudi možnost ocenjevanja storitev in v primeru večinskega nezadovoljstva, podprtega z dokazi, možnost vplivanja na zamenjavo vodilnih.

Na ta način bi javne storitve postale po eni strani neodvisne od pretiranega nadzora centralnih državnih organov in po drugi neodvisne od logike kapitalističnega trga, kjer so storitve dostopne le tistim, ki si jih lahko privoščijo. Kot poudarja Held, bi morala država zagotoviti sredstva za izvajanje ključnih socialnih storitev (šolstvo, zdravstvo, sociala), njihovo upravljanje in izvajanje pa prepustiti lokalnim skupnostim, ki so jim neposredno podvržene (Held 1989, 272). Prednost takšnega modela je očitna: prebivalci, ki neposredno koristijo storitve, bi imeli večji vpliv na njihovo kakovost, vodilni bi postali bolj odgovorni, stroški bi se racionalizirali, storitve pa izboljšale. Z besedami Elinor Ostrom bi se tako oblikovali novi odnosi med ljudmi, ki bi postajali zanesljivejši člani skupnosti in soudeleženci pri upravljanju s skupnim (Ostrom 1990, 88).

Kakovostne izobraževalne, zdravstvene in socialne storitve so namreč nujen predpogoj za dobro delovanje soupravnega gospodarstva, h kateremu se obračamo v naslednjem delu. Prav s spremembo strukture gospodarstva bi lahko dolgoročno zmanjšali potrebo po nekaterih socialnih transferjih in ex post redistributivnih ukrepih. Namesto da bi zgolj popravljali posledice neenakosti, ki jih proizvaja tržni kapitalizem, bi morali stremeti k ex ante pravičnosti: k ena-

kim izhodiščnim lastninskim deležem in možnosti soupravljanja produkcije za vse posameznike.

Družbena lastnina in delavsko (so)upravljanje

Na tej podlagi lahko rečemo, da bi se liberalni socializem na gospodarskem področju moral prizadevati za radikalno rekonstrukcijo produkcije, razdelitve, menjave in do določene mere tudi potrošnje napram kapitalističnemu načinu gospodarjenja, kot ga poznamo danes. Z besedami Edvarda Kardelja so omenjene ekonomske spremembe nujno potrebne, saj imajo odločilno vlogo tako pri naravi in oblikovanju delovanja političnega sistema kot pri zagotavljanju družbene, ekonomske in politične stabilnosti (Kardelj 1977, 16). Če želimo, da je Rawlsovo drugo načelo pravičnosti – enake možnosti in načelo razlike – dejansko uresničeno, se mora liberalno-socialistična ureditev v prvi vrsti zavzemati za tri ključne stebre: družbeno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri, samoupravljanje podjetij s strani zaposlenih ter pravično davčno ureditev (Rawls 2011, 151, 181, 208–209).

Predvidevamo, da bi bili davki zaradi spremenjenega načina produkcije, posledične razdelitve (ki je ni mogoče obravnavati ločeno od produkcije) in menjave lahko precej nižji kot v času kapitalizma blaginje. Z besedami Michaela Lebowitza na nek način govorimo o socialističnem trikotniku, ki na ravni gospodarjenja vključuje družbeno lastnino, družbeno produkcijo in družbene potrebe (Lebowitz 2014, 14). Branko Horvat je to ponazoril z načelom enakosti v proizvodnji in enakosti v potrošnji, ki zahtevata enak dostop do proizvodnih sredstev, samoupravljanje zaposlenih in razdelitev glede na vloženo delo (Horvat 1984, 191–192).

Bistvenega pomena je, da morata biti lastnina nad produktivnim premoženjem in naravnimi viri primarno v rokah družbe,

upravljanje podjetij in odločanje o razporejanju ustvarjenega bogastva pa v rokah zaposlenih, ki morajo biti pri svojem delovanju odgovorni tako lokalni kot širši skupnosti, še posebej v primerih, ko izrabljajo naravne vire.

Ko govorimo o lastnini, se moramo zavedati, da obstaja več različnih tipov. David Held jo deli na dva, ki zadostujeta za našo razpravo: produktivno in konzumno (Held 1989, 276). Lastništvo nad produktivno lastnino in naravnimi viri ob vloženem delu omogoča ustvarjanje novih storitev in proizvodov, torej novih vrednosti. Nasprotno pa konzumna lastnina pomeni osebne predmete in dobrine, ki so namenjene zasebni rabi in ne ustvarjanju novih vrednosti – stanovanje, osebni avtomobil, manjša količina zemljišča, hiša, vikend in podobno. Ključno vprašanje, ki se pri liberalnem socializmu zastavlja glede lastnine, je: kdo je lastnik produkcijskih sredstev oziroma produktivne lastnine in naravnih virov? Je to država, zasebni kapitalist, lokalna skupnost, razpršeni delničarji, zaposleni v podjetju ali celotna družba? Zaradi preprečevanja ekonomskega gospostva in poglabljanja neenakosti liberalni socializem zavzema stališče, da morajo biti produktivna sredstva in naravni viri v družbeni lasti (Horvat 1984, 191; Callinicos 2004, 143; Rawls 2011, 151). Kot je zapisal David Held: »Če je politična enakost moralna pravica, potem je moralna pravica tudi večja enakost glede produktivnih sredstev« (Held 1989, 277).

Pri tem je pomembno poudariti, da liberalni socializem ne posega v pravico posameznika do zasebne lastnine nad konzumnimi dobrinami, ki jih ustvari, podeduje ali prejme v dar. Ta pravica je ustavno zaščitena. Do določene mere pa je lahko obremenjena z večstopenjsko obdavčitvijo, s katero se preprečuje koncentracija prevelikih razlik. Lastništvo nad produktivno lastnino in naravnimi viri pa nikakor ne sme biti niti v rokah države niti v rokah zasebnih kapitalistov ali razpršenih delničarjev. Tako državno kot zasebno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri sta namreč

nezdružljiva z načeli liberalnega socializma. Z besedami Branka Horvata: pri državnem lastništvu obstaja bojazen zdrsa v etatizem, pri zasebnem pa v kapitalizem. V prvem primeru so individualni lastniki, značilni za kapitalizem, zamenjani z državnimi funkcionarji, v drugem pa gre za neposredno podrejanje kapitalistični logiki profita. V obeh primerih pride do izkoriščanja in prisvajanja presežne vrednosti, ki jo ustvarijo zaposleni (Horvat 1984, 197, 199).

Zaposleni v takšnih razmerah svoje delo zgolj prodajajo enemu ali drugemu lastniku, pri tem pa so oropani lastninskih pravic nad svojimi izdelki in koristi, ki bi jim morale pripadati. Tako zasebni kapitalisti kot državni birokrati samovoljno odločajo o višini dohodka, načinu, trajanju in pogojih dela ter o socialnih pravicah. V sodobnih praksah se to izraža tudi v posrednih oblikah omejevanja reproduktivnih pravic žensk in v drugih načinih poseganja v temeljne svoboščine. Alex Callinicos je zato jasen: »Bistvo zasebne lastnine je, da lastniku podeljuje pravico, da druge izključi iz odločanja o uporabi vsega, kar ima. /.../ Zagovor družbenega lastništva ne pomeni obrambe birokratskih oblik državne lastnine, kakršne so na splošno obstajale v 20. stoletju kot alternativa tržnemu kapitalizmu« (Callinicos 2004, 143).

Edina bistvena razlika med državnim in zasebnim lastništvom je v tem, da dobički pri zasebnem lastništvu gredo neposredno v roke majhnega kroga kapitalistov, pri državnem lastništvu pa v proračun. Pri družbeni lastnini pa takšne možnosti ni – nihče si ne more prisvojiti koristi zgolj iz lastništva, ampak le na podlagi lastnega dela. Horvat jasno poudarja, da rezultati gospodarjenja v procesu družbene reprodukcije pripadajo vsem zaposlenim (Horvat 1984, 199), Kardelj pa dodaja, da je takšna ureditev predpogoj za stabilnost in preprečevanje razslojevanja (Kardelj 1977, 16). Družbena lastnina tako ni zgolj gospodarska kategorija, temveč tudi politična in moralna osnova liberalnega socializma. Predstavlja okvir, v katerem se uresničuje Rawlsovo načelo enakih možnosti in načelo razlike, saj

preprečuje koncentracijo moči in bogastva v rokah posameznikov ali državnih aparatov ter omogoča, da so rezultati dela in ustvarjeno bogastvo enakopravno dostopni vsem.

Dediščina minulega dela, ki se rezultira v produkcijskih sredstvih, znanju, spretnostih in javnih institucijah, je dediščina mnogih generacij pred nami – naše skupno družbeno nasledstvo. Filozofsko gledano nihče od nas ni lastnik praktično ničesar, v osnovi niti samega sebe ne, saj je človek minljivo bitje, še najmanj pa družbene dediščine, ki je posledica zgodovinskega združevanja, dela in napredka človeške vrste. Vse, kar ustvarjamo danes, temelji na predhodnih dosežkih in dognanjih. Tudi največji geniji, kot je bil Nikola Tesla, niso ustvarjali iz niča, temveč na podlagi ugotovitev drugih. Karl Marx je to povzel z mislijo, da se nova dognanja »ne razvijejo iz nič, niti iz zraka niti iz naročja ideje, ki postavlja samo sebe, ampak znotraj obstoječega razvoja produkcije in podedovanih, tradicionalnih lastninskih razmerij in v nasprotju z njimi« (Marx 1957/58, 169). Kljub temu pa številni izumitelji in ustvarjalci nikoli niso uživali materialnih koristi, ki so jih kasneje pridobili kapitalisti z izrabo njihovih idej, patentov in produktov.

Prav zato je bistveno, da se zavedamo, da je družbena dediščina rezultat dela mnogih generacij, ki pripada vsem in ne le peščici posameznikov. Gre za našo skupno osnovo in potencial, iz katerega lahko ustvarjamo nove vrednosti, produkte in storitve. Michael Lebowitz je zato jasen: »Družbeno lastništvo produkcijskih sredstev je usodnega pomena, saj je edini način, da zagotovimo, da je naša skupnostna, družbena produktivnost usmerjena k svobodnemu razvoju vseh, namesto da bi bila uporabljena za potešitev zasebnih potreb kapitalistov, skupin producentov ali državnih birokratov« (Lebowitz 2014, 78).

Pri družbenem lastništvu gre torej za posebno obliko lastnine nad proizvodnimi sredstvi in naravnimi viri, ki onemogoča eksploatacijo tujega dela oziroma prisvajanje skupno ustvarjene presežne

vrednosti. V liberalno-socialistični ureditvi bi lahko z besedami Branka Horvata rekli, da je vsak posameznik po eni strani lastnik družbene dediščine, kamor sodijo produkcijska sredstva in naravni viri, po drugi pa je plačan glede na svoje delo in prispevek k skupni produkciji. Družbena lastnina, ki hkrati pomeni, da je vsak lastnik, a nihče izključen lastnik (Horvat 1984, 198), predstavlja nujni predpogoj za pravično upravljanje s produkcijo. To pa seveda ne pomeni, da lahko vsi upravljajo z vsem, saj je to v praksi nemogoče. Ljudje imajo različne preference glede dela, kar se odraža v njihovi izobrazbi, znanju, kvalitetah in zanimanjih. Poleg tega so, kot opozarja Alex Callinicos, naše potrebe fleksibilne in kompleksne ter odvisne od razvoja proizvajalnih zmožnosti (Callinicos 2004, 121).

Vsi ne moremo biti znanstveniki, zdravniki, inženirji ali obrtniki – družba temelji na raznolikosti poklicev in vlog, ki jih je treba spoštovati. Spoštovanje vsakega poklica pa se mora odražati tudi v poštenem plačilu. Ob tem ne gre spregledati vpliva izobraževalne politike, ki mora biti povezana s (so)upravnim gospodarstvom in potrebami po različnih profilih delavcev. Ključno pri liberalnem socializmu je, da podpira razširitev človekovih produkcijskih zmožnosti, zagotavlja vsem dostop do javnih storitev in družbene lastnine ter onemogoča eksploatacijo in lastninjenje tujega dela. Vsak zaposleni mora na nek način delati zase, za svoje podjetje in za širšo skupnost.

Na tej osnovi se oblikuje tudi katalog razširjenih ekonomskih pravic, ki so nujne za uresničevanje politične in ekonomske enakosti. Mednje sodijo: pravica do dela; pravica do prijave in dejanske zasedbe delovnega mesta v skladu s sposobnostmi in pogoji (izobrazba, izkušnje, znanje); pravica do (so)upravljanja podjetja pod enakimi pogoji kot ostali; pravica do poštenega deleža na novo ustvarjenem kolektivnem bogastvu; in pravica do odpravnine (Horvat 1984, 198–199; Rawls 2011, 208–209, 229). Te pravice vsakemu posamezniku omogočajo dostop do uporabe in uživanja virov družbene dediščine.

Družbeno lastnino lahko ločimo na individualno in skupno (Horvat 1984, 200). Individualna se nanaša na lastnino manjšega obsega, medtem ko skupna lastnina zadeva predvsem podjetja, v katerih je zaposleno večje število ljudi. Skupna lastnina nad podjetji pa zahteva tudi vpeljavo (so)upravljanja zaposlenih. Tu pa se postavlja ključno vprašanje: ali lahko vsi zaposleni neposredno upravljajo s celotno produkcijo? Teoretično bi to pomenilo, da bi vsi odločali o vseh ključnih vprašanjih – od tega, kaj, kako in za koga proizvajati, po kakšni ceni prodajati, do tega, katero tehnologijo uvajati in kdaj menjati sredstva proizvodnje. V praksi bi bil takšen neposreden model po vsej verjetnosti neučinkovit in tudi neizvedljiv. Ne le, da bi težko dosegli konsenz, tudi vsi zaposleni nimajo enakega znanja, izkušenj in časa za odločanje o vseh vidikih znotraj delovanja podjatja. Poleg tega bi tak sistem slej ko prej generiral novo birokracijo, ki bi zavirala hitro odzivanje na potrebe trga in onemogočala učinkovito vodenje podjetij. Zato je ustrezneje govoriti o (so)upravljanju kot o samoupravljanju: zaposleni soudeleženo odločajo in imajo pravico do vpliva, ne pa absolutne pravice do odločanja o vsem. Na ta način se presega tako kapitalistična logika lastnika, ki zaposlene izključuje iz odločanja, kot tudi nevarnost, da bi neposredno upravljanje vseh preraslo v neučinkovitost.

Tako kot pri neposredni demokraciji na politični ravni tudi v gospodarstvu ne moremo načelno trditi, da so vsi zaposleni enako usposobljeni ali kvalificirani za neposredno vodenje podjetja. Do določene mere se je mogoče strinjati z Michaelom Lebowitzem, ko pravi, »da ne moremo vnaprej podrobno poznati vseh značilnosti socialističnega produkcijskega načina« (Lebowitz 2014, 109); toda to nikakor ne pomeni, da ga ne moremo – in ne bi smeli – normativno opredeliti in institucionalizirati. Ne zadostuje reči, da bodo delavci, če bodo »vladali sami sebi«, nujno vodili produkcijo bolje kot državni birokrati ali kapitalisti. Tudi med delavci obstajajo trenja, različni pogledi, tekmujoče prioritete in – povsem človeško – želje po presežkih. Trditev, da bo že samo neposredno samoupravljanje delavcev ljudi avtomatično preobrazilo in rodilo kvalitativno dru-

gačne potrebe, kot to mestoma implicira Lebowitz (2014, 79), je zato pretirana in dogmatična. Po drugi strani pa je njegova opozorila vredno vzeti resno: če bi nove družbene odnose zasnovali zgolj na sebičnih materialnih interesih, bi to slej ko prej spodkopalo družbeno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi in (so)upravljanje s produkcijo ter nas vrnilo v kapitalizem (Lebowitz 2014, 101).

Zato koncept (so)upravljanja zahteva konkretna pravila in varovalke; ne smemo ga preprosto prepustiti neposrednim odločitvam vseh o vsem. Na to – čeprav z različnimi poudarki – opozarjajo tudi Alex Callinicos, Branko Horvat, Axel Honneth in Lebowitz. Slednji v končni instanci navrže nabor operativnih ukrepov, ki so dobra normativna osnova (so)upravljanja: odpiranje računovodskih knjig zaposlenim in s tem popolna transparentnost; možnost veta na sporne odločitve vodilnih; sistematičen razvoj veščin in izobraževanja delavcev tako v šolstvu kot na delovnem mestu; preoblikovanje delovnega dne (vključno s skrajševanjem delovnega časa); strukturirano ocenjevanje predlogov uprave; ter organska povezava podjetij z lokalnimi skupnostmi. Kot sam poudari in z njim se gre strinjati, ne več zgolj za socialdemokratske popravke, temveč za posege, ki režejo v samo logiko kapitalistične lastnine (Lebowitz 2014, 126–128).

Skepsa do popolnega neposrednega samoupravljanja torej ne pomeni, da bi zaposlene odrivali na rob ali zagovarjali »vzpostavljanje posebej usposobljene kaste, ki je nad delavci, vsrkava inteligenco množic in razvija zmožnost voditi produkcijo namesto delavcev« (Lebowitz 2014, 79). Ravno nasprotno: v soupravnih podjetjih morajo imeti vsi zaposleni realne vzvode soudeležbe in nadzora. To vključuje stalni vpogled v finančno poslovanje (odprte bilance in knjige), možnost odpoklica vodilnih (veto) in transparentna pravila prehajanja na višje položaje po jasnih, vnaprej znanih kriterijih (znanja, izkušnje, odgovornosti). Zaposleni morajo imeti možnost predlaganja tehnoloških in organizacijskih novosti, predlaganja ter

sooblikovanja varnostnih standardov na svojih delovnih mestih, ter ključno – soupravljanja pri delitvi skupno ustvarjenega presežka, se pravi pri opredeljevanju mase za dohodke, investicije in druge namene, ko je delež za davke ter razvoj že dogovorjen.

Jedro pomisleka do popolnoma neposrednega vodenja vseh nad vsem je preprosto: odločanje na področjih, ki zahtevajo specifične kompetence, mora izvajati za to usposobljena stroka, vendar pod demokratičnim nadzorom in z odgovornostjo do celotnega kolektiva. Odločitve o investicijah, tehnologijah in inovacijah so kompleksne; sprejema jih lahko strokovna ekipa, a mora o njih poročati, jih utemeljiti in za rezultate odgovarjati zaposlenim. V tem smislu bo v vsakem realnem modelu (so)upravljanja obstajala določena – funkcionalna – hierarhija, ki sledi delitvi dela; vendar ta hierarhija ni analogija razmerju »gospodar–hlapec«, kot ga poznamo v kapitalističnih ali državnih režimih. Najnižje in najvišje kvalificiran delavec sta v soupravnem podjetju enakovredna kot člana skupnosti, četudi opravljata različno zahtevna dela in sta zato različno plačana.

Praktična arhitektura takšnega podjetja mora zaposlenim zagotavljati pravico do rednega, proaktivnega obveščanja o usmeritvah in stanju podjetja (npr. četrtletni zbori), stalen vpogled v bilance in pogodbe, ter možnost postavljanja vprašanj o ciljih, varnosti, načinu dela in strateških odločitvah. Zaposleni morda ne odločajo o vsakem nakupu stroja, morajo pa imeti pravico videti ponudbe, razumeti stroške, kakovost in utemeljitve nakupa. Prav tako morajo imeti možnost veta v primerih netransparentnosti, korupcije ali očitno škodljivih odločitev. Ker najboljše ideje za racionalizacijo in izboljšavo procesa pogosto pridejo »od spodaj«, mora imeti vsak oddelek kanal za predloge ter obveznost vodstva, da jih obravnava in argumentirano odgovori. S tem se soupravno podjetje zaščiti pred neučinkovitostjo plebiscitarnega mikro-odločanja in hkrati podredi jasnemu nadzoru zaposlenih, dopolnjenemu z nadzorom pristojnih državnih služb, sodišč in lokalne skupnosti, kjer podjetje deluje.

Posebej poudarjena mora biti soudeležba pri delitvi na novo ustvarjenega bogastva. Najprej je treba od celotnega letnega proizvoda odšteti fiksne in variabilne stroške, amortizacijo in dogovorjeni del presežne vrednosti za investicije (Horvat 1984, 220, 223). Šele nato se razdeli masa za dohodke. Ideal, da bi natančno »izmerili« individualni prispevek, je v praksi problematičen – na to opozarjajo Horvat, Krugman in Piketty. Kako na primer kvantificirati specifičen doprinos inženirja v oddelku z nekaj sto zaposlenimi? Da bi se izognili dolgotrajnim in konfliktnim pogajanjem – kjer tudi v soupravnem okolju hitro prevladajo lokalne moči in koalicije – je smiselno vnaprej določiti pravično razmerje med najvišjimi in najnižjimi dohodki ter ga zasidrati v statutu podjetja. S tem se ohrani legitimna razlika v plačilu – saj visoko produktivno delo, ki terja dolgotrajno izobraževanje, večjo odgovornost in napor, ne more biti vrednoteno enako kot manj zahtevno delo (Horvat 1984, 224) – hkrati pa se prepreči razslojevanje, ki bi razkrojilo skupnost. Takšen normativno postavljen okvir (so)upravljanja združi tri načela: demokratično udeležbo in nadzor zaposlenih nad ključnimi odločitvami in delitvijo presežka; funkcionalno delitev dela z odgovornostjo strokovnih nosilcev odločitev do celote; ter polno transparentnost finančnih in poslovnih tokov. V tem smislu (so) upravljanje ni ne spontana idila ne tehnokratska zapora, temveč institucionalno zavarovan način, da družbeno lastnino upravljamo v skupno korist – brez eksploatacije in brez birokratske samovolje.

Na tej točki se seveda postavlja vprašanje, kako določiti pravično razmerje med najvišjimi in najnižjimi dohodki, da bi bilo sprejemljivo za vse člane kolektiva. Pri odgovoru si lahko pomagamo s Platonom, ki v *Državi* pravi, da nihče ne sme biti več kot štirikrat bogatejši od najrevnejšega člana družbe (Platon 1960, 127). Iz tega sledi, da bi bila dopustna razlika med najnižjo in najvišjo plačo v razmerju 1 : 4. Takšno fiksno osnovno razmerje bi hkrati preprečilo ekscesne dohodkovne razlike, zavarovalo podjetja v kriznih obdobjih, preprečilo popolno egalitarnost, ki bi destimulirala najbolj

izobražene kadre, ter zmanjšalo nezadovoljstvo in posledično neučinkovitost zaposlenih. Posebna vrednost takega sistema je v tem, da zviševanje plač za posameznike pogojuje sočasno zviševanje plač vseh drugih, s čimer se krepi občutek recipročnosti in solidarnosti. Čeprav se John Rawls s fiksnim razmerjem verjetno ne bi povsem strinjal, saj dopušča razlike le pod pogojem, da koristijo najmanj privilegiranim, bi takšno razmerje dejansko prispevalo k izboljšanju odnosov znotraj podjetij ter krepilo občutek kolektivne povezanosti. Zaposleni bi bili bolj motivirani, da dajo največ od sebe, saj bi vedeli, da koristi njihovega dela pripadajo vsem.

Soupravna podjetja bi tako postala učinkovitejša, stabilnejša in dolgoročno uspešnejša. Poleg tega bi se, kot ugotavlja Branko Horvat, zmanjšala potreba po progresivnem obdavčevanju dohodkov (Horvat 1984, 222), ki ga sicer kot korektiv predlaga tudi John Rawls. Ob fiksnem razmerju med dohodki bi bilo morda nepotrebno zagotavljati minimalno plačo v današnjem smislu, sindikati pa ne bi imeli več iste vloge kot v kapitalističnem sistemu, saj bi delavci sami soupravljali podjetje in se neposredno dogovarjali o plačah ter delovnih pogojih.

Na tej podlagi lahko trdimo, da je liberalni socializem z ekonomskega vidika pravičnejši od vseh obravnavanih ureditev – etatizma, kapitalizma blaginje in (neo)liberalnega kapitalizma. Prvič, zaposleni bi delali zase, za svoj kolektiv in za širšo družbo, ne pa za interese birokracije, partije ali ozke elite lastnikov kapitala. Drugič, imeli bi bistveno več možnosti za napredovanje in dejansko sodelovanje pri vodenju podjetja, kar bi izboljšalo delovno okolje in spodbudilo solidarnost. Tretjič, delo bi opravljali z večjim veseljem, saj ne bi bili več izkoriščani in odtujeni od svojih proizvodov. Četrtič, plačilo bi bilo pravičnejše, dohodkovne razlike bistveno manjše, hkrati pa bi zaposleni imeli večjo možnost ustvarjanja, razvijanja preferenc in pridobivanja konzumne lastnine. Petič, odnosi med ljudmi bi postali bolj pristni in človeški, brez logike »gospodarja in hlapca«, značilne za kapitalistične odnose produkcije. Šestič, v

primeru gospodarskih kriz bi zaposleni lažje kolektivno prevzemali bremena, kar bi omogočilo preživetje podjetja. Kot pravi Branko Horvat, bi v primeru uspeha imeli vsi koristi, v primeru neuspeha pa vsi izgube (Horvat 1984, 220). Sedmič, soupravna podjetja ne bi bila izpostavljena finančnim špekulacijam in tveganjem borznih manipulacij, njihovo delovanje bi bilo stabilnejše, varnejše in okoljsko primernejše. Osmič, onemogočeno bi bilo politično kadrovanje in klientelizem, saj bi bila podjetja avtonomna glede na državno oblast. Devetič, delovala bi v skladu z družbenim planiranjem, kar bi povečalo njihovo učinkovitost in koordinacijo z drugimi podjetji. In desetič, soupravna podjetja bi se razvijala v duhu solidarnosti ter v primeru presežkov pomagala šibkejšim podjetjem, s čimer bi se načelo razlike prenašalo tudi na makroekonomsko raven.

Ob tem se seveda pojavi vprašanje, kako obravnavati razlike med gospodarskimi panogami, ki imajo zaradi svoje narave neenak položaj na trgu. Panoge, kot so energetika ali visoka tehnologija, imajo bistveno večje možnosti ustvarjanja presežkov kot na primer tekstilna industrija. Zato ni pravično sklepati, da so zaposleni v donosnejših panogah nujno bolj produktivni ali sposobni – njihove prednosti izvirajo iz specifične narave dejavnosti in povpraševanja, ne iz večje zasluge. Tukaj se kaže nevarnost vzpostavljanja zavisti med panogami in ponovnega vznikanja sebičnega gona po bogastvu. Tekmovanje med podjetji je lahko zdravo in spodbudno, a mora ostati zamejeno in podvrženo jasnim pravilom, ki preprečujejo zdrs nazaj v kapitalistično logiko. Družba namreč potrebuje širok spekter dejavnosti, ne zgolj tistih, ki prinašajo visoke dobičke. Liberalni socializem mora zato na makroekonomski ravni vzpostaviti mehanizme prerazporeditve in solidarnosti, da prepreči razkroj celote zaradi privilegiranega položaja posameznih sektorjev.

Rešitev za pravičnejše uravnavanje razlik med panogami in podjetji je mogoče iskati v vzpostavitvi solidarnostnega sklada, v katerega bi soupravna podjetja na podlagi zakonskih določil

odvajala določen delež svojih presežkov. Bolj uspešna podjetja bi prispevala več, manj uspešna pa manj, pri čemer bi šlo za nekakšno obliko blago progresivnega davka na uporabo in izrabo skupnih proizvodnih sredstev in naravnih virov. Pomembno pa je poudariti, da ta sredstva ne bi smela končati v državni blagajni, kjer bi bila prerazporejena po političnih kriterijih, temveč v neodvisnem solidarnostnem skladu pod javnim in uporabniškim nadzorom. Računovodska transparentnost je namreč ena temeljnih značilnosti liberalnega socializma. Sredstva sklada bi bila namenjena izključno za pomoč podjetjem v kriznih časih in ne za izenačevanje dohodkov med panogami ali podjetji, kar bi bilo ekonomsko nevzdržno in nepravično. Kot načelo razlike ne zahteva enakih dohodkov za vse, tako tudi na makroekonomski ravni ni nujno popolno izenačevanje, temveč zagotavljanje osnovne varnosti in podpore ob nepredvidljivih okoliščinah.

Na ta način bi sklad služil kot varovalka za podjetja, ki zaidejo v likvidnostne težave kljub racionalnemu upravljanju, in kot alternativa reševanju bank ali zasebnega sektorja z javnimi sredstvi, kar praviloma koristi le lastnikom in vodilnim. Vendar pa tudi soupravna podjetja ne bi smela biti deležna neskončnega reševanja – propad neučinkovitih enot bi moral ostati realna možnost. Ključno je predvsem preprečiti, da bi tekmovanje med panogami ponovno sprožilo logiko podivjanega kapitalističnega rivalstva, kot smo ga do določene mere poznali v SFRJ. Naloga državne oblasti je zato vzdrževati okvir liberalnosocialistične ureditve, zagotavljati stabilno ekonomijo ter nadzirati pretok kapitala, doma in čezmejno. Posebno vlogo ima pri davkih in socialnih prispevkih, kjer bi ob drugačni zasnovi produkcije in menjave ti lahko bili nižji kot v kapitalizmu blaginje.

Ob tem se odpira tudi vprašanje drugačne davčne politike. Davek na dohodek bi lahko bil minimalen ali celo odpravljen ter nadomeščen s proporcionalnim davkom na potrošnjo. Uvedba manjšega solidarnostnega davka bi lahko služila za kritje družbe-

nega minimuma, predvsem za tiste, ki so izvzeti iz soupravljanja z družbenimi produkcijskimi sredstvi. Pomembno je tudi razlikovanje med minimalno nujno konzumno lastnino – npr. bivališčem – ki mora biti obdavčena minimalno, in presežnim premoženjem, ki ga posameznik lahko kopiči, a mora biti progresivno obdavčeno, da se prepreči nastanek novega ekonomskega gospostva. Podobno velja za dedovanja: skromna dediščina bi morala biti zaščitena, večja pa obdavčena progresivno, skladno z Rawlsovim predlogom. Poleg tega bi moral liberalni socializem predvideti tudi davke na luksuzne dobrine, večje finančne transakcije v tujino ter davke na onesnaževanje okolja, vezane na panogo in intenzivnost izrabe naravnih virov.

Iz povedanega sledi, da liberalni socializem kot političnoekonomska ureditev združuje prvine političnega liberalizma in ekonomskega socializma ter se bistveno razlikuje od etatizma, kapitalizma blaginje in (neo)liberalnega kapitalizma. V ospredje postavlja pravičnejšo organizacijo političnega, ekonomskega in družbenega življenja, ki temelji na enakih možnostih, solidarnosti in trajnostni rabi virov. Pri tem pa ostaja nujno razlikovanje med teorijo in prakso: institucionalne rešitve je treba vedno umeščati v realne okoliščine, ob tem pa se varovati pred zdrsi v nacionalizem, etatizem ali celo fašizem, ki so v preteklosti pokazali svojo pogubnost. Svet ima dovolj družbenih in naravnih virov – ključno je, da si jih pravično in trajnostno razdelimo. Kot je glede finančne krize leta 2008 zapisal Paul Krugman: »Ni bilo kuge ali kobilic; nismo izgubili tehnološkega znanja; Amerika in Evropa bi morali biti bogatejši, ne pa revnejši kakor pred petimi leti« (Krugman 2012, 24). To bogastvo pa ne pomeni peščice ekstremno bogatih, temveč dostojno življenje za vse, z možnostjo pravičnega soudeleževanja pri oblikovanju političnih, ekonomskih in družbenih usod.

Institucionalne predpostavke liberalnega socializma, ki smo jih razvili ob Rawlsovi reformulirani teoriji pravičnosti, tako predstavljajo minimalno izhodišče za kolektivno razpravo in iskanje pravičnejše družbene prihodnosti.

Zaključek

Ko poskušamo zaokrožiti razpravo o pravičnosti in politični ureditvi kot ključnem vprašanju našega časa, se moramo vrniti k izhodišču: iskanje pravične ureditve je hkrati politično, ekonomsko in moralno vprašanje. Pravičnost ni abstrakten koncept, temveč nujni pogoj za dolgoročno stabilnost, legitimnost in človeško dostojanstvo. Zgodovinske oblike političnih ureditev so se spreminjale, od etatističnih poskusov do kapitalističnih sistemov in različnih kompromisov med njimi, toda normativno vprašanje ostaja: ali lahko ustvarimo politično ureditev, ki presega strukturno nepravičnost ter zagotavlja enake pravice, svoboščine in možnosti za vse?

Prvi del knjige je pokazal, zakaj je razprava o pravičnosti danes bolj aktualna kot kadar koli prej. V drugem delu smo analizirali ekonomske, socialne in politične neenakosti, ki izvirajo iz lastninskih struktur, razmerij moči in logike neoliberalnega kapitalizma. Neenakosti niso naključne, temveč sistemsko reproducirane, kar omejuje svobodo, zmanjšuje legitimnost liberalno demokratičnih institucij in spodkopava družbeno kohezijo. Tretji del je poudaril nujnost politike kot prostora kolektivnega odločanja in oblikovanja vrednot, četrti pa omejitve demokracije, ki brez deliberativnih in participativnih oblik ne more zagotoviti pravičnih izidov.

V osrednjem delu smo pokazali, zakaj danes potrebujemo Rawlsa. Njegova teorija politične pravičnosti z načelom enakih osnovnih pravic in svoboščin ter enakih možnosti z načelom razlike nudi trden okvir za soočanje z neenakostmi ter kritiko obstoječih ureditev. Analiza etatizma, kapitalizma blaginje in neoliberalnega kapitalizma je pokazala, da nobena od teh ureditev ne zagotavlja

pravičnosti: etatizem je trčil ob koncentracijo moči, kapitalizem blaginje ob strukturne krize, neoliberalni kapitalizem pa je z deregulacijo in privatizacijo povzročil razraščanje neenakosti.

Zato je zadnji del knjige razvil možnost liberalnega socializma kot normativne alternative. Gre za ureditev, ki združuje politični liberalizem in ekonomski socializem ter v ospredje postavlja družbeno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi in naravnimi viri, soupravljanje zaposlenih, javno financiranje ključnih storitev in pravično razdelitev družbene dediščine. Liberalni socializem s tem presega izhodiščne neenakosti, saj zagotavlja ex ante pravičnost, ne zgolj ex post redistribucijo. Poseben poudarek ima zagotavljanje poštene vrednosti političnih pravic, enak dostop do medijev in institucionalna zaščita pred vplivom kapitala na politiko.

Pri vsem tem pa je treba ohraniti dialektiko med teorijo in prakso. Teorija ponuja okvir, praksa pa zahteva previdnost, postopnost in realne kompromise. Zgodovinske izkušnje so pokazale, kako hitro se ideal lahko sprevrže v dogmo, zato mora biti liberalni socializem razumljen kot odprt proces iskanja pravičnejše ureditve, ki se stalno preverja in prilagaja razmeram.

Sklepno lahko rečemo, da je vprašanje pravičnosti osrednje vprašanje politične teorije in prakse današnjega časa. Neenakosti, okoljske omejitve, tehnološke spremembe in migracije na novo zastavljajo vprašanje vzdržnosti političnih ureditev. Liberalni socializem ponuja odgovor, ki temelji na dostojanstvu, politični enakosti, enakih možnostih in enakem dostopu do družbene dediščine. Ni utopija, temveč možnost za razmislek. Kot je zapisal John Rawls, je pravičnost prva vrlina družbenih institucij. Zato je naloga našega časa, da iščemo ureditev, ki bo pravičnost ne le obljubljala, temveč jo tudi uresničevala – ne kot dokončen model, temveč kot prostor kolektivne razprave in konkretnih korakov k družbi, v kateri nihče ne bo preveč bogat, nihče preveč reven, vsi pa bodo imeli enake možnosti, da živijo življenje, za katero menijo, da ga je vredno živeti.

Literatura

Ackerman, B. in Alstott, A. (1999). *The Stakeholder Society*. New Haven: Yale University Press.

Agamben, G. (2012). Introductory Note on the Concept of Democracy. V A. Allen (ur.), *Democracy in what state?* (str. 1–6). Columbia University Press: New York.

Alatri, P. (1980). *Oris zgodovine moderne politične misli*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Althusius, J. (1964). *The Politics of Johannes Althusius*. Boston: Beacon Press.

Altvater, E. (1983). Prepravka ili razgradnja socijalne države. *Marksizam u svetu, IX*(11), 56–86.

Anderson, E. (2017). The problem of Equality from a Political Economy Perspective: The Long View of History. V D. Sobel, P. Vallentyne, S. Wall (ur.), *Oxford Studies in Political Philosophy* (str. 36–58). New York: Oxford University Press.

Arendt, H. (1996). *Vita Activa*. Ljubjana: Krtina.

Aristotel. (2002). *Nikomahova etika*. Ljubljana: Slovenska matica.

Aristotel. (2010). *Politika*. Ljubljana: GV Založba.

Arneson, , R. J. (2000). Rawls versus Utilitarianism in the Light of Political Liberalism. V V. Davion in C. Wolf (ur.), *The Idea of a Political Liberalism. Essays on Rawls* (str. 231–252). Lanham; Boulder; New York; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Atkinson, A. (2015). *Inequality: What Can Be done?* Cambridge; London: Harvard University Press.

Barbarić, D. (2018). Ob izvoru demokracije. *Phainomena, 27*(104-105), 5–49.

Barber, R. B. (1996). Foundationalismand Democracy. V S. Benhabib (ur.), *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political* (str. 348–361). New Yersey: Princeton University Press.

Baron, E. (2012). *Evropa na pragu novega tisočletja.* Ljubljana: Slovenski svet evropskega gibanja.

Barry, B. (1973). *The Liberal Theory of Justice.* Oxford: Oxford University Press.

Barry, B. (1995). *Justice as Impartiality. A treatise on Social Justice.* Oxford: Oxford University Press.

Baubock, R. (2008). Normative theory and empirical research. V D. Della Porta in M. Keating (ur.), *Approaches and Methodologies in the Social Sciences* (str. 40–60). Cambridge: Cambridge University Press.

Bauman, Z. (1999). *Work, consumerism and the new poor.* Maidenhead, New York: Open University Press.

Bauman, Z. (2013). *Kolateralna škoda: družbena neenakost v globalni dobi.* Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Beck, U. (1997). Subpolitika – individui se vračajo v družbo. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 177–191). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Bell, D. (1992). Liberalizem v postindustrijski družbi. V R. Rizman (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 231–251). Ljubljana: Založba Krt.

Berend, T. I. (2013). *Gospodarska zgodovina Evrope v 20. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC.

Beyme, K. (1997). Prispevek postmodernega mišljenja k teoriji politike. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 206-217). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Bibič, A. (1977). Politična teorija aktivne (proletarske) množice. V A. Bibič (ur.), *Izbrani spisi* (str. V–XLIX). Ljubljana: Cankarjeva založba.

Bibič, A. (1987). Civilna družba in država pri Gramsciju. V A. Bibič (ur.), *Civilna družba in država* (str. 13–51). Ljubljana: Komunist.

Bibič, A. (1997). *Politološki preseki: civilna družba in politični pluralizem*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Blair, T. (2000). Tretja pot: Nova politika za novo stoletje. V I. Lukšič (ur.), *Nova socialdemokracija – opredelitve in kontroverze tretje poti* (str. 25–57). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Block, F. (1988). *Revising State Theory*. Philadelphia: Temple University Press.

Block, F. (2008). Uvod. V *Velika preobrazba: Politični in ekonomski viri našega časa* (str. 19–46). Ljubljana: Založba *cf.

Bobbio, N. (1987). *The Future of Democracy: A Defence of the Rules of the game*. Oxford: Polity Press.

Bobbio, N. (1992). Stari in novi liberalizem. V R. Rizman (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 265–287). Ljubljana: Založba Krt.

Bobbio, N. (1997). Etika in politika. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 320–347). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Boucher, D. in Kelly, P. (2003). Introduction. V D. Boucher in P. Kelly (ur.), *Political Thinkers: From Socrates to the Present* (str. 1-23). New York: Oxford University Press.

Bovard, J. (1994). *Lost Rights: The Destruction of American Liberty.* Gordonsville, Virginia: Palgrave Macmillan.

Brown, C. (2010). On Amartya sen and The idea of justice. *Ethics & international affairs, 24* (3), 309–318.

Brus, W. (1977). The Polish October: Twenty Years After. V R. Miliband in J. Saville (ur.), *The Socialist Register 1977* (str. 178–187). London: Merlin Press. Dostopno prek https://pdfs.semanticscholar.org/5ed1/100e32157df3a6ea936efab941a3bfe63c0b.pdf

Buckler, S. (2010). Normative Theory. V G. Stoker in D. Marsh (ur.), *Theory and Methods in Political Science. Third Edition* (str. 156–177). New York: Palgrave Macmillan.

Callinicos, A. (2004). *Antikapitalistični manifest*. Ljubljana: Sophia.

Campbell, T. (2010). *Justice. Third Edition*. New York: Palgrave Macmillan.

Cerar, M., Bohinc, R. in Rajgelj, B. (2006). *Temelji prava in pravne ureditve: za nepravnike.* Ljubljana: Založba GV.

Cohen, D. (2011). *Tri predavanja: o postindustrijski družbi*. Ljubljana: Sophia.

Cohen, G. A. (2003). Facts and Principles. *Philosophy and Public Affairs, 31*(3), 211–245.

Coker, W. F. (1934). *Recent Political Thought.* New York: Appleton - Century – Crofts.

Courtois, S. (1999). *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Crick, B. (1962). *In Defence of Politics*. Chicago: University of Chicago Press.

Crick, B. (1997). Narava politične vladavine V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 57–73). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Crouch, C. (2007). *Postdemokracija. Političke i poslovne elite u 21. stoljeću.* Zagreb: Izvori.

Crouch, C. (2013). *Postdemokracija*. Ljubljana: Krtina.

Ćimić, E. (1981). *Politika kao sudbina: prilog fenomenologiji političkog stradalništva.* Beograd: Mladost.

Dahl, R. (1997a). Kaj je politika? V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 45–57). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Dahl, R. (1997b). *Uvod v teorijo demokracije.* Ljubljana: Krt.

Dahrendorf, R. (1992). Predgovor*. V R. Rudi (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 11–15). Ljubljana: Založba Krt.

Dalajlama in Hessel S. (2012). *Napovedujemo mir!* Ljubljana: Založba Sanje.

Dalton, R. J. (2007). *Democratic Challenges, Democratic Choices.* Oxford: University Press.

Deklaracija o pravicah človeka in državljana – *Declaration des droits de l'homme et du citoyen.* (1793). Dostopno prek http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la--constitution/les-constitutions-de-la-france/constitution-du-24-juin-1793.5084.html

Della Porta, D. (2003). *Temelji politične znanosti*. Ljubljana: Založba Sophia.

Dewey, J. (1935). *Liberalism and Social Action*. California: G. P. Putnam.

Dolar, M. (2012). Pošast komunizma. V R. Zavrtanik (ur.), *Komunistični manifest,* (str. 7–14). Ljubljana: Založba Sanje.

Dowd, D. F. (2009). *Inequality and the Global Economic Crisis*. London: Pluto Press.

Dowding, K., Goodin, R. in Pateman, C. (2004). Introduction: between justice and democracy. V K. Dowding, R. E. Goodin, C. Pateman (ur.), *Justice & democracy,* (str. 1–25). Cambridge: University Press.

Drucker, P. (1993). *The Post-capitalist Society*. Oxford: Butterworth.

Duverger, M. (1997). Dva obraza boga Janusa. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 74–78). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Dworkin, R. (1981). What Is Equality? Part 1: Equality of Welfare. *Philosophy and Public Affairs 10*(3): 185–246.

Dworkin, R. (1992). Liberalizem. V R. Rizman (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 211–230). Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Dworkin, R. (2008). *Is democracy possible here? Principles for a new political debate.* Princeton: Princeton University Press.

Easton, D. (1997). Kako ustrezno pristopiti k politični znanosti. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 87–100). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Engels, F. (1975). H kritiki socialno demokratičnega programskega osnutka iz leta 1891. V B. Ziherl (ur.), *Izbrana dela* (str. 589–611). Ljubljana: Cankarjeva založba.

Erreygers G. in Cunliffe, J. (2006). Basic Income in 1848. *Basic Income Studies, 1*(2), 1–12.

Equilar Inc. (2025). Equilar 100: Executive Compensation Trends. Dostopno prek https://www.equilar.com/reports/100-equilar--100-executive-compensation-trends.html

Federal Reserve Board [FRB]. (2025). Distributional Financial Accounts of the United States. Dostopno prek https://www.federalreserve.gov/releases/z1/dataviz/dfa

Fink, Hafner, D. (2007). Znanost »o« javnih politikah in »za« javne politike. V D. Fink Hafner (ur.), *Uvod v analizo politik: teorije, koncepti, načela,* (str. 9–30). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Flinders, M. (2012). *Defending Politics. Why Democracy Matters in the Twenty-First Century.* Oxford: University Press.

Follesdal, A. (2014). John Rawls Theory of Justice. V G. Fløistad (ur.), *Philosophy of Justice* (str. 311–328). Dordrecht: Springer.

Freund, J. (1997). Tri predpostavke političnega. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 100–106). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Friedman, M. (2011). *Kapitalizem in svoboda.* Ljubljana: Soleco.

Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man.* London: Penguin books.

Fulcher, J. (2010). *Kapitalizem: zelo kratek uvod.* Ljubljana: Krtina.

Furlan, B. (1937). Uvod. V I. Kant, *Dve razpravi*. (str. V–XXVI). Ljubljana: Slovenska Matica.

Furniss, N. (1986). *Futures for the Welfare State*. Bloomington: Indiana University Press.

Gamble, A. (2006). *Politika in usoda.* Ljubljana: Založba Sophia.

George, S. (2014). *Kako zmagati v razredni vojni: finančna kriza, razkroj državne blaginje in globalna prevlada neoliberalnega elitističnega modela*. Mengeš: Ciceron.

Gerring, J. in Yesnowitz, J. (2006). A Normative Turn in Political Science. *Polity, 38*(1), 101–133.

Giddens, A. (2000). *Tretja pot: prenova socialne demokracije.* Ljubljana: Orbis.

Gilabert, P. in Lawford-Smith, H. (2012). Political Feasibility: A Conceptual Exploration. *Political Studies 60*(4), 809–825.

Giraud, P. N. (2006). *Neenakost v svetu: ekonomija sodobnega sveta*. Ljubljana: Založba *cf.

Gramsci, A. (1987). *Civilna družba in država*. Ljubljana: Komunist.

Green, D. P. in shapiro, I. (1994). *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science.* New Haven, CT: Yale University Press.

Guggenberger, B. (2001). Demokracija/Teorija demokracije. V D. Nohlen (ur.), *Politološki rječnik: država i politika* (str. 14–20). Osijek; Zagreb; Split: Pan Liber.

Habermas, J. (1985). Kriza države blagostanja i iscrpljenost utopijskih energija. *Politička misao (4)*: 84–104.

Habermas, J. (1998). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy.* Cambridge: Polity Press.

Hahnel, R. (2014). *The ABCs of Political Economy. A Modern Approach. Revised and Expanded Edition.* London: Pluto Press.

Hall, D. (2014). Why we need public spending. Dostopno prek http://www.psiru.org/sites/default/files/2014-05-WWNPS2.pdf

Hall, J. (1992). Klasični liberalizem in moderna država. V R. Rizman (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 251–264). Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Hampton, J. (1997). *Political Philosophy.* Boulder, Colo: Westview Press.

Harari, Y. N. (2014). *Sapiens: Kratka zgodovina človeštva*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Harsanyi, J. C. (1975). Can a maximin principle serve as basic for morality? *A crotique of John Rawls theory. The American Political Science Reviev LXIX* (2), 594-606.

Harvey, D. (2011). *Kozmopolitstvo in geografija svobode*. Ljubljana: Sophia.

Harvey, D. (2012). *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Hay, C. (2008). *Why we hate politics.* Cambridge; Malden: Polity.

Hayek, F. (1991). *Pot v hlapčevstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Hayek, F. (1992). *Usodna domišljavost. Napake socializma*. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Hayek, F. (2002). *Pravo, zakonodavstvo i sloboda: novi pogled na liberalne principe pravde i političke ekonomije.* Podgorica: Izdavačka kuća CID.

Hayek, F. (2012). *Ustava za svobodo.* Ljubljana: Inštitut Nove revije, Zavod za humanistiko.

Heclo, H. (1995). The Social Question. V K. McFate, R. Lawson in W. J. Wilson (ur.), *Poverty, Inequality and the Future of Social Policy* (str. 665–693). New York: Russell Sage Foundation.

Hedžet Tóth, C. (2015, 30. maj). Intervju. Dostopno prek https://www.dnevnik.si/1042713797

Heilbroner, L. R. (1978). What is socialism? Dostopno prek https://sgsnow.files.wordpress.com/2008/12/heilbroner-socialism3.pdf

Heinrich, M. (2013). *Kritika politične ekonomije: uvod.* Ljubljana: Sophia.

Held, D. (1989). *Modeli demokracije.* Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Hertzberg, H. (2012, 11. Januar). »Quiet Rooms«. *The New Yorker.* Dostopno prek https://www.newyorker.com/news/hendrik-hertzberg/quiet-rooms

Hessel, S. (2011). *Dvignite se!* Ljubljana: Sanje.

Heywood, A. (1997). *Politics.* Hampshire, London: Macmillan Press.

Heywood, A. (1998). *Political ideologies: an introduction.* Second edition. Hampshire, London: Macmillan Press.

Hoffmann, J. (1983). Socijaldemokratija i kejnezijanski klasni kompromis u Saveznoj Republici Nemačkoj. *Marksizam u svetu IX* (11), 29–55.

Hollis, M. (2002). *Filozofija družbene vede.* Maribor: Aristej.

Honneth, A. (2016). *Ideja socializma: poskus aktualizacije*. Ljubljana: Krtina.

Horvat, B. (1984). *Politička ekonomija socializma*. Zagreb: Globus.

Huntingdon, S. P. (1974). Postindustrial Politics: How Benign Will it be? *Comparative Politics (6)*2, 163–191.

Jovanović, P. (1983). Kriza »države blagostanja«. *Marksizam u svetu IX* (11), 5–29.

Južnič, S. (1993). *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Kant, I. (1965). *The Metaphysical Elements of Justice.* Indianapolis: Bobbs-Merrill.

Kant, I. (1937). *Dve razpravi.* Ljubljana: Slovenska matica.

Kaufmann, A. (1994). *Uvod v filozofijo prava.* Ljubljana: Cankarjeva založba.

Kara Murza, S. (2005). Zahodna in sovjetska druzhba kot plod dveh razlichnih tipov civilizacije. *Revija SRP 13* (67-68). Dostopno prek http://www.revijasrp.si/knrevsrp/arhiv/revijasrp67-68.pdf

Kardelj, E. (1977). *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*. Ljubljana: ČZP Komunist.

Kaus, M. (1992). *The End of Equality.* New York: Basic Books.

Keane, J. (1990). *Despotizem in demokracija: civilna družba od zgodnje moderne do poznega socializma.* Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.

Kelsen, H. (1998). *La Democrazia*. Bologna: Il Mulino.

Kelsen, H. (2005). *Čista teorija prava: Uvod v problematiko pravne znanosti.* Ljubljana: Cankarjeva založba.

King, A. (1983). The Political Consequences of the Welfare State. V S. E. Spiro in E. Yuchtman-Yaar (ur.), *Evaluating the Welfare State* (str. 7–25). New York: Academic Press.

Klein, N. (2012). *Doktrina šoka: Razmah uničevalnega kapitalizma*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Kosta, J. (2001). Politička ekonomija. V D. Nohlen (ur.), *Politološki rječnik: država i politika*, (str. 284–285). Osijek, zagreb, split: Pan Liber.

Kovačev, A. N. (1996). Identiteta med individualizacijo in kolektivizacijo. *Psihološka obzorja 5*(3). Dostopno prek http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-JS8NX9UW

Krugman, P. (2012). *Ustavimo to krizo takoj!* Ljubljana: Modrijan.

Kymlicka, W. (2005). *Sodobna politična filozofija. Druga izdaja.* Ljubljana: Krtina.

Kymlicka, W. (2015). *Sodobna politična filozofija: uvod. 2. Popravljena in dopolnjena izdaja.* Ljubljana: Krtina.

Laslett, P. (1956). *Philosophy, Politics and Society.* Oxford: Basil Blackwell.

Lasswell, H. D. (1964). *Politics: Who gets what, when, how.* Cleveland; New York: Meridian Books.

Lane. J. E. (1996). *Constitutions and political theory.* Manchester: Manchester University Press.

Lazzarato, M. (2004). From Capital-Labour to Capital-Life. *Ephemera. Theory the Multitude, 4*(3), 187–208.

Lebowitz, M. A. (2014). *Socialistična alternativa. Resnični človekov razvoj*. Ljubljana: Sophia.

Lefort, C. (1999). *Prigode demokracije: izbrani spisi Clauda Leforta.* Ljubljana: Liberalna akademija.

Leftwich, A. in Held, D. (1984). A discipline of politics. V A. Leftwich (ur.), *What is Politics?* (139–161). Oxford: Blackwell.

Leggewie, C. (1997). Politična ustvarjalnost. O novem v politiki – in v politični znanosti. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 215–230). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Lenin, V. I. (1972). *Država in revolucija: marksistični nauk o državi in naloge proletariata v revoluciji.* Ljubljana: Cankarjeva založba.

Lessenich, S. (2015). *Ponovno izumljanje socialnega: socialna država v prožnem kapitalizmu*. Ljubljana: Založba Krtina.

Lewis, C. S. (1998). *Odprava človeka.* Ljubljana: Študentska založba.

Lindblom, C. E. (1977). *Politics and markets.* New York: Basic Books.

Lipset, S. M. (1963). *Political Man: The Social Bases of Politics.* New York: Doubleday.

List, C. in Valentini, L. (2016). The Methodology of Political Theory. V H. Cappelen, T. S. Gendler in J. Hawthorne (ur.), *The Oxford Handbook of Political Methodology* (str. 525–554). Oxford: University Press.

Lucas, E. R. (2003). The Industrial Revolution: Past and Future. V *The Region, 2003 Annual Report of the Federal Reserve Bank of Minneapolis* (str. 5–20).

Luhmann, N. (2000). *Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat*. München: Günter Olzog.

Luhmann, N. (2013). *Oblast*. Ljubljana: Krtina.

Lukšič, I. (1997). Predgovor: Onkraj politične mehanike. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 11–29). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Lukšič, I. (2000). Med politično strategijo in medijskim prijemom. V I. Lukšič (ur.), *Nova socialdemokracija – opredelitve in kontroverze tretje poti* (str. 7–25). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Lukšič, I. (2003). Politika v Sloveniji. Spremna beseda. V I. Lukšič (ur.), *Temelji politične znanosti* (str. 249–277). Ljubljana: Sophia.

Luxemburg, R. (1977). *Izbrani spisi*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Machiavelli, N. (1966). *Vladar.* Ljubljana: Mladinska knjiga.

Maček, M. (1985). Spremna beseda. V M. Matjaž (ur.), *Družbena moč in politična oblast: Protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma* (str. 339–359). Ljubljana: Delavska enotnost.

Macpherson, C. B. (2012). *The Life and Times of Liberal Democracy.* Oxford: University Press.

Marshall, T. H. (2012). *Državljanstvo, razred in socialna država*. Ljubljana: Sophia.

Marwick, A. (1982). *British Society since 1945*. Harmondsworth: Penguin Books.

Marx, K. (1968). Kritika gothskega programa. V B. Debenjak (ur.), *Izbrana dela, IV. Zvezek* (str. 479–509). Ljubljana: Cankarjeva založba.

Marx, K. (1985). *Kritika politične ekonomije 1857/58*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Marx, K. (2008). Teze o Feuerbachu: Zapis v Marxovi beležnici iz let 1844-47. V B. Debenjak (ur.), *O spremembi sveta: pomen Marxovih tez o Feuerbach* (str. 18–25). Ljubljana: Sophia.

Marx, K. in Engels, F. (2009). *Kapital I: kritika politične ekonomije. 3. razširjena izdaja.* Ljubljana: Založba Sophia.

Matteucci, N. (1999). *Novoveška država. Izrazoslovje in pota*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Mattick, P. (1985). Kritika Marcusejevega enodimenzionalnega človeka. *Časopis za kritiko znanosti, 81*(82), 3–51.

Mattick, P. (2013). *Vse po starem. Gospodarska kriza in polom kapitalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Meehan R. E., Mosco, V. in Wasko, J. (2015). Vnovičen premislek o politični ekonomiji: spremembe in kontinuiteta. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo XLIII* (259), 33–43.

Meiksins Wood, E. (2016). *Od državljanov do gospode: Socialna zgodovina zahodne politične misli od antike do srednjega veka*. Ljubljana: Sophia.

Merhar, V. (2002). Neoklasična ekonomika v funkciji apologije najrazvitejših kapitalističnih držav. *Teorija in praksa, 39*(6), 873–880.

Merhar, V. (2006). Poglabljanje kapitalističnih protislovij z neoliberalističnim umikom države iz gospodarstva. *Teorija in praksa 42*(4-6), 606–621.

Merkel, W. (2001). Socijaldemokratske stranke. V D. Nohlen (ur.), *Politološki rječnik: država i politika* (str. 405–408). Osijek; Zagreb; Split: Pan Liber.

Merkel, W. (2014). Is Capitalism Compatible With Democracy? Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft, *8*(2), 109–128.

Meyer, T. (2000). Tretja pot na razpotju. V I. Lukšič (ur.), *Nova socialdemokracija – opredelitve in kontroverze tretje poti* (str. 57–85). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Milanović, B. (2005). Worlds apart: Measuring international and global inequality. Princeton: Princeton University Press.

Milanović. B. (2013, 28. december). Branko Milanović. *Delo*. Dostopno prek https://www.dnevnik.si/1042617971

Milanović, B. (2016). *Global inequality: a new approach for the age of globalization*. Cambridge, London: The belknap Press of Harvard University Press.

Mill, J. S. (1965). Principles of political Economy. V *Collected Works*, zv. iii. Toronto: University of Toronto Press.

Miller, J. D. B. (1967). *The nature of politics*. Harmondsworth: Penguin Books.

Miller, D. (1999). *Principles of Social Justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Miller, D. (2007). *Politična filozofija: zelo kratek uvod.* Ljubljana: Krtina.

Močnik, R. (2016). Izhodd iz kapitalizma – prehod v socializem. V *Prehod v socializem. Program prehoda (1938)* (str. 5–21). Ljubljana: Založba *cf.

Mosco, V. (2009). *The Political Economy of Communication*. London: Sage Publications Ltd.

Mosley, H. (1983). Postoji li fiskalna kriza države? *Marksizam u svetu, IX*(11), 250–260.

Mouffe, C. (2000). For an agnostic model of democracy. V N. O Sullivan (ur.), *Political Theory in Transition* (str. 113–130). London, New York: Routledge.

Mouffe, C. (2005). *The return of the political*. London, New York: Verso.

Muinelo-Gallo, L. in Roca-Sagales, O. (2011). Economic Growth and Inequality: the Role of Fiscal Policies. *Australian Economic Papers, 50*(2/3), 74–97.

Negri, A. (1984). *Delavci in država; Gospostvo in sabotaža; Marx onkraj Marxa.* Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS.

Nordhaus, W. D. (1975). The Political Business Cycle. *Review of Economic Studies, 42*(2), 169–190.

Nozick, R. (1974). *Anarchy, state and utopia*. New York: Basic Books.

O' Connor, J. (1983). *Dimenzije krize. Marksizam u svetu, IX*(11), 233–249.

Offe, C. (1983). *Beleške o budučnosti Evropskog socijalizma i države*. Marksizam u svetu IX (11): 175-186.

Offe, C. (1984). *The Contradictions of the Welfare State.* Cambridge, Mass: MIT Press.

Offe, C. (1985). *Družbena moč in politična oblast: Protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma.* Ljubljana: Delavska enotnost.

Okin, S. (1987). Justice and Gender. *Philosophy and Public Affairs, 16*(1), 42–72.

Ortiz, I. in Cummins, M. (2011). Global Inequality: Beyond the Bottom Billion. A Rapid Review of Income Distribution in 141 Countries. Dostopno prek https://www.unicef.org/socialpolicy/files/Global_Inequality_Beyond_the_Bottom_Billion.pdf

Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action.* Cambridge: Cambridge University Press.

Oxfam International. (2015-2016). Oxfam Annual Report 2015-2016. Dostopno prek https://www-cdn.oxfam.org/s3fs-public/file_attachments/oxfam_annual_report_2015_-_2016_english_final_0.pdf

Oxfam International. (2018). Oxfam Briefing Paper 2018: Reward work, not wealth. Dostopno prek https://www-cdn.oxfam.org/s3fs-public/file_attachments/bp-reward-work-not-wealth-220118-summ-en.pdf

Oxfam International. (2019). Oxfam Briefing Paper 2019: Public good or private wealth? Dostopno prek https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620599/bp-public-good-or-private-wealth-210119-summ-en.pdf

Oxfam International. (2023). Oxfam Briefing Paper 2023: Survival of the richest. How we must tax the super-rich now to fight inequality. Dostopno prek https://www.oxfam.org/en/research/survival-richest

Oxfam International. (2025). Oxfam Briefing Paper 2025: Takers, Not Makers. The unjust poverty and unearned wealth of colonialism. Dostopno prek https://www.oxfam.org/en/research/takers-not-makers-unjust-poverty-and-unearned-wealth-colonialism

Palmer, D. (1995). *Ali središče drži? Uvod v zahodno filozofijo*. Ljubljana: DZS.

Palonen, K. (1997). Preučevanje politike kot projekta in kot institucije. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 79–86). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Perko Šeparović, I. (1987). Kriza države općeg blagostanja. *Politička misao, XXIV*(4), 5–13.

Pew Research Center. (2014). Europeans and Americans Focus on Inequality as Greatest Danger. Dostopno prek https://www.pewresearch.org/global/2014/10/16/middle-easterners-see-religious-and-ethnic-hatred-as-top-global-threat/

Pew Research Center. (2019). Many Across the Globe Are Dissatisfied With How Democrarcy Is Working. Dostopno prek https://www.pewresearch.org/global/2019/04/29/many-across-the-globe-are--dissatisfied-with-how-democracy-is-working/

Piketty, T. (2015). *Kapital v 21. stoletju.* Ljubljana: Mladinska knjiga.

Pitamic, L. (2009). *Država.* Ljubljana: GV Založba.

Platon. (1960). *The Laws*. New York: Dutton.

Polanyi, K. (2008). *Velika preobrazba: Politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: Založba *cf.

Poulantzas, N. (1981). *Država, vlast, socializam*. Zagreb: Globus.

Radbruch, G. (2001). *Filozofija prava.* Ljubljana: Cankarjeva založba.

Rawls, J. (1971). *A Theory of justice.* London: Oxford University Press.

Rawls, J. (1980). Kantian constructivism in moral theory. *Journal of Philosophy, 77*(9), 515–572.

Rawls, J. (1988). The Priority of Right and Ideas of the Good. *Philosophy & Public Affairs, 4*(17), 251–276.

Rawls, J. (1992). Koncept svobode. V R. Rizman (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 161-185). Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Rawls, J. (1996). *Political Liberalism.* New York: Columbia University Press.

Rawls, J. (1999). *The Law of Peoples: with »The Idea of Public Reason Revisited«*. Cambridge: Harvard University Press.

Rawls, J. (2004). Pravičnost kot poštenost: politično, ne metafizično. V S. Avineri in A. de-Shalit (ur.), *Komunitarizem in individualizem,* (str. 177–194). Ljubljana: Založba Sophia.

Rawls, J. (2011). *Pravičnost kot poštenost: reformulacija.* Ljubljana: Krtina.

Remond, R. (1997). Nekaj novih področij politike. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 273–291). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Ricoeur, P. (2011). *Sebe kot drugega*. Ljubljana: KUD Apokalipsa.

Rifkin, J. (2007). *Konec dela: zaton svetovne delavske sile in nastop posttržne dobe.* Ljubljana: Krtina.

Rizman, R. (1992). Intelektualni temelji liberalizma. V R. Rizman (ur.), *Zbornik sodobni liberalizem* (str. 15–29). Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Rohe, K. (1997). Zakaj politiko različno konceptualizirajo? V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 37–45). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Rorty, R. (1998). Komunistični manifest 150 let pozneje: Spodletele prerokbe, veličastna upanja. *Teorija in praksa, 35*(5), 950–955.

Rosanvallon, P. (1998). *Ekonomski liberalizem: zgodovina ideje o trgu.* Ljubljana: SH – Zavod za založniško dejavnost.

Rosanvallon, P. (2013). *The Society of Equals*. Cambridge; London: Harvard University Press.

Rus, V. (1990). *Socialna država in družba blaginje*. Ljubljana: Domus.

Rus, V. (2009). *Tretja pot med antikapitalizmom in postsocializmom.* Ljubljana: Sophia.

Sandel, M. J. (1998). *Liberalism and the limits of justice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Schedler, A. (1997). Antipolitika: konec in kolonizacija javne sfere. V A. Bibič (ur.), *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike* (str. 107–111). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Schiller, T. (2001). Liberalizam. V D. Nohlen (ur.), *Politološki rječnik; država i politika* (str. 189–192). Osijek; Zagreb; Split: Pan Liber.

Schmid, T. (2008). Enakost in pravičnost: med seboj povezana pojma? *Socialno delo, 47* (1-2): 65–87.

Schmitt, C. (1994). *Tri razprave*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani.

Schreiner, P. (2019). *Podreditev kot svoboda. Življenje v neoliberalizmu.* Ljubljana: Založba Krtina.

Schumpeter, J. (1997). An Elite Theory of Democracy. V E. Etzioni (ur.), *Classes & Elites in Democracy and Democratization. A Collection of Readings.* (str. 78–86). New York & London: Garland Publishing.

Sen, A. (1992). *Inequality Reexamined*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Sen, A. (2002). *Ekonomija blaginje: izbrane razprave*. Ljubljana: Založba *cf.

Sfiligoj, N. (1985). *Teorija vrednosti in cen: Osnove politične ekonomije*. Ljubljana: Univerzum.

Solomon, R. C. in Murphy, M. C. (1990). Introduction. V R. C. Solomon in M. C. Murphy (ur.), *What Is Justice? Classic and Contemporary Readings*. (str. 3–15). New York, Oxford: Oxford University Press.

Solt, F. (2008). Economic Inequality and Democratic Political Engagement. *American Journal of Political Science, 52*(1), 48–60.

Sponville-Comte, A. (2002). *Mala razprava o velikih vrlinah*. Ljubljana: Vale-Novak.

Stiglitz, J. E. (2012). *The Price of Inequality: how today's divided society endangers our future*. New York; London: W. W. Norton.

Stiglitz, J. E. (2014). The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers our Future. V P. S. Dasgupta, V. Ramanathan in M. S. Sorondo (ur.), *Sustainable Humanity, Sustainable Nature, Our Responsibility.* (str. 379–400). Vatican City: The Pontifical Academy of Social Sciences.

Strauss, L. (1999). *Naravno pravo in zgodovina*. Ljubljana: Študentska založba.

Stres, A. (1996). *Svoboda in pravičnost: oris politične filozofije*. Celje: Mohorjeva družba.

Stoker, G. in Marsh, D. (2010). Introduction. V D. Marsh in G. Stoker (ur.), *Theory and methods in Political Science. Third Edition* (str. 1–12). New York: Palgrave Macmillan.

Squires, J. (2009). *Spol v politični teoriji.* Ljubljana: Krtina.

Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.

Therborn, G. (2017). *Dynamics of inequality*. New Left Review.

The American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations [AFL-CIO]. (2017). Dostopno prek https://aflcio.org/paywatch/highest-paid-ceos

The American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations [AFL-CIO]. (2025). Executive Paywatch 2025. Dostopno prek https://aflcio.org/paywatch

The Statistics Portal for Market Data, Market Research and Business Intelligence Portal [Statista]. (2014). Dostopno prek https://www.statista.com/statistics/424159/pay-gap-between-ceos-and-average-workers-in-world-by-country/

Touraine, A. (1992). Kaj danes pomeni demokracija. V *Zbornik sodobni liberalizem*. ur. Rizman Rudi, 297-309. Ljubljana: Založba Krt.

Tocqueville, A. (1996). *Demokracija v Ameriki I*. Ljubljana: Krtina.

Van Parijs, P. (1995). *Real Freedom for All.* Oxford: Oxford University Press.

Walzer, M. (1983). *Spheres of justice. A Defence of Pluralism and Equality.* Oxford: Blackwell.

Warren, M. E. (1996). What should we expect from more democracy? Radically democratic responses to politics. *Political theory, 24*(2), 241–270.

Weber, M. (1954). *Max Weber on law in economy and society.* Cambridge: Hardvard university press.

Weber, M. (1990). Trije čisti tipi legitimne oblasti. *Družboslovne razprave, 7* (9), 126–133.

Weber, M. (1992). Politika kot poklic. V F. Adam (ur.), *Politika kot poklic* (str. 21–67). Ljubljana: Krt.

Weinberg, J. (2013). The Practicality of Political Philosophy. *Social Philosophy and Policy, 30* (1-2), 330–351.

Wilensky, H. (1976). *The New Corporatism: Centralisation and the Welfare State.* London: Sage Publications.

Wilke, G. (2002). *John Maynard Keynes*. Frankfurt: Campus »Studium«.

Wilkinson, R. G. in Pickett, K. (2012). *Velika ideja: zakaj je enakost boljša za vse.* Novo mesto: Penca in drugi.

Wolf, A. (1983). Šest »idealnih tipova« kapitalističke države. *Marksizam u svetu, IX*(11), 261–269.

Wolf, J. (1998). Fairness, Respect, and the Egalitarian Ethos. *Philosophy and Public Affairs, 27*(2), 97–122.

World Inequality Database. (2018). *World inequality Report 2018*. Dostopno prek https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf

World Inequality Database. (2022). *World inequality Report 2022*. Dostopno prek chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://wir2022.wid.world/www-site/uploads/2023/03/D_FINAL_WIL_RIM_RAPPORT_2303.pdf

Wright, E. O. (2011). *Vizije realističkih utopija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Young, I. M. (1990). Polity and group difference: a critique of the ideal of universal citizenship. V A. Phillips (ur.), *Feminism and Politics* (str. 401–429). Oxford: Oxford University Press.

Zucman, G. (2016). *Skrito bogastvo narodov: raziskava o davčnih oazah*. Ljubljana: Sophia.

Železnik, A. (2017). Towards political equality in the context of participatory and deliberative democratic theory. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja, 54*(posebna št.), 112–126.

Žižek, S. (2012). Spremni zapis Slavoj Žižek: Pošast še straši! V R. Zavratnik (ur.), *Komunistični manifest* (str. 39–65). Ljubljana: Založba Sanje.